

Оріон

ГОР ЩУПАК

10

Клас

СЕСВІТНЯ

ІСТОРІЯ

Рівень стандарту

- Кордони держав після Першої світової війни
1	Естонія	6	Австрія
2	Латвія	7	Угорщина
3	Литва	8	Кор. сербів, хорватів і словенців
4	Польща	9	Румунія
5	Чехословаччина	10	Туреччина
- Кордони УНР та ЗУНР
- Кордон Туреччини по Карському договору 1921 р.
- 11 Західноукраїнська Народна Республіка

1. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА, РЕВОЛЮЦІЇ ТА УТВОРЕННЯ НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ У СВРОПІ

- Територія радянської Росії у 1918 р.
- Напрямки просування білих армій у 1917–1919 рр., польських військ у 1919–1920 рр.
- Наступальні дії Червоної армії у 1919–1920 рр.
- Райони дій армій, які представляли білий рух у Росії
- Лінії фронтів у березні 1919 р.
- Лютнева революція 1917 г.
- Жовтневий переворот 1917 г.
- Революції в Австро-Угорщині 6 жовтня 1918 р. та в Німеччині 3-9 листопада 1918 р.
- Евакуація білогвардійських військ і 150 тис. біженців у листопаді 1920 р.

- Бойові дії військ Антанти
  - Бойові дії військ Німеччини та її союзників
  - Наступ турецьких військ Ерзінджан – напрямком на Баку
  - Лінії фронтів 1914–1915 рр.
  - Основні райони дій підводних човнів
  - Місця і дати великих битв на морі (колір сторони, яка перемогла)
  - Відступ сербських військ та їх евакуація наприкінці 1915 р.
  - Контрудари російських військ у 1916 р.
  - Лінія Західного, Італійського та Балканського фронтів на момент укладення перемир'я 11 листопада 1918 р.
  - Підписання перемир'я в Комп'єні
  - Дати капітуляції Німеччини та її союзників
  - Кордони держав на 1914 р.
  - Берестейський мир 03 березня 1918 р.
  - Перша танкова атака англійських військ
  - Перша газова атака німецьких військ
	Країни Антанти та їхні союзники
	Німеччина та її союзники
	Країни, що зберігали нейтралітет
- 3.XI.1918 Дати вступу держав у війну
- 28.VII.1914 1.VIII.1914

ГОР ЩУПАК

Всесвітня історія

Рівень стандарту

**Підручник для 10 класу
закладів загальної
середньої освіти**

*Рекомендовано Міністерством
освіти і науки України*

Київ
Оріон
2018

УДК 94(100)*10(075.3)
Щ96

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від 31.05.2018 №551)*

ВИДАНО ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВНИХ КОШТІВ. ПРОДАЖ ЗАБОРОНЕНО

Щупак І. Я.

Щ96 Всесвітня історія (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / І. Я. Щупак. — К. : УОБЦ «Оріон», 2018. — 208 с. : іл.

ISBN 978-617-7485-73-4.

У підручнику висвітлюється період Новітньої історії, що охоплює добу від початку Першої світової війни до закінчення Другої світової війни, — той період, який ряд істориків називає «Тридцятирічною війною ХХ століття». На основі сучасних історичних підходів розглядаються історичні події та явища, пов'язані з радикальними соціально-економічними та політичними змінами в Європі та світі в цей час, піднесенням революційного та національного руху, становленням нових незалежних держав і територіальними змінами. Увага приділяється новим ідейним течіям у суспільстві, тенденціям й особливостям розвитку культури, повсякденному життю людей.

Підручник вирізняється особливою системою побудови та структурування навчального матеріалу, визначення основних понять. Фрагменти історичних документів, довідкова й додаткова інформація, ілюстративний матеріал, карти, питання та завдання спрямовані на формування інтересу учнів до історії та підвищення ефективності навчання.

Унікальною особливістю підручника є запровадження QR-кодів, які можна сканувати смартфоном та отримати відео-, аудіоінформацію до навчального матеріалу. Очевидно, таким чином наш паперовий підручник стає більш відповідним до потреб сучасної учнівської молоді.

УДК 94(100)*10(075.3)

ISBN 978-617-7485-73-4

© І. Я. Щупак, 2018
© УОБЦ «Оріон», 2018

Шановний десятикласнику!

У десятому класі Ви продовжуєте вивчати історію ХХ століття.

ХХ століття було унікальною добою в історії людства, яка характеризується піднесенням людського духу та злочинами проти людства, фантастичними відкриттями, що перетворили життя людей і навколишній світ, використанням наукових досягнень для війн, появою загрози знищення самого життя на планеті. ХХ століття знаменувалось піднесенням національної самосвідомості та прагненням до свободи народів, масовими вбивствами «інших» за національними, релігійними, соціальними ознаками. На початку ХХ століття визвольний рух українського народу завершився поразкою, а наприкінці століття постала незалежна Українська держава.

Після ХХ століття минуло ще дуже небагато часу, Ваші батьки й діди пам'ятають його драматичні події. Проте різні люди мають різне розуміння того, що відбувалося на їхніх очах. Історики запекло дискутують щодо оцінок минулого, а політики часто використовують історію в політичній боротьбі. Суперечки з приводу історії, її фальсифікація інколи призводять до гострих міжнародних і внутрішніх конфліктів і навіть воєн, військової агресії з боку країн-сусідів. Не оминуло це лихо й сучасну Україну.

Дехто дорікає історикам, що вони «постійно переписують історію». Однак «переписування», а точніше — оновлення відбувається в кожній науці. Зокрема, ідеї Ейнштейна змінили погляди на природу та її закони, що панували у фізиці з часів Ньютона. А сучасна фізика елементарних частинок неймовірно змінилася за останні десятиліття й навіть роки. Хімія відкрила нові властивості речовин, які використовуються в сучасній біології тощо. Звичайно, історія відрізняється від природничих наук, про що Ви будете дізнаватися під час навчання. Водночас підкреслимо, що історична наука теж не стоїть на місці.

Оновлення історії визначається тим, що *ми дізнаємось про досі невідомі факти минулого або позбавляємось від їх міфологічного викривлення.* Це стосується, наприклад, міфів про Радянський Союз чи про Другу світову війну, про що, зокрема, йтиметься і в нашому підручнику.

По-друге, історики пропонують *нове розуміння історичних процесів і явищ.*

Бурхливі зміни сучасного суспільного життя, міжнародних відносин, врешті — зміни в самій людині інформаційної доби спонукають більш уважно поглянути на раніше, здавалося, незначні сторінки історії, *по-новому осмислити їх.*

Людство все більше усвідомлює практичне значення історії. Успішність чи неуспішність реформ у різних країнах, кризи демократії й падіння життєвого рівня чи дивовижне економічне піднесення, «раптове» загострення відносин між країнами та війни багато в чому визначаються історією, тим досвідом, який пережили народи та країни. Ще раз підкреслимо, що чимало сучасних міжнародних протиріч зумовлені минулим (походять з минулого), різною оцінкою подій минулого.

У ході сучасної освітньої реформи в Україні велика увага приділяється формуванню в учнів певних компетентностей, а не простому запам'ятовуванню фактів. Це саме стосується вивчення історії, що має величезне значення для сучасного суспільства й кожного з нас.

Тож вивчення складних процесів, що відбувалися в першій половині ХХ століття, є дуже важливим для розуміння подальшої ходи історії, для розуміння сьогодення — в Україні та у світі. Саме цьому нас вчать уроки історії. Тому варто звернути увагу не тільки на виклад фактичного матеріалу, а й на моральні проблеми, проблеми вибору, які так часто поставали в історії.

Наш підручник побудований у повній відповідності до нової державної програми з історії. Для його написання автор використовував результати новітніх наукових досліджень, досвід підручникотворення різних країн.

Структура підручника включає вісім розділів, які, своєю чергою, поділяються на параграфи. Відповідно до програми, в окремих параграфах за особливою системою подано матеріал для узагальнення.

Відомий британський філософ та історик Робін Дж. Колінгвуд був переконаний, що «справжні історичні проблеми виникають з практичних проблем. Ми вивчаємо історію, щоб краще розібратися в ситуації, у якій маємо діяти». І додавав: історія «пропонує прозріння».

Чи погоджуєтесь Ви з думкою вченого? Що Ви думаєте про значення вивчення історії?

Виклад тексту має свої особливості. Одна з них — **певний порядок структурування тексту**, що сприяє розумінню навчального матеріалу. Текст подано невеликими за обсягом блоками — за пунктами та підпунктами, що полегшує сприйняття. Крім того, ми пропонуємо певну **систему виділення шрифтом і кольором головних думок, фактів, понять** тощо.

Найважливіші **дати** виділені кольором у тексті підручника та наводяться після параграфів.

Додаткова інформація подається в рубриках «**Свідчать документи**», «**Історичні подробиці**», «**Думка історика**» та інших.

Особливу роль у підручнику відіграють **фото, малюнки та карикатури**. Вони не тільки ілюструють і допомагають зробити наочним текст, а й інколи навіть замінюють його, подають важливу інформацію, допомагають відчути дух епохи. Деякі ілюстрації супроводжуються запитаннями.

Історичні карти в підручнику висвітлюють основні події та явища кожної з тем.

Запитання та завдання в підручнику спрямовані на різні види систематизації навчального матеріалу, на самостійну роботу й роботу в групі. Приділено увагу історичним термінам і поняттям, роботі з картами, що сприятиме розвитку Ваших інформаційних та просторових компетентностей. Є запитання як на повторення, систематизацію матеріалу, так і творчого характеру.

Особливістю нашої книги є також те, що до запитань узагальнювального характеру після кожного розділу автор наводить думки відомих істориків з України та інших країн Європи, США і Канади. Спираючись на ці ексклюзивні «**Історичні інтерв'ю**», Ви за допомогою вчителя можете знайти більше аргументів для формулювання власних думок щодо важливих подій і явищ історії.

Низка творчих завдань потребує не тільки засвоєння навчального матеріалу курсу всесвітньої історії, а й загальної обізнаності в сучасних проблемах соціально-економічного та політичного розвитку країн, вироблення вмінь застосовувати здобуті під час вивчення історії знання для аналізу історичних проблем і явищ сьогодення.

Деякі запитання мають «провокативний», неоднозначний характер. Вони важливі для організації дискусії в класі та формування Вашої власної оцінки складних історичних подій і явищ, для розуміння зв'язку навчального матеріалу з життям, з теперішніми суспільно-політичними, економічними, культурними подіями, морально-етичними явищами.

Нова програма з історії пропонує перелік **тем для практичних занять і навчальних проєктів**, матеріали до яких теж можна знайти в нашому підручнику.

У сьогодишню інформаційну добу не можна собі уявити навчання без використання Інтернету та ІТ-технологій. Унікальною особливістю нашого підручника є запровадження **QR-кодів, які можна сканувати Вашим смартфоном або планшетом та отримати ДОДАТКОВІ відео-, аудіоматеріали**. Це аудіозаписи та відеоролики з відповідних тем, які підібрано з відкритих джерел. Наприклад, коли Ви зустрічаєте в підручнику таке:

Див. відео «**Верденська м'ясорубка**» — застереження нащадкам» (Euronews, 21.02.2016)

Посилання: <https://drive.google.com/open?id=1dl7ojPHV1E6ZjOEQuMrodvr9SpqPzT-J>

можете **набрати «вручну» посилання в браузері**, або — що більш технологічно — отримати інформацію за допомогою QR-коду. Нагадаємо, що для цього необхідно:

1. Скачати на PlayMarket або AppStore QR-Сканер і встановити додаток (якщо немає вбудованого додатку).
2. Відкрити додаток QR-Сканер, дозволити йому використовувати камеру Вашого смартфона (або планшета), навести камеру на QR-код, помістивши його в зазначені рамки на екрані.
3. Після сканування QR-коду — обрати дію «Перейти на сайт».

Очевидно, таким чином наш паперовий підручник більш відповідає потребам сучасної учнівської молоді.

Отже, перед Вами — підручник, який має бути Вашим надійним помічником у вивченні історії, у самостійній роботі. Хоча це, звичайно, не може замінити живого слова Вашого Вчителя.

Бажаємо Вам успіхів у навчанні!

Розділ 1

ПЕРЕДУМОВИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.

ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЇ

Шановні учні, після вивчення матеріалу цього розділу Ви здобудете певні знання та навички, і кожен з Вас буде

знати:

- ▶ *зміст понять:* Перша світова війна, геополітичні інтереси, система озброєного миру, позиційна війна, ксенофобія, геноцид, репарація, контрибуція;
- ▶ *хронологічні межі* Першої світової війни, дати революції в Російській імперії, вступу у війну США і виходу з війни Росії, приходу до влади більшовиків, революцій в Австрії, Німеччині, Болгарії, Комп'єнського перемир'я;
- ▶ *вплив* економічних і політичних процесів на хід війни; розпад багатонаціональних імперій;
- ▶ *наслідки* вступу у війну США та виходу з війни Росії;

уміти:

- ▶ *встановити хронологічну послідовність і синхронність* подій Першої світової війни, революційних подій у Європі;
- ▶ *показати на карті зони* геополітичних зазіхань держав – членів Антанти та Троїстого союзу; основні битви Першої світової війни;
- ▶ *визначити передумови* Першої світової війни; революцій в Російській імперії та інших країнах Центрально-Східної Європи, причини і наслідки приходу до влади в Росії більшовиків;
- ▶ *визначити особливості* повсякденного життя під час війни, статус жінки в суспільстві в період війни;
- ▶ *узагальнити* основні політичні, економічні та світоглядні наслідки Першої світової війни та революцій у Росії та Німеччині.

Початок «Великої війни». Фронти війни в 1914 — 1915 рр.

1. НАРОСТАННЯ ПРОТИРІЧ МІЖ ПРОВІДНИМИ ДЕРЖАВАМИ

Історичні подробиці. Геополітика — це система дій і впливів держави або блоків держав у регіоні чи у світі в цілому для посилення власних позицій і панування. Світові геополітичні інтереси притаманні так званим «великим державам»; на початку ХХ ст. це були Велика Британія, Франція, Німеччина, Росія, США. Регіональні геополітичні інтереси намагалися відстоювати Австро-Угорщина, Османська імперія, Італія, Японія.

Спробуйте визначити, чому названі країни віднесені до «великих держав» на початку ХХ ст. Які «великі держави» Ви можете назвати в наші дні, у першій чверті ХХІ ст.?

Геополітичні інтереси — відстоювання великими державами свого політичного та економічного панування, військового контролю в певному регіоні чи у світі в цілому.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. посилилися **геополітичні** протиріччя між провідними державами Європи.

Німеччина вступила в боротьбу за переділ світу тоді, коли **Велика Британія** та **Франція** вже створили могутні колоніальні імперії. Німеччина, усвідомлюючи власну економічну міць, відчувала себе обкраденою і сподівалась на переділ світу, який уже був поділений провідними європейськими країнами.

Найгостріші суперечності в цей період були між **Великою Британією та Німеччиною**, яка на початок ХХ ст. випередила Британію за темпами індустріалізації, а її частка у світовому промисловому виробництві перевищила британську.

Не менш гострими були протиріччя між **Німеччиною і Францією, Росією й Австро-Угорщиною, Німеччиною і Росією**.

Протистояння на міжнародній арені поглиблювалося зі створенням військово-політичних блоків — Троїстого союзу та Антанти.

2. ПРИЧИНИ ТА ПРИВІД ДО ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

2.1. ПРИЧИНИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Головною причиною Першої світової війни було **загострення протиріч між провідними країнами світу в боротьбі за переділ світу**, за ринки збуту товарів і капіталів, здобуття дешевої робочої сили й вигідних джерел сировини через встановлення військового, економічного й політичного контролю над певними країнами та регіонами.

Міжнародну напругу посилили **наслідки міжнародних конфліктів ХІХ ст.** та їх несправедливе розв'язання.

Мілітаризація країн і гонка озброєнь, з одного боку, були викликані підготовкою до війни, з іншого — самі прискорювали її початок. Світ перебував на межі того особливого стану, коли не було «ані війни, ані миру», існував так званий **«озброєний мир»**. Тоді, коли мілітаризувалась не тільки економіка, а й свідомість величезних мас людей, коли громадська думка великих народів на якийсь час стала захмареною **настроями реваншизму та шовіністичними ідеями**, — війна стала неминучою.

Пропагандистське зображення Антанти в складі Франції, Росії й Великої Британії у вигляді трьох дів, які уособлюють любов, віру та надію

Пропагандистське зображення Троїстого союзу Німеччини (на малюнку — в особі Вільгельма II), Австро-Угорщини (Франц Йозеф I) та Італії (Віктор Еммануїл III)

Пригадайте основні етапи формування Троїстого союзу й Антанти та їх учасників.

2.2. СТРАТЕГІЧНІ ЦІЛІ ТА ПЛАНИ СУПРОТИВНИКІВ

Німеччина прагнула покінчити з британським пануванням на морі, захопити англійські колонії. Німецьке керівництво планувало захопити економічно розвинені райони *Північно-Східної Франції*, відірвати від *Росії Прибалтику*, «*Донську область*», *Крим* і *Кавказ*.

Велика Британія хотіла зберегти свої колонії й панування на морі, відібрати в *Османській імперії* багаті на нафту *Месопотамію* та частину *Аравійського півострова*.

Франція, яка зазнала поразки у франко-німецькій (франко-пруській) війні 1870–1871 рр., розраховувала повернути собі *Ельзас* і *Лотарингію*, приєднати *лівий берег Рейну* та *Саарський вугільний басейн*.

Австро-Угорщина мала загарбницькі плани щодо *Росії* (*Волинь*, *Поділля*) та *Сербії*.

Росія прагнула приєднати до себе *Східну Галичину*, *Буковину*, *Закарпаття* й оволодіти чорноморськими протоками *Босфором* і *Дарданеллами*, що належали Османській імперії.

США намагалися розширити свій вплив на весь американський континент і посилити проникнення в *Китай*, де велику активність виявляла *Японія*.

2.3. ПРИВІД ДО ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

28 червня 1914 р. в м. *Сараєво*, столиці Боснії, яка насильницьки була приєднана до Австро-Угорщини в 1908 р., був убитий спадкоємець австро-угорського престолу ерцгерцог **Франц Фердинанд**. Терористичний акт здійснив боснійський серб **Гаврило Принцип** з таємної організації «Млада Босна».

5 липня 1914 р., після вбивства Франца Фердинанда, австрійський уряд отримав запевнення Німеччини в підтримці його претензій до Сербії.

23 липня австрійський уряд висунув *ультиматум Сербії*, у якому містилися принизливі для незалежної держави умови. Усе ж серби за порадою союзної Росії погодились задовольнити практично всі вимоги австрійців. Однак Австро-Угорщина, яку підштовхувала до війни Німеччина, мала намір воювати навіть у тому разі, якби серби виконали всі пункти ультиматуму. 28 липня *Австро-Угорщина* розірвала із Сербією дипломатичні відносини й **оголосила війну**. Через добу після цього, коли Белград уже бомбили, розпочала мобілізацію *Росія*.

Фото з місця вбивства ерцгерцога Франца Фердинанда

Світова війна — глобальне воєнне зіткнення великих держав і коаліцій держав, що втягує в конфлікт велику частину країн світу.

Перша світова війна (Велика війна), 1 серпня 1914 р. — 11 листопада 1918 р. — один з найбільших воєнних конфліктів в історії людства, війна між державами Троїстого союзу (або Центральними державами) та Антантою, у яку було втягнуто 38 держав з населенням 1,5 млрд осіб (3/4 населення земної кулі).

Історичні подробиці. Щодо найбільшого воєнного конфлікту в історії на той час (1914–1918), назва «Перша світова війна» утвердилась тільки після початку Другої світової війни в 1939 р. До того цю війну називали Великою війною.

У Російській імперії вживався такий самий термін — «Велика війна», а також «Друга Вітчизняна війна», «Велика Вітчизняна війна»; після приходу до влади більшовиків — «Імперіалістична війна» та ін.

❓ Як Ви гадаєте, з якою метою влада Російської імперії запроваджувала назви «Велика Вітчизняна війна», «Друга Вітчизняна війна»? Згадайте з курсу історії за 9 клас, яку війну в Росії традиційно називають «Вітчизняною».

Відома сьогодні пісня «Прощання слов'янки», яка стала особливо популярною під час німецько-радянської війни 1941 р., була написана в 1914 р. Ряд істориків вважає, що тоді ж, під час Першої світової війни, був написаний текст «Вставай, страна огромная».

Посилання:

<https://drive.google.com/open?id=1tyiRNZxW8w0oMmEJE29ZrdF199Zaz2js>

Скориставшись мобілізаційними заходами Росії та звинувативши її в підготовці до війни, **Німеччина 1 серпня 1914 р.** оголосила війну **Росії**. **Вступ у війну цих великих держав означав перетворення її на Першу світову війну.**

Карикатура на початок Першої світової війни

Розгляньте фігури людей з написами (зліва направо): Сербія, Австрія, Росія, Німеччина, Франція і спробуйте пояснити думку автора карикатури.

3. ФРОНТИ ВІЙНИ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСНОВНИХ ВОЄННИХ КАМПАНІЙ У 1914 р.

3.1. ПОЧАТОК ВІЙНИ. СТУПІНЬ ГОТОВНОСТІ ВОЮЮЧИХ КРАЇН ДО ВІЙНИ

Німеччина **3 серпня** оголосила війну **Франції**. За день до цього, 2 серпня, Берлін висунув вимоги уряду **Бельгії** про пропуск німецьких військ через її територію, але отримав відмову. 4 серпня німецькі війська вторглися у Бельгію. Двома днями раніше така ж доля спіткала й **Люксембург**. Обидві держави мали міжнародні гарантії проти нападу.

Порушення нейтралітету Бельгії стало приводом для оголошення **Англією** війни Німеччині, що й сталося **4 серпня**. **Таким чином, за кілька днів локальний австро-сербський конфлікт переріс у велику війну.**

Країни-супротивники мали різний ступінь готовності до війни.

Німеччина. За рівнем підготовки та організації **німецька армія була найсильнішою в Європі**. У Німеччині краще за всіх розуміли значення в сучасному бою важкої артилерії та кулеметів, а також важливість залізничних комунікацій.

Австро-Угорщина. Австро-угорська армія являла собою зліпок з німецької, але поступалася їй через «гримучу суміш» **різних національностей** у її складі. Австро-Угорщина вважала своїми головними ворогами Росію, Сербію та Чорногорію.

Франція. Французька армія була меншою від німецької лише на 20 %, а людські ресурси Франції ледве перевищували половину німецьких. Тому Франція, як і більшість інших країн, сподівалась на недовгу війну.

Думка історика. 3 книги Ніла Фергюсона «Цивілізація. Як Захід став успішним»

Під час Першої світової війни німці проголосили, що воюють за вищу Kultur проти позбавленої смаку, матеріалістичної англо-французької civilization... Однак це визначення складно було узгодити зі спаленням Лейденського університету чи численними стравами цивільних бельгійців на початку війни. Британські пропагандисти відповіли на образ, схарактеризувавши німців як «гунів» — варварів, що залишилися за межами цивілізації, а саму війну на своїй Медалі Перемоги назвали «Великою війною за цивілізацію».

Для чого пропагандисти воюючих країн використовували гасла війни за «культуру» й «цивілізацію»? Як Ви розумієте вислів «демонізація ворога»? Чи спостерігаємо ми це в сучасній політичній боротьбі?

Спробуйте визначити, які подібні прийоми використовують автори пропагандистських плакатів із різних країн? Чи вдаються до таких прийомів у наші дні.

Росія. Головною перевагою Росії були *величезні людські ресурси*, але вище військове керівництво було корумпованим і некомпетентним, а *промислова відсталість робила Росію непристосованою до довгої війни*. Комунікації були поганими, кордони безмежними, а союзники — географічно відрізаними.

Велика Британія. Воєнна міць країни ще з XVIII ст. значною мірою залежала від *військово-морських сил*. *Британська армія була нечисленною, але високопрофесійною*, і її головне завдання полягало в підтримці порядку в заморських володіннях.

На морі традиційну британську перевагу похитнула Німеччина. Англійське військове командування недооцінювало німецькі підводні човни, хоча країна була надто вразлива для них через залежність від морських поставок продовольчих товарів та сировини для своєї промисловості.

Усі країни-учасники війни намагалися використати патріотичні настрої в суспільстві для мобілізації до армії, її повного забезпечення.

«Хто відсутній? Це ти!»

3.2. ВОЄННІ ДІЇ В ЄВРОПІ В 1914 р.

Перша світова війна велась у різних куточках земної кулі. Головними фронтами були *Західний*, де німецькі війська вели бойові дії проти англійських, французьких та бельгійських військ, і *Східний*, де війська Росії протистояли об'єднаним силам австро-угорської та німецької армій. Людські, сировинні та продовольчі ресурси країн Антанти значно переважали ресурси Центрального блоку, тому шанси Німеччини й Австро-Угорщини на перемогу у війні на два фронти були малими.

Протиборчі коаліції в Першій світовій війні

Антанта	Країни Центрального блоку	Нейтральні держави, на території яких велись бойові дії
Англія, Франція, Росія, США, Японія, Італія, Румунія та інші	Німеччина, Австро-Угорщина, Османська імперія, Болгарія	Люксембург, Бельгія, Персія (сучасний Іран)

Генеральний план ведення війни Німеччиною був розроблений *А. фон Шліфеном* й отримав назву «план блискавичної війни». За цим планом, Німеччина мала *завдати поразки Франції* нанесенням удару через Бельгію по Парижу. Потім планувалося сконцентрувати всі сили *проти Росії*. У зв'язку з цим Німеччина вимагала від Бельгії негайного дозволу на вільне пересування своїх військ через бельгійську територію. Незважаючи на відмову бельгійського уряду, німецькі війська перейшли кордон, порушивши нейтралітет Бельгії.

На початку серпня головні сили німецької армії підійшли до бельгійської фортеці Льеж і після кровопролитних боїв захопили всі її форти. 21 серпня німецькі війська вступили в столицю Бельгії — Брюссель.

Війська Німеччини вийшли на французько-бельгійський кордон і завдали поразки французам. 3 вересня уряд Франції був евакуйований зі столиці до міста Бордо. Здавалось, що повторюється сумний для французів сценарій франко-німецької війни 1870—1871 рр.

На наполегливі прохання Франції, у середині серпня Росія, яка ще не встигла завершити мобілізацію, кинула в бій свої війська. 17 серпня росіяни провалили німецьку оборону *в Східній Пруссії* та продовжували свій наступ. Але його непередбаченість, а також перекидання німцями з Франції до Східної Пруссії

Демонізація ворога: карикатурні зображення Німеччини та Росії

Позиційна війна — період війни, коли бої відбуваються на суцільних постійних фронтах із глибокошелоненою обороною, причому лінія фронту практично не змінюється. Для такої війни характерні висока щільність військ і розвинене інженерне забезпечення позицій.

Фото часів Першої світової війни. Австрійський солдат у траншеї, обплетеній хмизом

? Про що свідчить таке обладнання траншей?

кавалерійської дивізії та двох армійських корпусів призвели до поразки росіян. 1-ша російська армія **П. Ренненкампа** припинила наступ. Німецькі війська, скориставшись розривом між російськими арміями, оточили 2-гу армію **А. Самсонова** в Мазурських болотах і розгромили її. Російські війська втратили 20 тис. осіб убитими, 92 тис. полоненими, всю артилерію. Генерал А. Самсонов наклав на себе руки. З величезними втратами російські війська відійшли на територію Росії. Але, незважаючи на поразку росіян, «блискавична атака» німецьких військ на Париж була зірвана.

Значно успішнішими були воєнні дії Росії проти Австро-Угорщини **в Галичині та на Буковині**. Наступ російської армії під командуванням генерала **О. Брусилова** відкинув австро-угорські частини до Карпат.

На початку вересня німецькі війська вийшли на річку **Марну**, намагаючись оточити французів. У грандіозній **битві на Марні (5–12 вересня 1914 р.)** з обох сторін брали участь півтора мільйона осіб.

Скориставшись відволіканням частини німецьких сил на відсіч російського наступу в Східній Пруссії, англо-французькі війська зупинили наступ німців, а 4–5 вересня перейшли в контрнатуп. Через кілька днів німецькі війська, не витримавши потужного удару, розпочали відхід.

У битві на Марні втрати обох сторін становили майже 600 тисяч убитими й пораненими. **Результатом битви став остаточний провал плану «блискавичної війни»**. Західний фронт, що розтягнувся від протоки Ла-Манш до швейцарського кордону, на кінець 1914 р. стабілізувався. Обидві сторони розпочали

будівництво земляних і бетонованих укріплень. Широка смуга перед окопами була замінована і вкрита густими рядами колючого дроту. **Війна на Західному фронті з маневрової стала позиційною**. На деяких фронтах війська місяцями, а десь й роками стояли одне проти одного без руху.

3.3. ВІЙНА НА КАВКАЗІ

Османський високопосадовець **Енвер-паша** вважав, що союз із Німеччиною допоможе відновити міць його країни. У жовтні 1914 р. османський уряд заклав протоки Дарданелли та Босфор для проходження кораблів країн Антанти, ізолювавши чорноморські порти Росії від зовнішнього світу. Наступним кроком був обстріл наприкінці жовтня Одеси й інших південноросійських портів ескадрою османських військових кораблів.

На початку листопада 1914 р. **Росія, Англія та Франція оголосили війну Османській імперії**. У середині грудня 1914 р. османські війська за важких погодних умов розпочали наступ, але зазнали жорстокої поразки.

4. ФРОНТИ ВІЙНИ В 1915 Р.

Під час зимової битви в лютому 1915 р. на **Мазурських озерах** німецькі війська розгромили 10-тисячну російську армію, змусивши її залишити Східну Пруссію. Однак російські війська завдали контрударів і відкинули противника до кордону. У березні 1915 р. 1-ша російська армія під командуванням **О. Брусилова** після важких боїв захопила фортецю **Перемисьль**.

У квітні німецько-австрійські війська прорвали російський фронт у районі Горлиці. **У травні—червні 1915 р. російські війська повністю залишили Галичину, у липні—серпні 1915 р. відступили з території Польщі**.

На середину жовтня фронт стабілізувався по лінії на південний захід від Риги, західніше від Двінська, східніше від Барановичів, Пінська та Луцька. Під час кампанії 1915 р. були повністю втрачені території, зайняті російськими військами в перші чотири місяці війни. Російське командування перейшло до стратегічної оборони. Виснажені австро-німецькі армії в жовтні змушені були також перейти до оборони по всьому фронту.

Німеччина опинилась перед необхідністю продовжувати тривалу війну на два фронти.

25 квітня 1915 р. війська союзників висадились у двох пунктах на *Галліпольському півострові*. Долаючи колючий дріт і незважаючи на сильний кулеметний вогонь, обидва наступаючі угруповання захопили плацдарм. Однак турки контролювали панівні висоти, у результаті чого англійські, австралійські та новозеландські війська не змогли просунутись вперед. *Протоки Босфор і Дарданелли так і не були захоплені союзниками.*

Наприкінці **травня 1915 р. Італія**, підписавши в Лондоні секретний договір із союзниками, оголосила війну *Австро-Угорщині*. Італія денонсувала договір про Троїстий союз, який зв'язував її із Центральними державами, хоча вона відмовилась оголосити війну Німеччині. Відповідно до Лондонського договору Італії було обіцяно Трентіно, Південний Тіроль, Трієст, Істрію та інші переважно італомовні регіони Австро-Угорщини. Наступ італійців зустрів могутню відсіч, і бої в 1915 р. набули позиційного характеру.

Головною метою **Болгарії** було *повернення територій*, втрачених під час другої Балканської війни (1913). У **жовтні 1915 р.** Болгарія вступила у війну на боці Центральних держав, розпочавши наступ на *Сербію*. За часом це збіглося з австро-німецьким наступом на сербів з півночі. Хоча Болгарія виступила лише проти Сербії, країни Антанти негайно оголосили їй війну.

5. ВОЄННІ ДІЇ В 1916 р.

5.1. ВАРВАРСЬКІ МЕТОДИ ВЕДЕННЯ ВІЙНИ

1916 р. почався *наступом російських військ на Кавказі*. У лютому вони захопили турецьку фортецю Ерзерум.

На Західному фронті великі людські жертви були пов'язані із застосуванням варварських методів ведення війни. Ще під час *Іпрської битви* навесні 1915 р. між німецькими й французькими військами на території Бельгії німецьке командування вперше віддало наказ про *застосування отруйного газу — хлору*. Вітер поніс жовтувату хмару газу до французьких окопів, і отруйний смог щільно накрив їх. Із 15 тисяч британців і французів, які перебували на передньому краї, щонайменше 1200 задихнулися, ще 3 тисячі отримали ураження очей і дихальних шляхів.

У липні 1917 р. на Іпрській ділянці фронту німці знову застосували хімічну зброю — *газ іприт*, який отримав свою назву від м. *Іпр*.

Застосування хімічної зброї

Історичні подробиці. Тоді іпритом отруїлося близько 2 500 осіб, з яких загинуло 87. Відразу від іприту гине до 5 % від тих, хто отруївся. Але цей газ робить людей інвалідами. Якщо очі постраждалого не захищені, він може осліпнути. При контакт з іпритом на шкірі утворюються нариви, а потрапляння в легені призводить до важких уражень дихальних шляхів. Іприт може непомітно накопичуватися в організмі.

У роки Першої світової війни стало зрозуміло: з хімічною зброєю краще не зв'язуватися, бо порив вітру може перетворити перемогу на страшну поразку. Однак бойове застосування іприту не закінчилося. Італійські фашисти труїли іпритом ефіопів у другій половині 1930-х років; уже у XXI ст. цей газ використовувався бойовиками «Ісламської держави» в Сирії.

Застосування іприту було заборонено в 1997 р. Конвенцією про заборону хімічної зброї. Після цього було знищено 86 % світових запасів іприту, цей процес триває досі.

5.2. ПЛАНИ НІМЕЦЬКОГО КОМАНДУВАННЯ

Співвідношення сил на фронтах було не на користь Центральних держав (286 дивізій Центрального блоку проти 365 дивізій Антанти).

За цих умов німецьке командування вирішило *перенести головний удар на Захід*, де виникла серйозна загроза з боку зміцнених армій *Франції та Англії*. Однак недостатня кількість сил не дозволяла Німеччині здійснити загальний наступ по всьому Західному фронту, і німецьке командування вирішило завдати могутнього удару в районі *Вердена*, який був опорою для всього Французького фронту. У разі успіху німців відкривався шлях до *Парижа*.

5.3. ВЕРДЕНСЬКА БИТВА (ЛЮТИЙ — ГРУДЕНЬ 1916 р.)

Під час Верденської операції, розпочатої **21 лютого 1916 р.**, німецьке командування не досягло поставлених завдань, незважаючи на величезні зусилля і втрати. Французи зуміли утримати фронт.

Не принесли німцям успіху нові спроби оволодіти Верденом у квітні й травні. Згодом німці під Верденом перейшли до оборони, а в жовтні—грудні французькі війська розпочали контрнаступ і ціною великих людських втрат майже відновили становище, яке було до початку бойових дій.

5.4. БІЙ НА РІЧЦІ СОММІ (ЛИПЕНЬ — ЛИСТОПАД 1916 р.)

Наступ англо-французьких військ на р. Соммі, що розпочався **1 липня 1916 р.**, розвивався дуже повільно, тому що німецьке командування встигало підвозити підкріплення.

15 вересня англійці вперше застосували нові бойові машини — *танки*, які викликали в німецьких солдатів страх і паніку. *Битва на р. Соммі засвідчила про перехід від використання живої сили до застосування техніки (артилерії, руйнівної вибухівки тощо), що призвело до величезної кількості людських жертв.*

Наприкінці листопада бої припинилися. За п'ять місяців боїв англійці й французи на фронті в 35 км просунулись усього на 10 км углиб, загинули при цьому майже 900 тис. осіб. Утрати німецьких військ становили 538 тис. осіб.

Верденська битва й бої на річці Соммі були найкровопролитнішими за роки війни на Західному фронті.

5.5. БРУСИЛОВСЬКИЙ ПРОРИВ (ЧЕРВЕНЬ — СЕРПЕНЬ 1916 р.)

Успішніше для Антанти складалася ситуація *на Східному фронті*. У розпалі боїв під Верденом французьке командування знову звернулось до Росії за допомогою. У червні 1916 р. 8-ма російська армія під командуванням генерала *О. Каледіна* просунулась у район Луцька, що сприймалось австрійцями як розвідувальна операція. Однак, на подив росіян, австрійська лінія оборони розвалилась. Використавши це, талановитий російський генерал *О. Брусилов*, який здійснював загальне командування південним сектором фронту, посилив наступ, увівши до бою ще три армії.

Невдовзі австрійці почали в паніці тікати. За три дні росіяни захопили 200 тис. полонених. Війська генерала Брусилова прорвали австрійський фронт на лінії *Луцьк — Чернівці*. Російські війська знову зайняли більшу частину *Східної Галичини й Буковину*,

Історичні подробиці. Людські втрати сторін у «Верденській м'ясорубці».

Французькі втрати — 61 000 вбитих, 101 000 зниклих безвісти, 216 000 поранених.

Німецькі втрати — 143 000 вбитих та зниклих безвісти, 187 000 поранених.

Див. відео «Верденська м'ясорубка» — застереження нащадкам» (Euronews, 21.02.2016)

Посилання: <https://drive.google.com/open?id=1dI7ojPHv1E6ZJOEquMrodv r9SpqPzT-J>

Land cruiser astride a large shell-hole on the Somme front.

Британський танк Mk VII

Перекладіть з англійської підпис під фото та поясніть його.

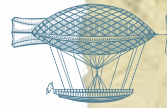

поставивши Австро-Угорщину на межу воєнного розгрому. І хоча на серпень 1916 р. наступ вичерпав себе, прорив військ під командуванням Брусилова зупинив активність австрійців на Італійському фронті й полегшив становище англо-французьких військ під Верденом і на р. Соммі.

Під впливом успіху російського Південно-Західного фронту в **серпні 1916 р.** уряд *Румунії* ухвалив рішення вступити у війну на боці Антанти.

Кровопротитні бої кампанії 1916 р. не допомогли реалізуватися планам сторін, але стратегічна ініціатива перейшла до Антанти.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Назвіть головні воєнно-політичні цілі Німеччини, Австро-Угорщини, Великої Британії, Франції та Росії напередодні Першої світової війни та визначте основні причини Першої світової війни.
2. Визначте місце України в планах протиборчих сторін.
3. Назвіть та покажіть на карті головні фронти Першої світової війни в 1914–1916 рр.
4. Опишіть перебіг подій у битві на Марні. Якими були результати битви?
5. Назвіть основні підсумки битви на р. Соммі, порівняйте їх з підсумками Верденської битви.
6. Яка подія, пов'язана з ім'ям генерала Брусилова, відбулася влітку 1916 р.?
7. Покажіть на карті: країни Антанти; країни Центрального блоку; нейтральні країни в Першій світовій війні. Чи була більша територія одного з протиборчих воєнно-політичних блоків визначальним чинником у світовій війні?
8. Покажіть на карті місця основних битв Першої світової війни в 1914–1916 рр.
9. Поясніть значення понять: «геополітичні інтереси», «мілітаризм», «система озброєного миру», «світова війна», «Перша світова війна», «позиційна війна».

II. Сбговоріть у групі

1. Чим війна, що розпочалася в 1914 р., відрізнялася від франко-прусської війни 1870–1871 рр.?
2. Схарактеризуйте підсумки бойових дій у 1916 р. та загальне воєнно-стратегічне становище на фронтах.
3. Які варварські засоби ведення війни були застосовані ворожими сторонами? Які це мало військові та політичні наслідки?

III. Мислю творчо й самостійно

1. До сьогодні не стихають суперечки про те, хто був винуватцем розв'язання Першої світової війни. Якою є Ваша думка? Як Ви вважаєте, чи можна було запобігти Першій світовій війні?
2. Як Ви вважаєте, чому жодна з протиборчих сторін не досягла вирішальної воєнно-стратегічної переваги в кампанії 1915–1916 рр.?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

28 червня 1914 р.	вбивство ерцгерцога Франца Фердинанда в м. Сараєво
1 серпня 1914 р.	оголошення Німеччиною війни Росії Початок Першої світової війни
5–12 вересня 1914 р.	битва на Марні
лютий — грудень 1916 р.	битва під Верденом
4 червня — серпень 1916 р.	наступ російських військ (Брусиловський прорив)
липень — листопад 1916 р.	битва на р. Соммі

Міжнаціональні конфлікти в умовах війни. Людина на фронті й у тилу. Завершення Першої світової війни

1. МІЖНАЦІОНАЛЬНІ КОНФЛІКТИ. ВІРМЕНСЬКИЙ ГЕНОЦИД 1915 р.

1.1. ПОСИЛЕННЯ ІДЕЙ ШОВІНІЗМУ ТА КСЕНОФОБІЇ

Однією з передумов Першої світової війни було наростання в суспільних настроях практично всіх країн Європи ідей шовінізму та ксенофобії, національної нетерпимості та агресивного ставлення до інших народів і спільнот. Ці тенденції посилювались у ході війни. Насильство щодо величезної кількості людей переставало сприйматись як злочин.

Крім того, становлення багатьох національних держав супроводжувалось поширенням агресивного, радикального націоналізму. Його носії вважали можливим відстоювання власних національних інтересів за рахунок утиснення інтересів інших народів. Особливо гострими ставали відносини між народами-сусідами — між німцями та французами, сербами й австрійцями, а також між християнами, мусульманами, юдеями. Деякі конфлікти набували форм жорстокої різанини.

Світ приголомшила трагедія, що сталася на теренах Османської імперії.

1.2. ВІРМЕНСЬКИЙ ГЕНОЦИД НА ТЕРИТОРІЇ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Участь у Першій світовій війні 1914–1918 рр., усупереч розрахункам молодотурків, призвела Османську імперію до краху. Жертвами режиму молодотурків стало вірменське населення, яке з давніх часів жило на території, що на початку XX ст. входила до складу Османської імперії. Вірмен, християн за віросповіданням, звинуватили в нелояльності до турків, підготовці повстання та плануванні створити «об'єднану Вірменію» під покровительством Росії. Це, вочевидь, не відповідало дійсності.

Почавшись 24–25 квітня 1915 р. арештом 235 провідних вірменських інтелігентів, різанина набула поширення в Анатолії й тривала до початку 1916 р. Вірменських солдатів спочатку звільнили з армії, потім використовували для примусової праці, після чого вбивали.

27 травня 1915 р. турецький уряд видав указ про насильницьку *депортацію вірменського населення*.

Думка історика. З книги Нормана Дейвіса «Європа. Історія»

«...Депортація зачепила десь два або три мільйони осіб. Хоча джерела називають різні цифри, приблизно одну третину цих людей вирізали турки, ще одна третина загинула під час депортації і лише одна третина вижила. Цю кампанію вважають першим сучасним виявом масового геноциду».

Ксенофобія (xenos — чужий, phobos — страх) — це страх перед «чужим» (або просто «іншим»), із чого народжується нетерпимість, неприйняття «чужого». Ксенофобія, спрямована проти певної спільноти «чужих», має відповідну характеристику, наприклад: расизм — ненависть до людей іншого кольору шкіри; ісламофобія — ненависть до мусульман; антисемітизм — ненависть до євреїв; українофобія — ненависть до українців тощо.

Пригадайте особливості руху молодотурків та наслідки революції в Османській імперії на початку XX ст.

Депортація вірмен

Депортація — вигнання, примусове виселення з місця постійного проживання окремих осіб або групи людей чи народів. Застосовується як покарання. На території сучасної України масовою депортацією було переселення за наказом сталінського керівництва у травні 1944 р. близько 200 000 кримських татар та інших народів Криму до Середньої Азії. Депортація вірмен у 1915 р., так само, як і депортація кримських татар, були злочинними актами геноциду.

Жінок, дітей і літніх людей «евакуювали» з рідних сіл і міст. Дорогою більшу частину їх убивали курди або черкеси. Решту звозили до сирійської пустелі, де вони здебільшого вмирали.

Різанину було сплановано центральними органами Османської імперії, а для її здійснення використовували сучасні на той час технології (телеграф, транспортування залізницею, найновіші засоби пропаганди). Водночас ці методи поєднувалися із вбивством за допомогою палиць і ножів, позбавленням води та їжі тощо. Окремим вірменам вдалося вижити: жінок направляли до турецьких гаремів або їх вивозили родичі; дітей викрадали й виховували як турків; деяких вірмен залишили в селах, і невелика кількість людей залишилися в живих після смертельного переходу до сирійської пустелі. У Стамбулі та Ізмірі відносно велику кількість вірмен залишено живими головним чином завдяки близькості іноземних представників. **Жертвами геноциду в Османській імперії стало близько 1,5 млн вірмен.**

Варто нагадати про факти опору вірмен турецьким солдатам і випадки рятування вірмен представниками місцевого населення Османської імперії.

Геноцид — це особливо тяжкий злочин, сукупність дій, здійснених з наміром *знищити повністю або частково національну, етнічну або релігійну групу як таку* (у тому числі — шляхом заподіяння тяжких тілесних ушкоджень, створення для групи життєвих умов, розрахованих на повне чи часткове її фізичне знищення, скорочення дітонародження чи запобігання йому в такій групі або шляхом насильницької передачі дітей з однієї групи до іншої). Поняття «геноцид» запровадив американський юрист єврейського походження Рафаель Лемкін, вивчаючи трагедію вірмен 1915 р., Голодомор українського народу 1932–1933 рр. та Голокост — знищення єврейського населення нацистами під час Другої світової війни. 9 грудня 1948 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла Конвенцію про запобігання злочину геноциду та покарання за нього.

Свідчать документи. З резолюції Європейського парламенту про політичне вирішення вірменського питання від 18 червня 1987 р.

«Європейський парламент... вважає, що трагічні події 1915–1917 рр. ... являють собою геноцид, згідно з визначенням Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, прийнятою Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 р.; однак визнає, що сучасна Туреччина не може нести відповідальність за трагедію, яку пережили вірмени в Османській імперії, і підкреслює, що ні політичних, ні правових або матеріальних претензій до сучасної Туреччини не може бути висунуто через визнання цієї історичної події актом геноциду».

❓ Як Європейський парламент характеризує події 1915–1917 рр.? Чи має відповідати за злочин минулого Туреччина й турецький народ? Чи є прийнятним застосування принципу «колективної відповідальності» сучасних народів за злочини минулого?

Історичні подробиці. Із статті Єхуди Бауера «Місце Голокосту в сучасній історії»

«...Вирішальну роль відіграла офіційна телеграма правлячої турецької верхівки до периферійних керівників... У ній зазначалося: «Джеміет прийняв рішення звільнити батьківщину від зажерливості цієї проклятої раси і нести на своїх плечах тавро ганьби, що могло б заплямувати Оттоманську історію. Будучи не в змозі забути безчестя й гіркоту минулого, сповненого епізодів помсти, Джеміет, із вірою у своє майбутнє, прийняв рішення знищити всіх вірмен, що проживають на території Туреччини, не залишаючи жодного в живих».

❓ Зважаючи на зміст цього документа, поясніть, чи розуміли турецькі патріоти, що масове вбивство не може бути виправдано посиланням на національні інтереси?

2. ЛЮДИНА В УМОВАХ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

2.1. ЗМІНИ В СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ ЛЮДИНИ

Перша світова війна змінила світ і самих людей, ставлення до базових людських цінностей. Війна змінила звички і вдачу людей, *зробила їх терплячішими до насильницьких державних форм* і посіяла зерна майбутніх національних конфліктів. Війна *знецінила людське життя* в масовій свідомості жителів планети, сприяла зростанню жорстокості в душах людей.

Справжнє обличчя війни

Натовп на Одеонсплац у Мюнхені вітає оголошення війни, 2 серпня 1914 р.

Чимало європейців відразу після початку війни вітали її. Площі Берліна й Відня, Лондона й Парижа були заповнені натовпами людей, які співали патріотичні пісні та проголошували войовничі гасла проти країн-супротивників. На ешелонах з військовими, які вирушали на фронт, майоріли написи «Поснідаємо в Парижі» або «Відсвяткуємо Різдво в Берліні». Здавалося, суспільства всіх європейських країн були охоплені військовою ейфорією.

2.2. ЛЮДИ НА ВІЙНІ, ВІЙНА ПРОТИ ЛЮДЕЙ

У ході війни все більше людей почали усвідомлювати зло світової військової катастрофи. Особливо чітко їм жажіття сприймали солдати воюючих армій.

Війна змінювала долі, звички, характер людей і змінювала самих людей. Глобальний характер війни залучав до неї вихідців з усіх кінців світу.

Трагедією українського народу стало те, що його представники опинились по різні боки фронту. Українці воювали у складі і російських, і австро-угорських військ — це були солдати сформованого на Галичині легіону Українських січових стрільців.

25 вересня 1914 р. вони захищали Ужоцький перевал, який атакували кубанські козаки. Військова звитяга, виконання обов'язку неодноразово закріпили за ними визнання «найкращого підрозділу австро-угорської армії». Війна знекровила лави січовиків. Залишки полку відвели на Волинь. Тут частина колишніх воїнів зайнялася освітянською справою.

2.3. ЗМІНА СТАТУСУ ЖІНКИ В СУСПІЛЬСТВІ В ХОДІ ВІЙНИ

Перша світова війна змінила статус жінки в суспільстві. В усіх країнах — учасницях війни **жінки замінили чоловіків, які пішли на фронт**. Тягар важкої роботи на підприємствах, що виробляли військову та мирну продукцію, ліг на плечі жінок. Водночас значно ширше, ніж у

довоєнні роки, використання на підприємствах праці жінок (а також підлітків та дітей) пояснюється, з одного боку, зростанням попиту на робочу силу, а з іншого — тим, що жіноча та дитяча праця були дешевшими.

З початком війни безліч жінок, у тому числі з багатих й аристократичних родин, працювали сестрами милосердя.

Спростувавши уявлення про слабку стать, жінки освоювали професію вантажників. З'явилися жінки — кондуктори автобуса, жінки-візники. Англійських поліцейських, що пішли на фронт, замінювали їх бойові подруги.

Жінок почали приймати й на військової службу.

Щоправда, вони служили, головним чином, у різних допоміжних частинах як медичний і технічний персонал.

У Росії після Лютневої революції 1917 р. був сформований «жіночий ударний батальйон смерті».

Такі зміни ролі жінки в суспільстві не могли не позначитись на **піднесенні жіночого руху**. Жінки вимагали рівних прав із чоловіками в родині, на виробництві, у суспільстві в цілому. Жіночий рух посилювався в країнах Європи та Північної Америки.

У Німеччині в результаті Листопадової революції 1918–1919 рр. жінки отримали виборче право.

Індійські сикхи — бійці британської армії

Українські січові стрільці

«Жіночий ударний батальйон смерті»

3. ТЕХНІЧНІ ВДОСКОНАЛЕННЯ В РОКИ ВІЙНИ. ВІЙНА НА МОРІ

У ході війни проявилася *вирішальна роль економіки та техніки*, залежність перебігу війни від тилу країни. Під час воєнних дій застосовувалися як удосконалені, так і нові види зброї. Це міномети, гранатомети, реактивні снаряди, ручні гранати, вогнемети, зенітні та протитанкові гармати, танки; модернізувалися літаки й підводні човни, випуск яких постійно зростав.

Війна на морі зводилась до питання про те, *чи зуміє Німеччина успішно протистояти у двобої з Англією*, яка мала традиційну перевагу на морях. Перебазувавши флот до *Скана-Флоу* на початку війни і встановивши тим самим *контроль над Північним морем*, англійці, остерегаючись мін, торпед і розуміючи важкоприступність берегів Німеччини, вибрали стратегію *тривалої блокади*. У 1914 р. флоти Німеччини й Англії зустрілись лише в кількох битвах.

У відкритому морі перемагали британські кораблі. У війні проти торговельних суден успіх був на боці Німеччини, яка використовувала для цих цілей крейсери й підводні човни.

7 травня 1915 р. величезний лайнер *«Лузитанія»*, здійснюючи рейс із Нью-Йорка в Ліверпуль, був затоплений у результаті торпедної атаки німецького підводного човна неподалік від ірландського узбережжя. Пароплав швидко затонув, а за ним поринули назавжди в холодні води океану близько 1 200 осіб — майже три чверті всіх, хто перебував на борту. Ця катастрофа значно вплинула на *перегляд оголошеної президентом США В. Вільсоном політики суворого нейтралітету*, і з цього часу вступ США у війну став потенційно можливим.

На кінець 1915 р. загальна кількість англійських торговельних суден, затоплених німецькими підводними човнами, перевищила 250.

Ютландська битва у Північному морі між англійськими й німецькими флотами 31 травня — 1 червня 1916 р. призвела до великих втрат з обох боків, але вона мало що змінила. Німеччині довелося знову повернутись до підводної війни. Проте її ефективність ставала все меншою, особливо після вступу у війну США.

4. ВОЄННІ ДІЇ В 1917–1918 рр.

4.1. РЕВОЛЮЦІЯ В РОСІЇ

Лютнева революція 1917 р. несподівано змінила історичну долю Росії. Однією з її причин було тяжке становище, у якому опинилась країна після двох з половиною років світової війни. Тимчасовий уряд, який було створено після зречення від престолу царя *Миколи II*, взяв курс на *війну до переможного завершення*.

Проте народ Росії втомився від війни, країною вирували антивоєнні демонстрації. Російська армія розвалювалась, чому сприяла агітація більшовиків.

4.2. ДЕКРЕТ ПРО МИР. БРЕСТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР

Після жовтневого перевороту 1917 р. більшовики однією з перших постанов прийняли *Декрет про мир*, який відображував їхні *наміри вийти з світової війни за будь-яку ціну*. Уже наприкінці року Раднарком розпочав безпрецедентні сепаратні переговори з Німеччиною. Мирний договір між більшовицькою Росією й Німеччиною був укладений **3 березня 1918 р.** в Бресті. Згідно з документом, радянська Росія визнавала незалежність Української Народної Республіки;

Французи стріляють з ручного гранатомета

Війна на морі

Антиурядова й антивоєнна демонстрація в Петрограді, червень 1917 р.

Підписання Брестського миру

віддавала Німеччині територію *Прибалтики, Польщі, частково Білорусі*. Росія відмовлялася від претензій на *Фінляндію*, передавала Османській імперії *Карс, Батум, Ардаган*, зобов'язувалася роззброїти флот, відновити старий торговельний договір з Німеччиною, а також виплатити їй репарації в розмірі 6 млрд марок.

Таким чином, *більшовицька Росія втрачала територію за розміром 800 тис. кв. км, на якій проживало 26 % населення*.

Брестський договір означав вихід Росії з війни, що вкрай негативно сприйняли країни Антанти.

4.3. ВСТУП У ВІЙНУ США. ПОДАЛЬШІ ВОЄННІ ДІЇ

6 квітня 1917 р. США офіційно оголосили війну Німеччині.

Безпосередніми причинами *зміни політики* адміністрації президента Вудро Вільсона щодо Німеччини стало відновлення нею в кінці січня 1916 р. підводної війни, як проти нейтральних, так і союзницьких суден, а також викриття спроби німців переконати Мексику розпочати війну проти США.

Тим часом у Європі *навесні 1917 р. союзники по Антанті розпочали запланований великомасштабний наступ*. У районі Реймса французькі частини зустріли колючий дріт і зливу кулеметного вогню, і до травня, зазнавши тяжких втрат, просунулись усього на 4 милі.

Улітку 1917 р. англійські війська провели успішний наступ у Фландрії, а під Іпром їхні зусилля не мали успіху.

Восени 1917 р. німецькі війська захопили Ригу, зустрівши слабкий опір з боку деморалізованої російської армії.

У листопаді 1917 р. англійці окупували Німецьку Східну Африку. Цієї ж осені у Франції розпочали бойові дії американські війська, що прибували до Європи.

У березні 1918 р. німецькі війська здійснили відчайдушну спробу прорвати оборону союзників у районі річки Соммі. Використавши Брестський мир з радянською Росією, Німеччина перекинула на Захід значні сили. Але баланс сил змінювався на користь Антанти: американські війська все в більшій кількості продовжували прибувати у Францію.

У квітні німецький генерал Людендорф розпочав наступ у Фландрії, на Балтиці було затоплено сім англійських підводних човнів, велика битва розгорнулася на Марні. Німецькі війська здійснювали обстріл столиці Франції з величезних гармат, названих «Великими Бертами». У липні вони завдали ще одного, останнього удару в тому ж напрямку, але безрезультатно.

8 серпня 1917 р. французькі війська під командуванням маршала Ф. Фоша розпочали наступ, щоб послабити німецький натиск на Ам'єн. У цьому бою були розгромлені 16 німецьких дивізій.

У вересні 1917 р. союзні війська Антанти підійшли до *Сен-Кантену*. Ця операція союзників була найвдалішою за весь час війни на Західному фронті.

7. ЗАВЕРШЕННЯ ВІЙНИ

Осінь 1918 р. принесла серйозні геополітичні зміни. *Центральний блок розпався. 29 вересня 1918 р.* з країнами Антанти підписала перемир'я *Болгарія, 30 жовтня — Османська імперія, 3 листопада — Австро-Угорщина*, яка невдовзі розпалася на ряд незалежних держав. 5 жовтня попросила про перемир'я *Німеччина*. Проте Антанта барилася задовольняти її прохання, сподіваючись довершити воєнний розгром основного противника. Лише після того, як у Німеччині спалахнула революція й 9 листопада 1918 р. кайзера Вільгельма II було скинуто, союзники почали діяти.

Рано-вранці **11 листопада 1918 р.** в салоні-вагоні штабного потягу головнокомандувача військ Антанти **маршала Ф. Фоша**, неподалік від станції *Ретонд* у *Комп'єнському лісі*, представники збройних сил *Німеччини* підписали угоду про перемир'я.

Згідно з його умовами Німеччина повинна була залишити всі загарбані нею території на Заході й відвести війська за Рейн. Зі Східної Європи німецька армія мала вийти після прибуття туди військ Антанти. Усі військовополонені та військоове майно переходили до рук союзників.

Війна завершилась поразкою країн Центрального блоку. Об 11-й годині того ж дня в Парижі прогрімив 101 залп артилерійського салюту, який сповістив про закінчення Першої світової війни.

Вагон потягу, в якому відбулось підписання Комп'єнського перемир'я

8. ВТРАТИ ВІД ВІЙНИ

За своїми **людськими втратами**, масштабами та наслідками Перша світова війна не могла зрівнятися з жодною із попередніх війн в історії людства.

Війна принесла для народів небачені втрати і страждання, голод і руйнування, довела людство до краю безодні та відчаю.

Мільйони людей втратили здоров'я та стали інвалідами.

Втрати вбитими й пораненими в роки Першої світової війни

Німеччина	1 770 000	Італія	460 000
Росія	1 700 000	Румунія	450 000
Франція	1 360 000	Османська імперія	330 000
Австро-Угорщина	1 200 000	Болгарія	240 000
Велика Британія	910 000	США	50 000

Під час війни були **знищені величезні матеріальні цінності**. Цілі райони (особливо в Північній Франції) були перетворені на пустелю.

Зростання військового виробництва було досягнуто за рахунок мирних галузей промисловості й перенапруги в господарському житті, що призвело до падіння економіки.

Особливо сильно постраждало сільське господарство. Мобілізація до армії залишила село без найпродуктивнішої робочої сили й тягла. У містах Німеччини, Австро-Угорщини, Росії гостро відчувалась нестача продовольчих товарів, що із часом спровокувало справжній голод.

Див. відео «День в історії. Завершення Першої світової війни» (24 Канал, 10.11.2014).

Посилання: <https://drive.google.com/open?id=1YH0uDHq9QOPWr0XU45kLu5SJBIA61Vfl>

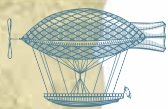

Французький офіцер стоїть біля свіжих могил загиблих у Шампані, на сході Франції. 19 грудня 1916 р.

Німецькі й австро-угорські військовополонені прибули до нейтральної Швеції для обміну в'язнями з військами Антанти

Перша світова війна залишила глибокий слід в історії, спричинила продовження старих та зародження нових міжнародних конфліктів, а її наслідки призвели до сповзання світу до ще більшої катастрофи Другої світової війни. Через це *ряд істориків назвали період 1914–1945 рр. «Тридцятирічною війною ХХ століття».*

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

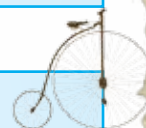
I. Знаю й систематизую нову інфортацію

1. Які технічні винаходи людства були використані військовими в Першій світовій війні?
2. Схарактеризуйте протистояння флотів Англії та Німеччини.
3. Яка з країн, що брали найактивнішу участь у Першій світовій війні, першою вийшла з неї?
4. Які території втратила радянська Росія в результаті підписання Брестського мирного договору? Покажіть їх на карті.
5. Назвіть основні умови Комп'єнського перемир'я.
6. Якими були втрати від Першої світової війни?
7. Покажіть на карті місця основних битв Першої світової війни в 1917–1918 рр.
8. Поясніть значення понять: «ксенофобія», «депортація», «геноцид».

II. Обговоріть у групі

1. Чим відрізнялася воєнно-політична ситуація в ході війни в 1917 р. від попередніх років війни?
2. У квітні 1917 р. США офіційно оголосили війну Німеччині. Чим можна пояснити прийняття такого рішення американською адміністрацією на третій рік війни?
3. Після підписання Брестського мирного договору з Росією німецьке командування отримало можливість використати всі свої сили на Заході. Здавалося, тепер ситуація мала докорінно змінитися на користь Німеччини. Чому цього не сталося?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Як Ви розумієте такий вислів: «Війна, нарешті, скінчилась, наслідки її були різноманітні й незліченні, але над всім переважало одне розчарування»?
2. Які уроки, на Вашу думку, мало винести людство з історії Першої світової війни?
3. Як згадують, до великого фізика Альберта Ейнштейна звернулися із запитанням: «Головною військовою силою в Першій світовій війні була кіннота, у Другій світовій — танки; яка зброя буде головною у третій світовій війні — атомна бомба?» Учений відповів: «Я не знаю, яка головна зброя буде у третій світовій війні, але в четвертій, напевно — кам'яна сокира і палиця». Як Ви розумієте відповідь Ейнштейна? Чи погоджуєтесь Ви із вченим?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ІХ:

6 квітня 1917 р.	вступ у війну США
3 березня 1918 р.	укладення Брестського мирного договору між більшовицькою Росією й країнами Центрального блоку, вихід Росії з війни
3 листопада 1918 р.	підписання перемир'я з Австро-Угорщиною
11 листопада 1918 р.	підписання Комп'єнського перемир'я; закінчення Першої світової війни.

Економічна та політична кризи в Російській імперії. Російська революція 1917 р. і Громадянська війна

1. ЗАГАЛЬНОНАЦІОНАЛЬНА КРИЗА

Участь у **Першій світовій війні** стала непосильним тягарем для **Російської імперії**. На 1917 р. у країні катастрофічно зростала інфляція, величезних масштабів досягала спекуляція товарами першої необхідності. Припинили роботу підприємства. Усе виразніше виявлялася загальна втома народу від війни. У середині лютого уряд прийняв рішення про запровадження в Петрограді карткової системи розподілу продуктів. У столиці почалися «хлібні» бунти.

2. ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ. ПОДІЇ ВЕСНИ – ОСЕНІ 1917 Р.

2.1. ПОЧАТОК РЕВОЛЮЦІЇ

Революція розпочалася **23 лютого 1917 р.** стихійними виступами робітників Петрограда. 23 лютого за новим стилем — це **8 березня**, Міжнародний день солідарності трудящих жінок. Саме жінки-працівниці вийшли на мітинги, загітувавши інших.

Обурення нестачею продовольства переросло в мітинги і страйки, 25 лютого страйк у Петрограді став загальним. До економічних вимог додалися політичні: «Геть царат!», «Геть самодержавство!». Наступного дня на бік страйкарів почали переходити солдати Петроградського гарнізону. 27 лютого (12 березня за новим стилем) загальний політичний страйк переріс у збройне повстання.

За пропозицією меншовиків 27 лютого була організована *Петроградська Рада*. Її очолили *меншовик М. Чхеїдзе і трудовик (з березня — есер) О. Керенський*.

Микола II розпорядився припинити роботу Державної Думи, а також віддав наказ про відправлення військ із фронту в Петроград, але здійснити це не вдалось. «Навкруги зрада, боягузтво й обман», — записав Микола II у своєму щоденнику 2 березня 1917 р. У цей же день він склав і підписав маніфест про зречення. Микола II передавав престолонаслідування своєму братові, великому князю *Михайлу Олександровичу*, але 3 березня *Михайло* також відрікся від престолу. Сам імператор був заарештований у Могильові 8 березня, а його родина поміщена під домашній арешт у царському палаці. Так закінчилося царювання останнього монарха Росії.

2.2. РОСІЯ В УМОВАХ ДВОВЛАДДЯ

У ніч на 2 березня в результаті переговорів між виконкомом Петроградської Ради й Тимчасовим комітетом Державної думи був сформований *Тимчасовий уряд*, головою якого став поміщик і земський діяч *Г. Львов*.

У сфері **внутрішньої політики** програма Тимчасового уряду передбачала: проголошення **амністії**; **свободу слова**, преси, зборів і страйків; **скасування всіх станових і національних обмежень**. Уряд обіцяв підготувати скликання **Установчих зборів**, які мали прийняти конституцію країни. Призначалися представники Тимчасового уряду — **комісари**. Через кілька днів було видано маніфест про відновлення **автономії у Фінляндії**. Діяльність Тимчасового уряду в перші

Історичні подробиці. 31 серпня 1914 р. російський імператор Микола II оголосив про перейменування Санкт-Петербурга на Петроград. Це стало частиною масштабної антинімецької кампанії, що охопила російське суспільство на початку Першої світової війни. Але після смерті Леніна, у 1924 р., місту дали ім'я більшовицького вождя та перейменували на Ленінград. Після падіння комуністичного режиму, у вересні 1991 р., місту було повернуто історичну назву Санкт-Петербург.

? Чому, на Вашу думку, перейменування міста відбулось за умов війни? Яке значення мають назви вулиць, міст для свідомості людей?

Демонстрація в лютому 1917 р.
Зверніть увагу на написи на транспарантах

? Пригадайте, коли і за яких обставин почали відзначати Міжнародний жіночий день. Як Ви гадаєте, чому саме жінки стали ініціаторами масових акцій протесту в Петрограді в лютому 1917 р.?

Дивись відео Лютнева революція 1917 р.: Крах великої Російської імперії

Посилання: <https://drive.google.com/open?id=1PbPDVLB638-AszAPXF94kBa7ZWrtJ5Yb>

дні сприяла **активізації національно-визвольного руху в Україні, Прибалтиці, Закавказзі, Середній Азії**.

Український національний рух охопив не лише етнічні території, а й регіони центральної Росії, Сибіру, Туркестану, Далекого Сходу та інші землі — скрізь, куди доля завела українських поселенців, репресованих чи військовополонених.

У Києві на початку березня 1917 р. була утворена Українська Центральна Рада (УЦР), що виступила за автономію Східної України у складі демократичної Росії. 12 березня 1917 р. у Петрограді 30 тис. українців провели маніфестацію під українськими прапорами і гаслом «Нехай живе вільна Україна у вільній Росії».

У сфері **зовнішньої політики** Тимчасовий уряд підтвердив виконання зобов'язань Росії перед союзниками по Антанті й **готовність продовження війни «до переможного завершення»**.

У країні фактично існувало **двовладдя**. Спочатку спільна діяльність Тимчасового уряду й Рад привела до **прогресивних кардинальних змін** у країні: була знищена абсолютна монархія; проголошувалися громадянські свободи, оновлювався старий судовий апарат; були заарештовані царські чиновники та генерали, реорганізовувалася система місцевого управління. Водночас **не були розв'язані основні проблеми**. Росія продовжувала **війну**; землі поміщиків залишилися недоторканими; не був запроваджений **8-годинний робочий день**; уряд вороже ставився до спроб народів колишньої імперії домогтися незалежності, або навіть обмеженої автономії.

Ради в червні 1917 р. в Петрограді скликали **I Всеросійський з'їзд Рад**. Під час дискусії **В. Ленін** заявив, що є єдина партія, яка може взяти на себе відповідальність за долю країни, — **партія більшовиків**. Однак есери й меншовики не погодились із цим і вважали за необхідне продовжувати **співробітництво з урядом**.

Маніфестація українців у Петрограді

Володимир Ілліч Ульянов (Ленін) (1870–1924) — політичний і державний діяч. Народився в сім'ї інспектора народних училищ, який став спадкоємним дворянином. Здобув юридичну освіту (1891). З 90-х років XIX ст. брав участь у революційному русі. На II з'їзді РСДРП (1903) очолив партію більшовиків. У 1907–1917 рр. перебував в еміграції. Після Лютневої революції 1917 р. повернувся в Росію, де взяв курс на «пролетарську революцію», сподіваючись, що вона підштовхне «світову пролетарську революцію». Після захоплення влади став головою уряду — Ради Народних Комісарів. Намагався побудувати комуністичне суспільство в Росії. Діяльність Леніна та його партії призвела до Громадянської війни в Росії (1918–1922 рр.) та встановлення більшовицької (комуністичної) диктатури.

3 липня, у зв'язку з поразкою на фронті, у Петрограді почалися масові демонстрації, очолювані більшовиками. 4 липня натовп робітників, солдатів і матросів підійшов до Таврійського палацу, де засідав Центральний виконавчий комітет (обраний на I з'їзді Рад), і вимагав передачі влади в руки Рад. 6 липня виступ було придушено.

8 липня був сформований новий коаліційний уряд на чолі з **О. Керенським**, котрому ЦВК Рад надав «необмежені повноваження й необмежену владу».

Була відновлена смертна кара на фронті, воєнно-польові суди, запроваджена цензура. За оцінкою В. Леніна, липневі події означали **кінець двовладдя**.

2.3. ЗМОВА КОРНІЛОВА

Після провалу червневого наступу й липневих подій головнокомандувачем російської армії став генерал **Л. Корнілов**.

25 серпня 1917 р. Л. Корнілов направив на Петроград 3-й кінний корпус. Однак Керенський оголосив його заколотником і звернувся по допомогу до Рад, у яких на цей час посилювався вплив більшовиків. Було вжито заходів для

Олександр Керенський

припинення руху корніловських військ на Петроград, генералів *Корнілова*, *Денікіна* та інших заколотників заарештували. До 30 серпня змову було придушено.

Після цих подій робітники й солдати почали схилитися до більшовиків, що особливо виявилось в «*більшовизації Рад*», коли більшовики на початку вересня вже становили більшість у *Петроградській*, *Московській* та інших Радах.

3. ПРИХІД ДО ВЛАДИ БІЛЬШОВИКІВ

1 вересня 1917 р. Росія була проголошена республікою.

У жовтні 1917 р. почалася підготовка до збройного перевороту. На ранок **25 жовтня** влада в столиці перейшла в руки Петроградської Ради, більшовиків. Постріл із *крейсера «Аврора»*, який увійшов у річку Неву, був сигналом до наступу на Зимовий палац. Після його захоплення міністри Тимчасового уряду були заарештовані.

Перемогу над Тимчасовим урядом отримали ліві політичні сили. Усю повноту влади більшовики здобули пізніше, прибравши своїх тимчасових політичних союзників — меншовиків та есерів.

25 жовтня 1917 р., у той час, коли йшла підготовка до захоплення Зимового палацу, у Смольному почав роботу **II Всеросійський з'їзд Рад**. Серед його делегатів переважали більшовики. З двох основних питань порядку денного за доповіддю Леніна були прийняті Декрет про мир і Декрет про землю.

У **Декреті про мир** містилася пропозиція більшовиків до народів воюючих країн негайно почати переговори про «*справедливий і демократичний мир*» — «*негайний мир без анексій і контрибуцій*».

Декрет про землю скасовував поміщицьку **власність на землю** й передавав поміщицькі, удільні, монастирські, церковні землі з усім інвентарем і будівлями в розпорядження волосних земельних комітетів і повітових Рад селянських депутатів. Право приватної власності на землю скасовувалося. Уся земля переходила у «народну власність». Декрет сприяв розподілу земель заможних селян між найбіднішими верствами села й тим самим розпалював громадянську війну.

Усі постанови II з'їзду Рад були прийняті як «тимчасові закони», які мали діяти **до їхнього затвердження чи відхилення Установчими зборами**.

На виборах до Установчих зборів 12 листопада 1917 р. більшовики зазнали поразки: вони отримали лише 183 мандати із 715 (есери — 412 мандатів).

5 січня 1918 р. в Петрограді відкрилося засідання Установчих зборів. В ультимативній формі **більшовики вимагали визнати перші декрети радянської влади** й затвердити курс на **соціалістичне перетворення суспільства**. Правоесерівська більшість зборів та інші партії відкинули більшовицькі пропозиції, після чого, на знак протесту, більшовики та ліві есери залишили зал засідань. У результаті Установчі збори не визнали радянську владу.

6 січня матроси й червоногвардійці за вказівкою В. Леніна і Я. Свердловла (Голови Всеросійського центрального виконавчого комітету, ВЦВК), силою розігнали Установчі збори.

Історичні подробиці. Міфічний «штурм Зимового палацу» описано в радянських історичних та художніх творах. Насправді відбулись лише сутички між загонами Червоної гвардії й захисниками Зимового палацу — невеличкою групою курсантів-юнкерів і бійцями жіночого «ударного батальйону смерті». Службові входи до Зимового не охоронялися, і туди кинувся натовп із площі. Один з лідерів повстання, більшовик Антонов-Овсієнко з невеликою озброєною групою був впущений до приміщення, де засідали міністри Тимчасового уряду. Вони погодились здатися...

«Виступ В. Леніна на II Всеросійському з'їзді Рад». Картина художника В. Серова, 1955 р.

? Скажіть, якими засобами художник намагався зобразити велич більшовицького вождя.

Свідчать документи. Із записів статс-секретаря закордонних справ Німеччини Ріхарда фон Кюльмана, 29 вересня 1917 року

«Без нашої постійної підтримки більшовицький рух ніколи не зміг би досягнути такого розмаху та впливу, який він зараз має. Все свідчить про те, що цей рух зростатиме надалі».

? Чому, на Вашу думку, Німеччина була зацікавлена у приході більшовиків до влади?

Історичні подробиці. Історія більшовизму повчальна. Маленька купка людей на чолі з Леніном, фанатично переконаним у своїй «історичній правоті», менше ніж через півтора десятиліття стала партією, яка захопила владу в найбільшій країні світу і якій повірили мільйони людей. Так, щедрим спонсором більшовиків була Німеччина, яка хотіла розвалити Росію зсередини. Так, більшовики геніально використовували популістські гасла та політичну демагогію. Але ж багатьох захопили ідеї більшовиків щодо необхідності «знищення експлуаторів» та терору проти них, передачі влади «пролетаріям», слідування принципу «мета виправдовує засоби», підкореність волі партії та її вождя. Це стало доленосним не тільки для Росії, а й для усього світу в ХХ столітті... Більшовизм живий і понині, є його прибічники і в Україні.

Після ліквідації перших паростків демократії був скликаний **III Всеросійський з'їзд Рад**, який об'єднав робітничі та солдатські Ради із селянськими. З'їзд прийняв Декларацію прав трудяшого й експлуатованого народу, яка проголосила Росію **Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою (РРФСР)**.

4. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В РОСІЇ (1918–1920 рр.)

4.1. ОСНОВНІ ПРОТИБОРЧІ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ СИЛИ

Червоні	Білі
Представляли: ліворадикальні політичні сили, насамперед більшовиків. Виступали під червоними знаменами — символом пролетарської революції.	Представляли: прихильників «старих порядків» — підприємців, банкірів, поміщиків, більшість офіцерів царської армії, студентство, частину інтелігенції. Виступали під білими знаменами — символом монархії.
Основні цілі: здійснення соціалістичної революції в Росії й у світовому масштабі, встановлення диктатури пролетаріату у формі влади Рад, фізичне знищення опозиційно налаштованих до нової влади осіб.	Основні цілі: звільнення Росії від влади більшовиків, скликання Установчих зборів або Земського собору, відновлення старих порядків і «єдиної неподільної» Росії. Захист підприємництва; гарантії громадянських свобод, вирішення аграрного й національного питань.
Червоних підтримували: робітники, найбільше селянство, частина інтелігенції, солдати й частина офіцерів колишньої царської армії, матроси.	Білий рух підтримували: монархісти, ліберали, кадекти, октябристи. Їх союзниками стали праві есери, меншовики.

Громадянська війна — організована або стихійна збройна боротьба за державну владу між різними соціальними групами й політичними угрупованнями всередині країни.

Історичні подробиці. Із спогадів композитора Миколи Слоніського. ...25 жовтня 1917 р., приїхавши до Петрограду, я купив газету і в трамваї почав її читати. Якийсь матрос, побачивши в ній ім'я Керенського, сказав мені: «Ти що, за єврея Керенського? Троцький — ось хто захисник землі російської!»

Як цей анекдотичний приклад ілюструє сприйняття «своїх» і «чужих» у кризових моментах історії?

Активність у революційних подіях та Громадянській війні виявляли **представники національних меншин**. Це визначалося національним та релігійним тиском, від якого «іногородці» страждали за часів царської Росії. Переважна більшість населення лишалась аполітичною. Але латиші й фінни відіграли особливу роль у поваленні Тимчасового уряду й захисті більшовицької диктатури. Євреї, поляки, грузини тощо мали високу питому вагу у складі керівництва соціалістичних партій, серед більшовицьких комісарів і командирів. Загальновідомими в країні стали імена політичних лідерів, керівників репресивних органів — представників національних меншин: Л. Троцького, Я. Свердлов, Г. Зінов'єва, Лациса, Я. Петерса, Ф. Дзержинського, В. Менжинського та ін. І навіть якщо вони відмовлялись від належності до своєї національної спільноти (як, наприклад, Л. Троцький), «неросійське» походження цих лідерів провокувало зростання ксенофобії та антисемітизму в країні.

4.2. ОСНОВНІ ПОДІЇ В ТРАВНІ 1918 — ЛЮТОМУ 1919 р.

Початок інтервенції. У січні 1918 р. **Румунія** захопила Бессарабію, війська **Німеччини** господарювали на території Курської, Воронежської, Орловської губерній. Навесні 1918 р. **англійські, французькі**, а потім й **американські війська** висадилися в Мурманську й Архангельську; **японські, англійські й американські** — у Владивостоці, у Середній Азії та Закавказзі. На Закавказзя вторглися

турецькі війська. Відповідно до радянсько-німецького Брестського договору, західні території країни окупували **німецькі й австро-угорські війська**.

Заколот Чехословацького корпусу. Наприкінці травня 1918 р. спалахнув заколот серед Чехословацького корпусу, який складався з 45 тис. військовополонених австро-угорської армії та прямував залізницею до Владивостока. Скрізь, де перебували ешелони корпусу (*Поволжя, Урал, Сибір, Далекий Схід*), радянську владу було скинуто. Для боротьби з «білочехами» був створений *Східний фронт*.

Формування Добровольчої армії. На Дону й Кубані формувалася *Добровольча армія*, яку після загибелі у квітні 1918 р. генерала Л. Корнілова очолив *А. Денікін*.

Створення Червоної армії. 15 січня 1918 РНК приймає декрет «Про робітничо-селянську Червону армію» (РСЧА), яка створювалася на класовій основі. Був введений інститут *червоних комісарів*, завдання яких полягало в контролі за виконанням наказів більшовицького керівництва. У вересні 1918 р. на Східному фронті війська РСЧА перейшли в наступ, захопивши Казань, Сибірськ, Самару.

Заколот лівих есерів. У липні 1918 р. *заколот підняли найбільш близькі до більшовиків ліві есери*, що вимагали скасування продовольчої диктатури; виступали проти Брестського миру. Заколот був жорстоко придушений владою. Лідери лівих есерів були заарештовані, їхніх представників вивели з ВЦВК і Раднаркому. У той же час у *Ярославлі, Володимирі*, у містах *Поволжя, Уралу й Сибіру* прокотилася хвиля змов, у ході яких есери, меншовики, представники місцевих національних рухів засновували *місцеві уряди й інші органи влади*.

Розширення інтервенції. У листопаді 1918 р. відбулася революція в *Німеччині*, яка на цей час була змушена визнати свою поразку у світовій війні. *Уряд РРФСР анулював Брестський мирний договір*. Закінчення Першої світової війни дозволило країнам Антанти посилити свою присутність у Росії. Пізньої осені 1918 р. англійські війська висадилися в *Батумі й Новоросійську*, а французькі — в *Одесі й Севастополі*.

У цей час в окремих регіонах країни до влади прийшли білогвардійські диктатури, очолювані: *О. Колчаком* — у Сибіру, *Е. Міллером* — на півночі країни, *М. Юденичем* — на північному заході й *А. Денікіним* — на півдні.

Бандитизм. Антиєврейські погроми. Політична боротьба й воєнні дії, господарська криза та інтервенція призвели в 1918–1919 рр. до хаосу на теренах колишньої Російської імперії, у тому числі в **Україні**. Безвладдя та політична анархія супроводжувалися проявами бандитизму до місцевого населення та антиєврейськими погромами, жертвами яких стали десятки тисяч людей. **Погроми вчиняли і «білі», і «червоні»** (наприклад, вояки Першої Кінної армії С. Будьонного), **і банди мародерів, і українські повстанці** різних політичних орієнтацій, **і війська Директорії**. Тільки під час погрому в Проскурові, спровокованого отаманом Семесенком (лютий 1919 р.), загинуло кілька тисяч євреїв, звинувачених у пробільшовицькому повстанні. В Одесі та деяких інших містах загони єврейської самооборони давали відсіч погромникам.

У масовій свідомості населення антиєврейські погроми згодом почали пов'язуватися з українським визвольним рухом та головою Директорії УНР і Головним Отаманом української армії *Симоном Петлюрою*. Насправді війська УНР дуже швидко вийшли з-під контролю Головного отамана. Сам С. Петлюра виступав проти погромів, карав їх організаторів. Зокрема, за вироком військового трибуналу армії УНР було страчено Семесенка. Однак через непідконтрольність «отаманщини» та розпад армії УНР погроми частішали.

4.3. ВОЄННІ ДІЇ В БЕРЕЗНІ 1919 — НАВЕСНІ 1920 р.

Східний фронт. У березні 1919 р. з території Сибіру почався наступ 400-тисячної армії *Олександра Колчака*, якого оголосили «Верховним правителем Росії». Колчаківські війська взяли *Перм*, але просунутися далі їм не вдалося.

Головний організатор Червоної армії Лев Троцький виступає перед бійцями

Захоплення *Уфи* стало їхнім останнім успіхом. 28 квітня 1919 р. частини Червоної армії перейшли в контрнаступ і до червня захопили *Урал* і відкинули противника в *Сибір*. На січень 1920 р. армія Колчака була повністю знищена, а сам він відмовився від влади.

Боротьба більшовиків з військами Денікіна. Улітку 1919 р. війська *Антоні Денікіна* захопили *Донбас*, *Харків*, *Царицин* і почали швидке просування до *Москви*. У вересні–жовтні вони захопили *Курськ*, *Орел*, *Воронеж*, підійшли до *Тули*, захопили частину України. Однак на початок осені наступ уповільнився, а потім і зовсім припинився. Добровольчій армії довелося вести важку боротьбу в тилу із загонами *батька Махна*, який діяв на території *України*.

Наприкінці жовтня війська РСЧА перейшли в контрнаступ, і фронт відійшов на південь. У січні 1920 р. Червона армія вступила в *Ростов-на-Дону*, у лютому — в *Одесу*. Залишки Добровольчої армії евакуювалися в *Крим* і перейшли під командування генерала П. Врангеля.

Бої на півночі Росії. Армія генерала *М. Юденича*, наступаючи з *Естонії*, тричі намагалася захопити *Петроград*, але не змогла цього зробити і, врешті-решт, була розгромлена червоноармійцями.

Колчак перед бійцями своєї армії

4.4. ВІЙНА РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ ПРОТИ ПОЛЬЩІ ТА РОЗГРОМ ВІЙСЬК ВРАНГЕЛЯ

Війна проти Польщі. Навесні 1920 р. воєнні дії проти радянської Росії розпочала Польща. Лідер Польщі Ю. Пілсудський та голова Директорії УНР С. Петлюра уклали угоду щодо спільних бойових дій проти більшовиків в Україні. Спільними зусиллями польсько-українські війська дійшли до Дніпра.

Улітку 1920 р. Червона армія почала контрнаступ проти польських військ. Війська Південно-Західного фронту вели наступ на *Львів*, а Західного — на

Варшаву. Більшовики прагнули принести на багнетах революцію в Німеччину, інші країни Європи та «напоїти червоних коней із Сени та Марни». Особливу роль у війні відіграла оборона *Замостя*. Тут українська 6-та Січова дивізія УНР разом з польським 31-м полком та іншими частинами розгромили Першу кінну армію Будьонного. Урешті, війська Польської Республіки завдали поразки РСЧА. Після *Варшавської битви*, яку в польській історії називають «Диво на Віслі», більшовики змушені були піти на перемовини з Польщею.

Ризький мирний договір. 18 березня 1921 р. в *Ризі* був підписаний мирний договір між *РРФСР*, *УРСР* і *БРСР* з одного боку та *Польщею* — з іншого. До Польщі відійшли *Західна Білорусія* й *Західна Україна*. Радянська сторона зобов'язалася за річний термін сплатити Польщі 30 млн карбованців золотом, а також повернути воєнні трофеї, усі наукові й культурні цінності, вивезені з території Польщі з 1772 р. (після першого поділу країни).

Війна більшовиків проти Врангеля. У травні 1920 р. Добровольча армія, подолавши опір РСЧА, зайняла *Мелітополь*, *Каховку*, велику частину *Північної Таврії* та інші регіони України.

Після укладення перемир'я з Польщею радянське керівництво перекинуло значні сили на південь країни, де був сформований *Південний фронт* під командуванням *Михайла Фрунзе*. Врангелівські війська були відтіснені у *Крим*. Головна лінія оборони проходила по добре укріпленому *Турецькому валу*. На сході вал упирався в *Сиваську затоку*, а із заходу прикривався корабельною артилерією. У ніч на 8 листопада 1920 р. частини Червоної армії убрід по мілководній *Сиваській затоці* обійшли укріплення. Особливу роль відіграли загоны *Нестора Махна*, тодішнього

Плакат часів польсько-більшовицької війни 1919–1920 рр. художника Каміля Мацкевича, 1920 р.

Спробуйте зрозуміти текст плакату. Скажіть, які його ідеї.

союзника червоних, які штурмували Перекоп у лоб. *Штурм Перекопу був найкривавішою сторінкою Громадянської війни.*

Після запеклих боїв, маючи більш ніж шестиразову перевагу сил, війська Південного фронту ввірвалися до Криму. Врангелю вдалося врятувати більшу частину своєї армії, що була евакуйована в *Константинополь*.

4.5. ТЕРОР У РОКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Усіх, хто не поділяв погляди більшовиків на майбутнє країни, вони назвали *«ворогами народу»*. У листопаді 1917 р. декретом Раднаркому партією «ворогів народу» оголошувалися кадети. З літа 1918 р. радянська влада оголосила «ворогами народу» всіх *селян*, хто «приховував надлишки хліба», не вивозив їх на приймальні пункти.

Для здійснення терору створювалися *спеціальні органи*. Постановою Раднаркому від 7 грудня 1917 р. було створено *Всеросійську надзвичайну комісію (ВЧК — за російською аббревіатурою) для боротьби з контрреволюцією, саботажем і дитячою безпритульністю* (остання її функція була далеко не головною). ВЧК стала найважливішим інструментом більшовиків для виявлення й ліквідації противників. З весни 1918 р. їй було надано право вживати надзвичайних заходів (аж до розстрілу на місці) щодо «ворогів революції». У 1919 р. були створені *армійські Особливі відділи* при фронтових ЧК.

У липні 1918 р. *більшовики розстріляли Миколу II*, його дружину *Олександру Федорівну*, чотирьох дочок і сина. Це вбивство, санкціоноване *Леніним і Свердловим*, мотивувалося «революційною доцільністю».

Після замаху на життя Леніна 30 серпня 1918 р. і вбивства керівника Петроградського ЧК *М. Урицького* Раднарком 5 вересня 1918 р. ввів постанову *«Про червоний терор»*. Репресії набули небаченого розмаху. Форми *«червоного терору»* були різними: *розстріли за класовою ознакою, практика захоплення заручників, створення концтаборів для ворожих елементів (Соловки)* та інші. Жертвами «червоного терору» лише на півдні Росії стали 1,7 млн осіб.

У роки Громадянської війни більшовики знищили інші політичні партії. *Сформувалась однопартійна система*, що поставила більшовицьку партію поза контролем.

Економіка країни потерпала від небаченої розрухи, викликаній війною та неефективним господарюванням більшовиків. За цих умов більшовицьке керівництво вдалось до *надзвичайних заходів управління економікою*, що отримали назву *«воєнний комунізм»*. Ця система включала одержавлення промисловості; фактичне припинення товарно-грошових відносин; введення продрозкладки (примусове вилучення залишків продовольства в селян; запровадження загальної трудової повинності; введення зрівняльної оплати праці; мілітаризацію суспільства; уже згаданий «червоний терор»; бюрократизацію державного апарату; скасування комунальних платежів, плати за проїзд у транспорті тощо.

Ухиляючись від продрозкладки, *незацікавлені в результатах своєї праці селяни* скорочували посіви до такої міри, що самі ледве могли прогодувати родини. Селян підтримувала велика частина *робітників*.

Для придушення невдоволення створювалися *штрафні робітничі команди* та *концентраційні табори* для тих, хто ухилявся від трудової повинності. У відповідь на це ще більше посилилася хвиля повстань. Для боротьби з повстанцями використовувалися *регулярні частини Червоної армії*. Зокрема, на розгром Кронштадтського повстання була направлена 7-ма армія під командуванням *М. Тухачевського*. І в Кронштадті, і під час придушення повстання тамбовських селян армія Тухачевського застосовувала *хімічну зброю*.

Історичні подробиці. Термін «вороги народу» більшовики запозичили в якобінців («Ворогами народу варто управляти за допомогою терору», — сказав у Конвенті в 1794 р. М. Робесп'єр).

Свідчать документи. Із записів і телеграм В. Леніна, 1918 р.

«Пенза, Губвиконком. ...Провести нещадний масовий терор проти куркулів, попів і білогвардійців; сумнівних замкнути в концентраційний табір поза містом».

«Саратов. ...Раджу призначати своїх начальників і розстрілювати змовників і тих, хто вагається, нікого не питаючи і не допускаючи ідіотської тяганини».

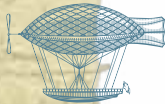

4.6. ПІДСУМКИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

У 1920–1922 рр. основні події Громадянської війни перенеслися в *Закавказзя, Середню Азію й на Далекий Схід*, де Червона армія зуміла здобути перемогу над своїми супротивниками. Громадянська війна перевернула звичний уклад життя й долі людей, поділивши країну на два ворожих табори, знецінила людське життя, утвердила в громадській свідомості жорстокість і непримиренність.

Основні причини перемоги «червоних» у Громадянській війні

Народ сприйняв Білий рух як захисника старих порядків, тому що на контрольованих «білими» територіях відновлювалися закони Російської імперії, а власність поверталась попереднім власникам.
Гасло «Єдиної і неподільної Росії» налаштувало проти «білих» національні окраїни.
«Білі» не мали єдиного авторитетного керівництва, їхніх лідерів розділяла ворожість і боротьба за владу.
Більшовики виграли «війну гасел». Їхні гасла були зрозумілі народним масам, що вважали більшовиків «меншим злом». Соціальна база більшовиків стала набагато ширшою.
Більшовики зуміли використати можливості свого потужного державного апарату, сконцентрувати промислові й людські ресурси, проводити масову мобілізацію.
Високу боєздатність виявили «інтербригади» та інші збройні підрозділи, сформовані з іноземців.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інфорлацію

1. Якими були передумови революційної кризи на початку 1917 р.?
2. Назвіть основні структури державної влади в період двовладдя (березень–липень) 1917 р.
3. Які прогресивні зміни відбулися в Росії після люневих подій 1917 р.?
4. Хто був лідером партії більшовиків у 1917 р.?
5. Чому більшовики розігнали Установчі збори?
6. Які перетворення здійснили більшовики після приходу до влади?
7. Назвіть дві основні протиборчі сили в роки Громадянської війни.
8. Поясніть значення понять: «громадянська війна», «терор».

II. Обговоріть у групі

1. На Ваш погляд, чи була влада більшовиків законною?
2. Визначте основні причини Громадянської війни в Росії.
3. Схарактеризуйте підсумки Громадянської війни. Чи були в ній, на Ваш погляд, переможці?

III. Мислю творчо й самостійно

1. До кінця 1980-х років В. Ленін мав беззаперечний авторитет у радянському суспільстві. У наш час оцінки цієї історичної особи різні й часто полярні. Визначте своє ставлення до особи лідера більшовиків.
2. Чи можна було, на Вашу думку, запобігти Громадянській війні в конкретно-історичних умовах 1917–1918 рр.?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

2 березня 1917 р.	зречення Миколи II престолу. Утворення Тимчасового уряду
25–26 жовтня 1917 р.	захоплення влади більшовиками
осінь — березень 1919 р.	розгром військ Колчака
1920 р.	поразка армії Денікіна; війна проти Польщі; поразка армії Врангеля
1920–1922 рр.	перемоги «червоних» у Середній Азії, Закавказзі, на Далекому Сході

§4

Революція в Угорщині. Поразка Німеччини. Розпад багатонаціональних імперій і утворення нових незалежних держав у Європі

1. РЕВОЛЮЦІЯ В УГОРЩИНІ

1. РЕВОЛЮЦІЯ 1918 РОКУ

Відповідно до маніфесту австрійського імператора *Карла* (він же був королем Угорщини) від 16 жовтня 1918 р., почалося перетворення імперії на союзу державу. В Угорщині була створена *Національна рада* на чолі з графом *М. Карої*.

У революції, яка почалась **30 жовтня 1918 р.**, основною вимогою угорців було проведення демократичних реформ, а імператор Карл був їхнім рішучим противником. На хвилі революційного піднесення 16 листопада 1918 р. Національна Рада проголосила Угорщину республікою. Уряд країни очолив М. Карої.

Новий кабінет активно взявся здійснювати *демократичні реформи*. Було встановлене загальне, рівне і пряме виборче право при таємному голосуванні, ухвалені закони про свободу зборів і союзів, дозволялося створення політичних організацій, був прийнятий закон про 8-годинний робочий день.

В Угорщині був досить сильним вплив комуністів, які в листопаді 1918 р. утворили *Комуністичну партію Угорщини (КПУ)*. Вона складалася здебільшого з військовополонених угорців на чолі з *Бела Куном*, які повернулися з *Росії* й мали досвід боротьби за встановлення більшовицької диктатури.

Бела Кун

2. ВСТАНОВЛЕННЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ДИКТАТУРИ

Зовнішнє і внутрішнє становище молодій республіці було важким. Країни Антанти в ультимативній формі вимагали від переможеної Угорщини звільнення територій, призначених для її сусідів — *Румунії, Чехословаччини, Королівства сербів, хорватів і словенців*. Ця вимога стала фатальною для поміркованих політиків на чолі з Карої, його кабінет пішов у відставку.

21 березня 1919 р. була утворена об'єднана Соціалістична партія Угорщини (СПУ), де комуністам належала провідна роль. Нова партія оголосила, що бере владу в свої руки, і взяла курс на встановлення диктатури пролетаріату.

Робітничі загони роззброїли поліцію та жандармерію *Будапешта*, захопили найважливіші об'єкти столиці: вокзали, пошту, телеграф, міст через Дунай. Новий уряд — *Революційна урядова рада* — проголосив створення *Угорської Радянської Республіки*.

Мешканці Будапешта під час проголошення Угорської Радянської Республіки 21 березня 1919 р.

Основні перетворення уряду Угорської Радянської Республіки (УРР)

- Націоналізувалися банки, підприємства, ошадні каси, торговельні контори. Для управління економікою створювалася Вища рада народного господарства, для керівництва галузями — народні комісаріати.
- Ліквідувався старий державний апарат, влада передавалася до рук створених всюди Рад.
- Скасовувалось поміщицьке землеволодіння. У примусовому порядку створювалися кооперативи.

- Було встановлено 8-годинний робочий день, підвищувалася зарплата робітникам, знижувалася квартирна плата. Школи, університети, лікарні, бібліотеки були націоналізовані. Вводилися безкоштовна освіта й медичне обслуговування.
- У зовнішній політиці УРР повністю орієнтувалася на радянську Росію. Була сформована Червона армія з робітників.
- Скасовувалися чини та звання. Церква відокремлювалася від держави, а школа від церкви. Проводились репресії проти священнослужителів.
- Здійснювалася реквізиція майна заможних прошарків населення, виселення їх із квартир і приватних будинків та переселення до них робітничих сімей.

Народні комісари
Угорської Радянської Республіки

Заходи нової влади, встановлення диктатури комуністів викликали вкрай негативне ставлення поміркованих соціал-демократів і представників центристських і правих політичних сил.

Проти Угорської Радянської Республіки об'єднаним фронтом виступили держави Антанти. У квітні 1919 р. на територію УРР були введені *французькі війська* (південь країни), почали наступ *румунські й чехословацькі частини*.

Однак Угорській Червоній армії вдалося розгромити чехословацькі війська, і вона вступила на територію *Словаччини*, де за угорським зразком була створена *Словацька Радянська Республіка*, яка, щоправда, проіснувала менш як місяць.

Тим часом адмірал колишнього австро-угорського флоту *М. Горті* почав формувати свою армію, яка складалася з колишніх офіцерів угорської королівської армії. Румунські й чехословацькі війська у квітні — травні 1919 р. відтіснили Червону армію до річки *Тиси*, захопивши майже половину території Угорщини.

Протистояння диктатурі зростало. Улітку 1919 р. в Будапешті й у деяких інших містах спалахнули антирадянські повстання, які незабаром були жорстоко придушені загонами угорських червоноармійців.

У країні сталася господарська катастрофа, заходи радянської влади не знаходили підтримки серед населення. Комуністичний уряд фактично не контролював ситуацію в країні. 1 серпня, під натиском наступальних дій румунських і чехословацьких військ, він пішов у відставку. У нових умовах уряд Угорщини очолили профспілкові й соціал-демократичні лідери.

4 серпня 1919 р. румунські й чехословацькі війська увійшли в Будапешт. *Проіснувавши 133 дні, комуністична влада в країні була повалена.*

2. НІМЕЧЧИНА

Перша світова війна катастрофічно позначилась на економічному становищі Німеччини і вкрай загострила суспільно-політичну обстановку в країні.

Війна підірвала фінанси й спричинила розруху в промисловості й сільському господарстві. Загальний обсяг промислового виробництва Німеччини знизився в 1918 р. до 57 % від рівня 1913 р. За роки війни більше ніж удвічі скоротилося вирощування зерна, картоплі й інших продовольчих культур.

Країна задихалася в лабетах господарської розрухи, дорожнечі, голоду, високих податків. Наприкінці війни було впроваджено трудову повинність, робочий день — подовжено, заробітна плата не забезпечувала працівникам і їхнім родинам прожиткового мінімуму.

Історичні подробиці. Війна дорого коштувала німецькому народу: близько 2 млн німців загинули в ході бойових дій, понад 4,5 млн були поранені, понад 900 тис. померли в тилу від голоду й епідемій, 1,5 млн осіб залишилися інвалідами.

Вулична сцена в Берліні після закінчення
Першої світової війни. Фото 1919 р.

Німецьке суспільство на час закінчення війни роздирали глибокі й непримиренні суперечності. Політичну боротьбу вели монархісти, ліберали та соціалісти.

Праві соціал-демократи	Центристи	Ліві соціал-демократи
Лідери: Ф. Еберт і Ф. Шейдеман. Виступали за демократичну революцію, встановлення республіканської форми правління, утвердження демократичних свобод, проведення соціальних реформ, поступову побудову демократичного суспільства.	Навесні 1917 р. організували Незалежну соціал-демократичну партію Німеччини (НСДПН). Лідери: К. Каутський і Г. Гаазе. Виступали за демократичну революцію, відкидали диктатуру пролетаріату, були прихильниками участі соціал-демократів у парламентській боротьбі, профспілках, громадських організаціях.	У 1916 р. створили «Союз Спартака». Лідери: Р. Люксембург і К. Лібкнехт. Виступали за насильницьке захоплення влади, встановлення диктатури пролетаріату, світову соціалістичну революцію. 30 грудня 1918 р. вийшли з НСДПН і створили Комуністичну партію Німеччини.

Початок революції. 3 жовтня 1918 р. імператор (кайзер) *Вільгельм II* призначив канцлером (главою уряду) принца *М. Баденського*, якому було доручено негайно звернутися до президента США В. Вільсона з проханням про перемир'я й укладення мирного договору.

Наростання загальної кризи й наближення капітуляції Німеччини в Першій світовій війні призвели до революції. Вона почалася **3 листопада 1918 р.** повстанням моряків німецького флоту в *Кілі*, яке перекинулося на інші міста.

9 листопада спалахнуло збройне повстання в *Берліні*, учасники якого до середини дня захопили місто. Був сформований *коаліційний уряд* — *Рада народних уповноважених (РНУ)*, — до складу якого увійшли представники *СДПН і НСДПН*. Очолив уряд лідер соціал-демократів *Ф. Еберт*.

Відрікшись від престолу, Вільгельм у ніч на 10 листопада втік до Голландії. Таким чином, через 47 років після створення, припинила своє існування Німецька імперія.

Суперечності серед учасників Листопадової революції. 9 листопада *Ф. Шейдеман*, один з лідерів СДПН, оголосив про створення *демократичної республіки*. У той же день лідер ліворадикалів *К. Лібкнехт* оголосив про створення *соціалістичної республіки* в Німеччині. Проте реальна влада була в руках РНУ.

Озброєна демонстрація повсталих матросів і робітників Кіля 4 листопада 1918 р.

Автівки з революційними солдатами біля Бранденбурзьких воріт. Поштова листівка. Берлін, 9 листопада 1918 р.

Фрідріх Еберт (Ebert) (1871–1925). Народився в Гейдельбурзі (на півдні Німеччини) в сім'ї кравця. Незабаром кидав майстерню й віддається суспільній роботі, об'єднуючи шорників у громадську організацію. У 1905 р. на з'їзді СДПН, здобувши широку популярність завдяки своїм організаторським здібностям, обирається до ЦК партії. З того часу починається його спільна робота з А. Бебелем. Після хвороби Бебеля вся організаційна робота партії зосереджується в руках Еберта. У 1912 р. на виборах у рейхстаг СДПН під керівництвом Еберта блокується з лібералами. З перших днів світової війни Еберт підтримує воєнні заходи німецького уряду.

В останні дні монархії вступає в уряд Макса Баденського. Під час Листопадової революції 1918 р. Еберт зайняв пост рейхсканцлера, став одним з голів Ради народних уповноважених. У 1919 р. Національні Збори обирають його президентом Німеччини.

Підписання перемир'я. Головнокомандувач німецької армії **П. Гінденбург**, не гаючи часу, надіслав телеграму німецькій делегації, яка була на переговорах із французьким маршалом **Ф. Фошем**, що очолював армії Антанти. Він санкціонував укладення перемир'я на умовах союзників.

Перемир'я було підписано в Комп'єнському лісі 11 листопада 1918 р. Німеччина обіцяла негайно вивести війська з усіх загарбаних територій (у тому числі і з російської), звільнити всіх військовополонених і передати Антанті величезну кількість гармат, кулеметів, паровозів, автомобілів, літаків, підводних човнів і бойових кораблів. Так завершилася Перша світова війна, хоча остаточно мирний договір ще треба було підписати.

Програма та реформи Ради народних уповноважених (РНУ). 12 листопада уряд опублікував *програму дій*. Скасовувався облоговий стан воєнного часу, проголошувалася свобода слова, зібрань, асоціацій, оголошувалася амністія політичним в'язням, уперше запроваджувалося рівне виборче право.

Уряд приступив до розв'язання проблем соціального забезпечення, регулювання економічних і соціальних відносин.

Уряд уклав з верховним командуванням армії угоду про спільну підтримку громадського порядку, заборонив стихійно створюваним радам втручатися до командування армійськими підрозділами, у діяльність судових органів.

Комуністи рвуться до влади. На грудень 1918 р. в німецькій революції визначилися ліві групи (у тому числі «*Союз Спартака*»), які виступали за соціалістичну революцію. Вони надихались прикладом радянської Росії.

Натомість лідери СДПН дотримувались помірковано-реформістської позиції і вважали першорядно важливим скликання Установчих зборів для вироблення і прийняття конституції країни.

Тим часом під керівництвом лідерів «Спартака» **К. Лібкнехта** й **Р. Люксембург** 30 грудня 1918 р. було створено *Комуністичну партію Німеччини (КПН)*.

Карл Лібкнехт

Роза Люксембург (1871–1919) — німецька ліворадикальна політична діячка. Народилася в Польщі. У 1893 р. Р. Люксембург брала участь у заснуванні соціал-демократичної партії Королівства Польського і Литви (СДКПіЛ). У 1897 році Р. Люксембург захистила докторську дисертацію «Промисловий розвиток Польщі», потім переїхала до Німеччини. Для того щоб отримати німецьке громадянство, їй довелося оформити фіктивний шлюб з німецьким підданим. Після цього жодних шлюбів не брала й дітей не мала. Роза виявила себе як талановитий журналіст й оратор. Часто відбувала покарання в польських і німецьких тюрмах. Після початку Російської революції в 1905 р. Р. Люксембург таємно їде до Варшави й бере участь у революційних подіях. Під час війни разом з К. Лібкнехтом заснувала «Союз Спартака». Узимку 1918–1919 рр. брала участь у формуванні німецької компартії. **Р. Люксембург різко критикувала більшовиків за встановлення в радянській Росії однопартійної диктатури, за нехтування демократичними свободами та придушення опозиційних партій.**

5 січня 1919 р. КПН організувала збройне повстання. Урядові війська придушили цей виступ. **К. Лібкнехта** і **Р. Люксембург** було вбито.

Останнім акордом революції в Німеччині було проголошення **13 квітня 1919 р. Баварської Радянської республіки**, яка проіснувала лише три тижні. Керівництво республіки намагалося встановити диктатуру за російським зразком, але стягнути до *Мюнхена* урядові війська відновили державну владу в Баварії.

Подолання революційної кризи. Завдяки цілеспрямованій діяльності демократичних сил Німеччині вдалося вийти з революційної кризи. 19 січня 1919 р. відбулися вибори в *Установчі збори*. Соціал-демократична партія перемогла.

6 лютого депутати Установчих зборів зібралися на своє перше засідання. *Президентом* Німеччини був обраний соціал-демократ Ф. Еберт, а інший лідер СДПН Ф. Шейдеман сформував коаліційний уряд.

Революція в Німеччині завершилася. Її головними підсумками були ліквідація монархії й встановлення демократичної республіки. До влади в Німеччині прийшли помірковані соціал-демократи.

3. РОЗПАД БАГАТОНАЦІОНАЛЬНИХ ІМПЕРІЙ І УТВОРЕННЯ НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ У ЄВРОПІ

3.1. РОЗПАД ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Ще протягом 1917–1918 рр. війська Антанти займають близькосхідні володіння Османської імперії. Після Першої світової війни *Сирія* й *Ліван* перейшли під контроль Франції; *Палестина*, *Трансйорданія* та *Месопотамія* (нині *Ірак*) — Великої Британії; на заході Аравійського півострова за підтримки англійців утворились незалежні держави: *Хіджаз*, *Неджд*, *Асір та Ємен* (пізніше Хіджаз і Асір увійшли до складу Саудівської Аравії).

Севрський договір, укладений державами-переможницями з Туреччиною **10 серпня 1920 р.**, зафіксував поділ *Османської імперії*, яка втрачала близько 80 % своїх володінь (*Палестину*, *Трансйорданію*, *Месопотамію*, *Сирію*, *Ліван* та ін.).

3.2. РОЗПАД РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Багатонаціональна Російська імперія, де сторіччями проводилася політика великодержавного шовінізму стосовно неросійських народів, після жовтневого перевороту 1917 р. переживала період розпаду.

Більшовики прагнули зберегти територію колишньої імперії й нав'язати всім народам і територіям модель «держави диктатури пролетаріату».

Прийнявши **2 листопада 1917 р. Декларацію прав народів Росії**, більшовики декларували знищення національного гноблення, надання *рівноправності й самовизначення* націям, аж до їхнього *відокремлення*, хоча на практиці вони не збиралися дотримуватись положень цього документа.

Фінляндія. Розуміючи, що грубий тиск на фінів спричинить різке загострення відносин не тільки з *Німеччиною*, а й із *Францією та Великою Британією*, більшовики пішли на компроміс. **31 грудня 1917 р.** Раднарком погодився з **незалежністю Фінляндії**.

Проте більшовики радо вітали дії фінських соціал-демократів та інших лівих, які на чолі з Отто Куусініеном 18 січня 1918 р. сформували загони Червоної гвардії та проголосили Фінляндську Соціалістичну Рбочу Республіку. ФСРР і РРФСР встановили дипломатичні відносини й уклали договір про дружбу та співробітництво.

З іншого боку, лідер консервативної партії барон Карл Маннергейм сформував військові загони білої гвардії, щоб не допустити поширення революційного руху. У ході громадянської війни, у яку втрутились російські війська, які ще залишались у країні, та спрямована до Фінляндії німецька дивізія, радянську владу у Фінляндії було ліквідовано.

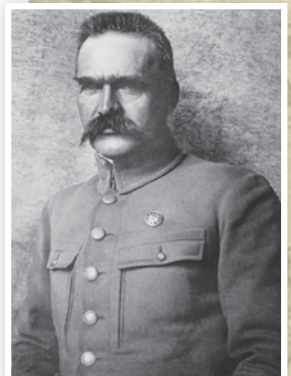
З кінця 1918 р. Фінляндія стає демократичною республікою.

Польща. До Першої світової війни польські землі входили до складу Австро-Угорщини, Німеччини та Росії. Патріотичні сили Польщі боролися за самостійну незалежну державу. У результаті поразки Австро-Угорщини та Німеччини, падіння царського режиму в Росії в **листопаді 1918 р.** Польща була проголошена республікою. Президентом і головнокомандувачем польської армії став **Юзеф Пілсудський**. Більшовики, як і у випадку з Фінляндією, змушені були визнати незалежність **Польської держави**.

Правлячі кола Польщі намагалися включити до складу держави литовські, білоруські й українські землі. Невдовзі після проголошення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) польські війська влітку 1918 р. окупували Східну Галичину і Західну Волинь; ЗУНР перестала існувати. У 1920 р. між Польщею та Директорією УНР було укладено договір, за яким Польща залишала за собою **Східну Галичину, Західну Волинь, Холмицину,**

Бійці фінської Червоної гвардії

Юзеф Пілсудський

Західне Полісся. Російсько-польська війна закінчилася підписанням у 1921 р. мирного договору, за яким *Західна Україна та Західна Білорусь* залишалися за Польщею.

Литва. У грудні 1917 р. було відновлено незалежність Литовської держави, землі якої до війни входили до складу Російської імперії. Цей акт визнали *Німеччина й радянська Росія* (за Брестським мирним договором). Проте після скасування дії Брестського договору (листопад 1918 р.) у Литву вторглися частини Червоної армії й установили в Литві радянську владу.

Згодом литовським добровольчим загонам вдалося витиснути червоноармійців. У Литві були скасовані всі акти Рад і прийнята тимчасова конституція. До 1940 р. вона розвивалася як суверенна держава.

Латвія. У листопаді 1918 р. незалежність проголосила Латвія, де був сформований національний уряд на чолі з **К. Ульманісом**. Після денонсації (скасування) Брестського договору з боку радянської Росії більшовики створили в Латвії маріонетковий радянський уряд, який і закликав у країну Червону армію. Червоноармійці на багнетах установили радянську владу в країні. Лише в 1919 р., за допомогою країн Антанти, патріотичним силам вдалося витиснути радянські війська.

Естонія. Наприкінці 1918 р. війська Червоної армії окупували й Естонію. На захопленій території була проголошена *Естляндська трудова комуна*, яку відразу визнала радянська Росія. Проте після появи англійської ескадри в Таллінні національний уряд **К. Пяста** зумів узяти ситуацію під свій контроль.

Радянській Росії нічого не залишалося, як визнати незалежні держави в Прибалтиці.

Білорусія. Усього кілька місяців проіснувала створена в 1918 р. *Білоруська Народна Республіка*. Після поразки у війні Німеччини, яка підтримувала цю незалежну державу, в Білорусії було встановлено радянську владу.

Закавказзя, Крим і Середня Азія. Поразка країн Центрального блоку в Першій світовій війні призвела

до евакуації німецьких і турецьких військ із Закавказзя. Їх змінили англійські війська, які захопили *Грузію та Азербайджан*. Американці взяли під свій контроль *Нахічевань та Вірменію*.

У 1918 р. національно-патріотичні сили встановили свою владу в Грузії, Азербайджані та Вірменії. Однак на кінець 1920 р. Червона Армія окупувала *Вірменію й Азербайджан*, а в 1921 р. радянська влада була встановлена в *Грузії*.

Під контроль більшовиків перейшли *Крим і Середня Азія* (за винятком *Хіви й Бухари*).

Україна. Особливо драматично розвивалися події в Україні. Влітку 1918 р. під натиском Польщі впала ЗУНР. На кінець 1920 р. Українська Народна Республіка, що існувала на Наддніпрянщині, була окупована більшовицькою Росією. Закарпаття відійшло до новоутвореної Чехословаччини, а Північну Буковину окупувала Румунія.

3.3. РОЗПАД АВСТРО-УГОРЩИНИ

У 1918 р. економічна криза та неврожай, складна обстановка на фронті й розпад сусідньої Російської імперії зумовили розпад Австро-Угорщини.

У жовтні 1918 р. імператор Карл I закликав народи імперії згуртуватись, сформувавши *національні комітети*. Такі комітети були сформовані, але вони зайнялись не укріпленням і централізацією імперії, а відстоюванням інтересів національних меншин.

28 жовтня чехословацький національний комітет проголосив незалежність *Чехословаччини*.

29 жовтня було проголошено *Королівство сербів, хорватів і словенців*.

Бійці за незалежність Естонії

Український офіцер під Львівською ратушею, листопад 1918 р.

31 жовтня в Будапешті (*Угорщина*) відбулося збройне повстання, й імператор Австрії втратив контроль над країною.

У ніч із 31 жовтня на **1 листопада 1918 р.** відбулось Листопадове Повстання у Львові, внаслідок якого було утворено *Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР)*. Територія ЗУНР включала українські етнічні землі й охоплювала Галичину, Буковину та Закарпаття.

6 листопада в Кракові було повідомлено про відновлення *Польщі*.

12 листопада проголосила незалежність ще одна українська держава — *Карпатська Русь*.

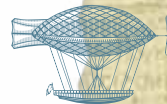
У цей же день Карл I зрікся престолу. Австро-Угорщина припинила своє існування.

Також у ході розпаду імперії виникли *Тарнобжезька республіка, Західно-Лемківська республіка, Східно-Лемківська республіка, Словацька Радянська республіка*, які проіснували короткий час та були поглинуті сусідніми державами.

Досвід державотворення на українських землях, незважаючи на труднощі та поразки, сприяв зростанню національної самосвідомості українців і був важливим для подальших державотворчих процесів українського народу.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ:

запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Назвіть перетворення, що здійснили угорські комуністи під час існування УРР.
2. Які внутрішні й зовнішні сили протидіяли диктатурі угорських комуністів у 1919 р.?
3. Який вплив на подальший перебіг історичних подій у країні справила поразка Німеччини в Першій світовій війні?
4. Назвіть найбільші й найвпливовіші політичні партії Німеччини в 1918–1933 рр.
5. Якими були головні підсумки листопадової революції в Німеччині?
6. Розставте в хронологічному порядку події: а) Листопадове повстання у Львові; б) прийняття Декларації прав народів Росії; в) підписання Севрського договору та розділ Османської імперії; г) незалежність Фінляндії.
7. Покажіть на карті країни Європи, що здобули незалежність у 1917–1918 рр.
8. Покажіть на карті країни Європи, де в 1917–1918 рр. відбувались революції.

II. Обговоріть у групі

1. Як Ви вважаєте, чому імена К. Лібкнехта й Р. Люксембург широко вшановували комуністи у СРСР?
2. Що, на Ваш погляд, було спільного в діях угорських комуністів у період існування УРР і російських більшовиків? Чому угорські комуністи змогли протриматись при владі лише 133 дні?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Як Ви вважаєте, чому компартії США, Великої Британії, деяких інших західних країн не мали суттєвого впливу в своїх країнах?
2. На Ваш погляд, чи можливий «експорт революції» в наші дні? Доведіть свою точку зору, наведіть приклади.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

листопад 1918 р.	революція в Німеччині
12 листопада 1918 р.	Австрія проголошена республікою
березень – серпень 1919 р.	проголошення й падіння Угорської Радянської Республіки

Узагальнення до розділу 1. Передумови Першої світової війни. Війна та революції

1. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА 1914–1918 рр.

1.1. СТВОРЕННЯ ВОЄННО-ПОЛІТИЧНИХ БЛОКІВ

ТРОЇСТИЙ СОЮЗ (пізніше — ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНОГО БЛОКУ)	АНТАНТА
1879 р. — договір між <i>Німеччиною</i> та <i>Австро-Угорщиною</i>	1893 р. — договір між <i>Росією</i> і <i>Францією</i>
1882 р. — договір між <i>Німеччиною</i> , <i>Австро-Угорщиною</i> та <i>Італією</i>	1904 р. — договір між <i>Англією</i> і <i>Францією</i> , який отримав назву «Антанта» («сердечна згода»)
жовтень 1914 р. — вступ у війну <i>Османської імперії</i>	1907 р. — приєднання до Антанти <i>Росії</i>
жовтень 1915 р. — вступ у війну <i>Болгарії</i>	1915 р. — вихід із Троїстого союзу <i>Італії</i> та вступ її у війну на боці Антанти
	квітень 1917 р. — вступ у війну <i>США</i> на боці Антанти (<i>США</i> не входили до Антанти, а були лише її союзниками).

1.2. ПРИЧИНИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Головною причиною Першої світової війни було *загострення протиріч між провідними країнами світу в боротьбі за переділ світу*. Міжнародну напругу посилювали *наслідки міжнародних конфліктів XIX ст.* та їх несправедливе розв'язання, особливо німецько-французькі й німецько-англійські протиріччя.

Мілітаризація країн і гонка озброєнь прискорювали початок війни.

2. РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р. І ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В РОСІЇ

Травень 1918 — лютий 1919 р.

- початок інтервенції Румунії, Англії, Франції, США; Німеччини, Австро-Угорщини; Румунії; Японії; Туреччини;
- заколот Чехословацького корпусу;
- формування Добровольчої армії А. Денікіна;
- створення Червоної армії. Наступ на Східному фронті;
- заколот лівих есерів.

Події в листопаді 1918 — лютому 1919 р.

- революція в Німеччині, Уряд РРФСР анулював Брестський мирний договір;
- закінчення Першої світової війни дозволило країнам Антанти посилити свою присутність у Росії.

Воєнні дії в березні 1919 — навесні 1920 р.

- східний фронт. Наступ армії О. Колчака;
- боротьба більшовиків з військами А. Денікіна;
- бої на півночі з військами М. Юденича.

Воєнні дії навесні — восени 1920 р.

- війна проти Польщі. Ризький мирний договір.
- війна більшовиків проти військ Врангеля. **Перемога більшовиків.**

3. ПОДІЇ В НІМЕЧЧИНІ ТА УГОРЩИНІ

1918 р. — Листопадова революція в Німеччині.

13 квітня — 1 травня 1919 р. — існування Баварської Радянської республіки.

30 жовтня 1918 р. — початок демократичної революції в Угорщині.

березень 1919 р. — встановлення комуністичної диктатури в Угорщині.

4 серпня 1919 р. — румунські й чехословацькі війська увійшли в Будапешт.

Проіснувавши 133 дні, комуністичну владу в країні було повалено.

4. РОЗПАД ІМПЕРІЙ ТА УТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ

Розпад Османської імперії

Сирія й Ліван перейшли під контроль Франції; Палестина, Йорданія та Ірак — Великої Британії. На заході Аравійського півострова за підтримки англійців утворились незалежні держави: Хіджаз, Неджд, Асір і Ємен (надалі Хіджаз та Асір увійшли до складу Саудівської Аравії).

Розпад Російської імперії

Незалежність здобули: Фінляндія, Польща, Литва, Латвія, Естонія.

Білорусія: після поразки у війні Німеччини в Білорусії було встановлено радянську владу. Закавказзя, Крим і Середня Азія: у 1920–1921 рр. було встановлено радянську владу. Україна: більшовики силою зброї встановили свою диктатуру на території Східної (Наддніпрянської) України.

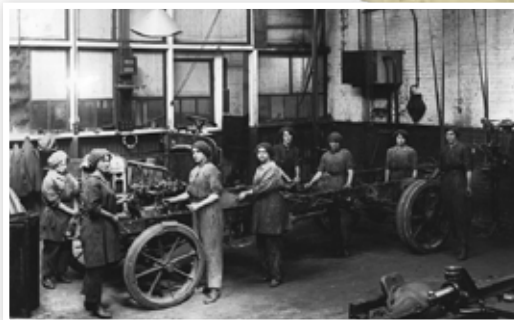
Розпад Австро-Угорщини

Незалежність здобули: Чехословаччина, Королівство сербів, хорватів і словенців, Угорщина. Проголосили незалежність: Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР).

Виникли та деякий час існували Тарнобжезька республіка, Західно-Лемківська республіка, Східно-Лемківська республіка, Словацька Радянська республіка.

5. ЗАВДАННЯ ДО ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

Розгляньте фотографії та скажіть, які історичні події та особи на них зображені.

6. ІСТОРИЧНЕ ІНТЕРВ'Ю

Уважно прочитайте інтерв'ю відомих істориків, які погодились відповісти на запитання, визначені Програмою вивчення історії в 10 класі. Тут учні аналізують **основні політичні, економічні, світоглядні наслідки революцій 1917 р. в Росії**.

Пропонуємо такі **варіанти роботи**.

1. Проаналізувати текст та виділити основні думки істориків, знайти в них спільне та відмінне.
2. Розділити учнів класу на дві групи. Учні з першої групи мають відстоювати ідеї вчених, а учні з другої групи — шукати аргументи для їх заперечення. Спільно з учителем підбийте підсумки дебатів.

ІГОР ГИРИЧ, доктор історичних наук, професор, м. Київ

Революції в Росії в політико-державній сфері мали такі риси.

1) Реставраційний характер — повернення до ідеї панування над народами Російської держави російської нації. Монархічні й комуністичні сили намагалися зберегти в Росії її імперський характер, і не дати утворитися новим державам за національною ознакою. Більшовицька перемога не лише дозволила утримати великодержаву від розпаду, а й надати ідеї російського месіанізму нового імпульсу, через ширення ідеї експорту комуністичної революції у світі.

2) 1917 р. надав імпульсу творення на теренах колишньої російської монархії нових національних держав європейського демократичного спрямування. Добилися незалежності країни Балтії, Фінляндія та Польща. Збройно програли війну за незалежність країни Закавказзя, Україна й Білорусь. Не змогли добитися навіть правдивої федеративної форми правління Дон, країни Північного Кавказу, Середньої Азії, Татарстан, території Уралу, Сибіру. Проте **1917 рік став роком початку розвалу євроазійської імперії**.

Лідери УНР та інших незалежних країн Східної Європи намагалися будувати соціалізм європейського гатунку з індивідуальними свободами людини, приватною власністю та ринковою економікою.

Натомість **Росія**, здійснивши військову агресію проти УНР та її окупацію, почала будівництво тоталітарної, деспотичної держави з владою однієї радикальної лівої партії, диктатурою комуністичної ідеології над правами людини й суспільства, адміністративно-командною моделлю економіки.

ЯРОСЛАВ ГРИЦАК, доктор історичних наук, професор, м. Львів

Кожна революція починається із завищених очікувань. Революція 1917 р. не виняток.

Перш за все, **вона мала початися в Росії** — але не мала Росією скінчитися. Вона мала перемогти на індустріально розвиненому «капіталістичному» Заході, щоб стати світовою — але насправді там ніколи не перемогла, обмежившись аграрними і економічно відсталими регіонами.

Вона мала стати альтернативою до капіталізму — а закінчилася повною капітуляцією.

Вона мала модернізувати країни, де вона почалася або була внесена на «кінчику штика» — а насправді, як показують порівняльні історично-економічні дослідження, комунізм виявився економічним гальмом для кожної з них.

Вона мала розв'язати національне питання — а насправді стала новою імперією.

А головне: **вона обіцяла побудувати найбільш гуманне суспільство** — а закінчила десятками мільйонів людських жертв.

Її короткоривалі успіхи були незаперечні: перемога за дуже несприятливих умов у Громадянській війні, швидка модернізація в 1930-х роках, перемога у Другій світовій війні. **Але всі ці успіхи були здобуті такою високою ціною** — в т.ч. перемога, коли нацистське військо буквально завалили тілами радянських солдат — що дозволяє говорити про комунізм як систему, побудовану на безпрецедентній розтратності людського матеріалу.

Ігор Гирич

Ярослав Грицак

ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ

Шановні учні, після вивчення матеріалу цього розділу Ви здобудете певні знання та навички, і кожен з Вас буде

знати:

- *зміст понять:* система колективної безпеки, демілітаризована зона, санітарний кордон, репарація, контрибуція;
- *час роботи* Паризької та Вашингтонської конференцій, укладення мирних договорів за підсумками Паризької конференції, підписання пакту Бріана—Келлога;
- *вплив* «14 пунктів» В. Вілсона на встановлення повоєнного світового устрою;
- *статус* українських земель відповідно до рішень Паризької мирної конференції;
- *суперечності* Версальсько-Вашингтонської системи;
- *цілі та організацію діяльності* Ліги Націй;
- *причини* ревізії повоєнних міждержавних угод;

уміти:

- *встановити хронологічну послідовність* підписання угод, що стали основою Версальсько-Вашингтонської системи;
- *схарактеризувати* (з використанням історичної карти) територіальні зміни, зафіксовані в текстах мирних договорів з Німеччиною та її союзниками;
- *дати оцінку* рішенням Паризької та Вашингтонської конференцій з позицій інтересів «великих» і «малих» держав;
- *визначити* джерела нестабільності в Європі;
- *висловити обґрунтовані судження* щодо вжитих державами Антанти та Лігою Націй заходів з підтримання стабільності в Європі.

Післявоєнна міжнародна обстановка. Паризька і Вашингтонська конференції

1. «14 ПУНКТИВ» В. ВІЛЬСОНА

Різке зростання питомої ваги США в міжнародній економіці створило умови для більшого впливу на світову політику.

Вудро Вільсон (1856–1924 рр.) 28-й президент США (1913–1921) від Демократичної партії. Народився в сім'ї пресвітеріанського пастора, закінчив Принстонський університет (1879 р.). У 1890–1902 рр. — професор права, у 1902–1910 рр. — ректор Принстонського університету, у 1910–1912 рр. — губернатор штату Нью-Джерсі, у 1913–1921 рр. — президент США. Здобув славу прогресивного реформатора, був ініціатором серії законів соціальної спрямованості. Після війни — активний поборник світової гегемонії США. Виступав за заснування Ліги Націй. Лауреат Нобелівської премії миру (1920 р.). Після закінчення терміну президентства (1921 р.) Вільсон відійшов від активної політичної діяльності.

Програма активізації зовнішньополітичної діяльності США була викладена в «**14 пунктах**» Вільсона, з якими він виступив у посланні до Конгресу (парламенту США) **8 січня 1918 р.** Ця **програма повоєнного облаштування світу** містила в собі принципи національного самовизначення, вільної торгівлі, відкритої дипломатії тощо.

Результати Паризької конференції виявилися несприятливими для адміністрації Вільсона. Англія і Франція зберегли за собою провідну роль у світовій політиці, особливо в європейських справах. Дипломатична поразка Вільсона посилювала протидію опозиційно налаштованих республіканців, які становили більшість у Конгресі. Вони виступали під прапором **ізоляціонізму** (усунення від втручання в європейські справи).

Натомість В. Вільсон виступав за більшу роль США в міжнародних справах, особливо в Європі. США прагнули зберегти сильну Німеччину, яка становила б противагу Англії та Франції в Європі. В. Вільсон запропонував створити Лігу Націй — міжнародну організацію для підтримки миру й безпеки між народами. Проте Сенат (верхня палата Конгресу США), контрольований республіканцями, відмовився від залучення США до цієї організації.

2. ПАРИЗЬКА МИРНА КОНФЕРЕНЦІЯ

18 січня 1919 р. президент Франції **Р. Пуанкаре** офіційно відкрив Паризьку мирну конференцію.

Провідну роль на конференції відігравали **США, Франція, Англія, Японія та Італія**. Головою Паризької конференції обрали французького прем'єра **Ж. Клемансо**.

Конференція розпочала свою роботу в умовах **нового співвідношення сил у світі**.

США займали передові позиції у світі, їхня економічна й військова міць під час війни різко зросла. Президент **В. Вільсон** вважав, що США можуть стати гарантом миру в Європі та світі. Таке його бачення відображене в «14 пунктах» і було новим словом у міжнародних відносинах.

Велика Британія і Франція перебували у складному економічному становищі. Незважаючи на перемогу у війні, вони втратили свій колишній вплив на міжнародній арені.

«Велика четвірка»: Девід Ллойд Джордж, Вітторіо Орландо, Джордж Клемансо, Вудро Вільсон

Домініони **Великої Британії** домоглися більшої самостійності; зі світового кредитора Британія перетворилась на боржника. Економіка була ослаблена, фінанси й торгівля — дезорганізовані.

Проте Англія ще до початку конференції досягла важливої мети: німецький флот перестав існувати. Англія також захопила німецькі колонії в *Африці* й турецькі на *Близькому Сході*. У той же час вона була зацікавлена в збереженні німецької держави для забезпечення рівноваги сил у Європі.

Франція прагнула відновити своє лідерство в Європі та забезпечити себе від могутнього сусіда-конкурента, і на конференції вимагала розчленувати *Німеччину* на кілька дрібних держав. Франція сподівалась отримати понад 50 % загальної суми **репарацій** від Німеччини.

Італія прагнула одержати території на Балканах, які входили до складу Австро-Угорщини.

Японія вимагала передачі їй *Шаньдуна* та німецьких колоній у *басейні Тихого океану*. Намагалась поширити свій вплив в Азії. Японію підтримувала Англія, вбачаючи в союзі з нею протизагромадянську США.

Історичні подробиці. Уже після Першої світової війни Франція, як і інші країни Антанти, відмовилась від контрибуції, як несправедливої сплати переможених переможцям. На зміну контрибуції прийшли репарації, реституції, субституції та інші форми матеріальної відповідальності держав.

Контрибуція (від лат. contributio) — грошові суми, які переможена держава виплачує переможцю після закінчення війни. До основи контрибуції покладено **«право переможця» незалежно від того, справедливо чи агресивну війну він вів**. Розмір, умови та форми виплати контрибуції визначались виключно на розсуд переможця.

Репарація (від лат. reparatio — відновлення) — **відшкодування державою, яка розв'язала агресивну війну**, збитків, заподіяних державі, що зазнала нападу.

3. РОСІЙСЬКЕ ПИТАННЯ НА КОНФЕРЕНЦІЇ

Більшовицька Росія не брала участі в Паризькій конференції. У країні тривала Громадянська війна, результат якої не був визначений.

Країни Антанти не мали єдності щодо перспектив відносин з радянською Росією. Проте всі версальські документи резервували можливість майбутнього окремого врегулювання відносин з Росією. У Версальському договорі були особливо обумовлені права Росії на отримання в майбутньому реституцій з Німеччини.

Однак марно було сподіватись на конструктивний діалог з більшовиками, які не приховували своєї мети повалити «буржуазні режими» та здійснити світові комуністичні революції. Зважаючи на це, Паризька конференція схвалила економічну блокаду радянської держави, захоплення Бессарабії румунськими військами, підтримала перебування німецьких військ у Прибалтиці, визнала уряд Колчака.

3 лютого 1919 р. в позиції великих держав щодо Росії намітився поворот. Втративши сподівання на конструктивний діалог з більшовиками, держави ухвалили рішення активізувати тиск на них. Однак при цьому країни Антанти визнали за необхідне вивести свої військові контингенти з російської території й одночасно збільшити допомогу антибільшовицьким силам усередині Росії, а також її країнам-сусідам.

4. УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ ТА НА ПАРИЗЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ

Керівники Центральної Ради домагались офіційного визнання Антантою Української Народної Республіки. Проте Антанта щодо України вела **двоїсту політику**. З одного боку, вона підтримувала білогвардійський рух. Одночасно, намагаючись утримати УНР від переговорів з Німеччиною, Франція та Англія у грудні 1917 р. визнали уряд УНР, проте допомогу Україні не надали.

У цій складній зовнішньополітичній ситуації УНР, Німеччиною та її союзниками був підписаний Берестейський мирний договір (1918 р.). Згідно з договором **УНР**, повністю відокремившись від Росії, **була визнана державами Центрального блоку**. За цим договором припинялась війна між Україною та державами Центрального блоку. Німеччина й Австро-Угорщина зобов'язувались надавати допомогу Україні. За урядом УНР закріплювалось постачання для Німеччини й Австро-Угорщини продовольчих товарів.

Українська делегація в Брест-Литовську

Берестейський договір був великим успіхом молоді української держави. Україну визнали чимало держав, проте вона не змогла налагодити (не з своєї вини) нормальні відносини з країнами-сусідами, від яких багато в чому залежала її доля, — з **радянською Росією та Польщею**.

У січні 1919 р. на Паризьку мирну конференцію прибула об'єднана **делегація УНР і ЗУНР** на чолі з Г. Сидоренком. При цьому послі обох українських держав діяли самостійно. Жодна із делегацій не мала підтримки від країн **Антанти**. Особливо ворожою щодо ЗУНР була позиція **Франції**, зацікавленої у зміцненні **Польщі** як противаги **Німеччині** на Сході.

Зі свого боку, делегація **Польщі** намагалась переконати учасників конференції в тому, що утворення незалежної Української держави — цілком в інтересах німців та австрійців; що українці нібито охоплені пробільшовицькими настроями, і це становить загрозу для Європи. У червні 1919 р. представники Антанти на Паризькій конференції **визнали права Польщі на окупацію Східної Галичини**. При цьому зауважувалось, що поляки в цьому регіоні будуть управляти тимчасово й нададуть краєві автономію.

Історичні подробиці.

У Парижі були й інші національні делегації: польська, чехословацька, білоруська, грузинська, азербайджанська тощо. Але слухати національні делегації новоутворених країн не надто бажали. До участі в конференції за підтримки Франції допустили лише Польщу, решту — фактично виставили за двері.

Див. відео
«Українське питання на
Паризькій конференції»
(UATV Channel,
22.12.2017)

Посилання: https://drive.google.com/open?id=13jTBUKOWTx2ko7Xdx_uD2rdv7RnoqCRT

Український пакет документів на Паризькій конференції — «Пам'ятка про Незалежність України...» — включала цю **Мапу 1919 р.** і 125 сторінок додатків до неї (відомості про географію, історію, культуру та економіку України, обґрунтування права Українців на незалежну державу та представлення бажаних кордонів УНР). Мапа УНР демонструє територіальний «план-максимум», заснований на **етнічному принципі**.

1. Визначте, які території, позначені на мапі як українські, входять сьогодні до складу України, а які — до складу інших держав.
2. Що означає «етнічний принцип» у визначенні кордонів держав?

5. ВЕРСАЛЬСЬКИЙ ДОГОВІР

Версальський мирний договір, який офіційно завершив Першу світову війну, підписали у *Версалі* (що за 18 км від Парижа) **28 червня 1919 р.** Німеччина, котра зазнала поразки у війні, з одного боку, і «союзники та об'єднані держави», які здобули перемогу, — з іншого.

Сенат США відмовився від ратифікації Версальського договору через небажання Сполучених Штатів зв'язувати себе участю в Лізі Націй. Натомість США в серпні 1921 р. уклали з Німеччиною особливий мирний договір, майже ідентичний з Версальським, але він не включав статті про Лігу Націй.

Версальський договір набрав чинності 10 січня 1920 р. після **ратифікації** його Німеччиною й чотирма головними союзними державами: Англією, Францією, Італією та Японією.

Перерозподіл територій. Франція. Загарбані Німеччиною в 1870 р. французькі провінції *Ельзас і Лотарингія* повертались Франції. Їй також передавалися рудники *Саарської області*.

Німеччина. Союзники окупували ліве узбережжя Рейну. Зона на схід від Рейну на 50 км підлягала повній демілітаризації.

Бельгія отримала округи *Ейпен, Мальмеди, Морене*.

Данія збільшила територію за рахунок північної частини *Шлезвіг-Гольштейн*.

Польща отримала «коридор» до Балтійського моря — *Познань, райони Померанії, Західної та Східної Пруссії, частину Верхньої Сілезії. Гданськ (Данциг)* здобув статус «вільного міста» під управлінням Ліги Націй.

Перерозподіл колоніальних володінь. Німецькі колонії Того й Камерун перейшли відповідно до Англії та Франції. Англія отримала також Танганьїку (колишню Німецьку Східну Африку), Бельгія — Руанду та Урунді (нині — Бурунді). За Японією були закріплені Маршаллові, Маріанські та Каролінські острови в Тихому океані, а також китайська область Цзяочжоу та концесія в Шаньдуні.

Репарації. За умовами Версальського договору винуватцями війни були оголошені Німеччина та її союзники. Їм призначили виплату репарацій. Суму репарацій (132 млрд золотих марок) визначили лише в 1921 р. на Лондонській конференції. Франція отримала 52 % від загальної суми, Англія — 22 %, Італія — 10 %.

Демілітаризація Німеччини. Версальський договір забороняв загальну військову повинність і скорочував чисельність німецької армії (рейхсверу) до 100 тис. вояків. Заборонялися сучасні види озброєння: далекобійна артилерія, танки, літаки, підводний і надводний флот.

6. СТВОРЕННЯ ЛІГИ НАЦІЙ

Відповідно до Статуту, **основна мета Ліги Націй** — «розвиток співробітництва між народами і гарантування миру та безпеки».

Основними органами Ліги Націй були *Асамблея, Рада та Секретаріат*. Місцем для їх перебування обрали *Женеву (Швейцарія)*.

Ліга Націй, офіційно утворена **10 січня 1920 р.**, не стала універсальним інструментом для підтримки миру й запобігання міжнародним конфліктам, хоча стаття 16 її Статуту передбачала застосування економічних і політичних санкцій проти агресора. Вона не змогла зупинити розв'язання Другої світової війни. Спадкоємицею Ліги Націй стала *Організація Об'єднаних Націй (ООН)*, створена в 1945 р.

Ратифікація — затвердження верховним органом державної влади міжнародного договору, який з моменту ратифікації набирає юридичної сили для держави.

Історичні подробиці.

Прем'єр-міністр Великої Британії Гарольд Ллойд Джордж пророкував: «Через 25 років ми можемо одержати ще одну війну». Такої самої думки був маршал Франції Фердинанд Фош, верховний головнокомандувач союзних військ: «Це не мир, це перемир'я років на двадцять».

❓ Поміркуйте, чим був зумовлений скептицизм цих державних діячів.

Свідчать документи.

Зі Статуту Ліги Націй. Стаття 10. Члени Ліги зобов'язуються поважати і зберігати від будь-якого зовнішнього нападу територіальну цілісність та існуючу політичну незалежність усіх членів Ліги.

Стаття 11. Рішуче оголошується, що будь-яка війна чи загроза війни, стосується вона прямо чи ні будь-якого із членів Ліги, цікавить Лігу в цілому і що остання повинна вжити заходів, спроможних належним чином захистити мир націй.

Стаття 16. Якщо член Ліги вдається до війни, то він сприймається як такий, що здійснив акт війни проти всіх інших членів Ліги...

❓ Які завдання мала виконати Ліга Націй?

7. МИРНІ ДОГОВОРИ ІЗ СОЮЗНИКАМИ НІМЕЧЧИНИ

На конференції були вироблені принципи мирних договорів із союзниками Німеччини — *Австрією, Болгарією, Угорщиною* та *Османською імперією*. За їх умовами були зафіксовані державні кордони, пов'язані з утворенням нових національних держав у Центральній та Південно-Східній Європі: *Австрії, Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Королівства сербів, хорватів і словенців*.

7.1. ДОГОВІР З АВСТРІЄЮ

За умовами *Сен-Жерменського договору* з Австрією, підписаного 10 вересня 1919 р., колишня Австро-Угорська монархія припинила своє існування. Частина *Південного Тіролю* переходила до *Італії, Богемія* та *Моравія (Чехія)* стали частиною нової держави — *Чехословаччини, Буковина* передавалась *Румунії*.

Галичина передавалась до складу новоутвореної *Польщі*.

Заборонялось об'єднання Австрії та Німеччини. «Особливою декларацією» унеможлилювалися будь-які політичні та економічні зв'язки Австрії з Угорщиною доти, доки остання не визнає умови мирного договору.

7.2. ДОГОВІР З БОЛГАРІЄЮ

За умовами мирного договору з Болгарією, підписаного 27 листопада 1919 р. в *Нейї*, частина території країни відійшла до *Королівства сербів, хорватів і словенців*, а також *Румунії*. *Південна Добруджа* лишилась у складі *Румунії*.

Болгарію позбавили виходу в Егейське море. Чисельний склад армії обмежувався кількістю до 20 тис. осіб.

7.3. ДОГОВІР З УГОРЩИНОЮ

4 червня 1920 р. було підписано мирний договір з Угорщиною, за яким *Хорватія, Бачка* й західна частина *Банату* передавались *Королівству сербів, хорватів і словенців*; *Трансильванія* та східна частина *Банату* — *Румунії*; *Словаччина* й *Закарпатська Україна* — *Чехословаччині*. Угорщина могла мати армію до 35 тис. осіб і повинна була сплачувати репарації переможцям.

7.4. ДОГОВІР З ТУРЕЧЧИНОЮ

Севрський договір, укладений державами-переможницями з Туреччиною 10 серпня 1920 р., зафіксував поділ *Османської імперії*, яка втрачала близько 80 % своїх володінь (*Палестину, Трансйорданію, Месопотамію (Ірак), Сирію, Ліван, Кавказ* та інші території). Туреччині лишили півострів *Мала Азія* та смужку європейської території з містом *Константинополь (Стамбул)*.

Зона чорноморських проток контролювалась країнами Антанти (головним чином Англією). Протоки були демілітаризовані, а будь-які нечорноморські держави отримували право проводити через них свої військові кораблі.

8. ПОСИЛЕННЯ СУПЕРНИЦТВА ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ НА ДАЛЕКОМУ СХОДІ

8.1. ЗАГОСТРЕННЯ ПРОТИРІЧ МІЖ США ТА АНГЛІЄЮ

У центрі суперництва була *боротьба за сфери впливу в Китаї*. Американці, домагаючись панування на всій території країни під гаслом впровадження політики «відкритих дверей», вимагали обмеження одностороннього впливу інших держав і, передусім, Англії.

Американський капітал намагався проникнути в *басейн ріки Янцзи* та *Південний Китай*, де панували англійці. Інтереси Англії та США перетинались також в інших країнах *Південно-Східної Азії*.

Найгострішими політичними проблемами англо-американських відносин були в цей час питання про морські озброєння та англо-японський союз.

У 1919 р. Конгрес США підтвердив ухвалену ще в роки війни програму військово-морського будівництва, згідно з якою американський флот на 1924 р.

мав стати найбільшим у світі. Це означало пряий виклик англійській першості на морі. Вести суперництво в умовах тривалої **гонки морських озброєнь** Англія, через відносну слабкість своєї економіки, вже не могла.

Англії довелось піти назустріч американським вимогам і в питанні щодо **англо-японського союзу**. Маючи на початку сторіччя антиросійську, потім антинімецьку, і лише почасти антиамериканську спрямованість, цей союз після Першої світової війни був спрямований переважно проти Сполучених Штатів. Цей союз викликав суперечності навіть у самій Британській імперії. Представники **Канади** та **Південно-Африканського Союзу** неодноразово заявляли, що добрі відносини із США — це основа їхньої зовнішньої політики, а союз із Японією псує ці відносини.

8.2. ПОГІРШЕННЯ АНГЛО-ЯПОНСЬКИХ ВІДНОСИН

На той час відносини між Англією та Японією значно погіршились. Зміцнення позицій Японії в Китаї під час Першої світової війни завдало серйозної шкоди англійським інтересам у цій країні.

На 1918–1919 рр. японські капіталовкладення в Китаї досягли суми, близької до англійських капіталовкладень. У липні 1921 р. «Китайська асоціація» в Лондоні (організація англійських промисловців, що вели торгівлю з Китаєм) звернулася до англійського міністерства закордонних справ з листом, у якому вимагала замінити англо-японський договір угодою чотирьох держав.

8.3. СУПЕРНИЦТВО МІЖ США І ЯПОНІЄЮ

У далекосхідному регіоні загострювалися суперечності між США та Японією через **територіальні придбання Японії** в Китаї та басейні Тихого океану, а також значне посилення її економічного й політичного впливу. Після завершення війни **далекосхідні ринки** стали вагомими для американських підприємців і банкірів. Цьому сприяло офіційне відкриття в 1920 р. **Панамського каналу**, який набагато скоротив морський шлях між портами США й Далеким Сходом. Відносини між двома країнами ускладнювались також через їхні **намагання посилити свій вплив на сході радянської Росії**.

Правлячі кола США й Японії почали відкрито говорити про можливість воєнно-морського зіткнення. Основні сили американського флоту були перемищені з Атлантичного в Тихий океан.

9. ВАШИНГТОНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ. ДОГОВОРИ ЧОТИРЬОХ, П'ЯТИ, ДЕВ'ЯТИ ДЕРЖАВ

9.1. ПОЧАТОК РОБОТИ КОНФЕРЕНЦІЇ

Вашингтонська конференція відбулася у **Вашингтоні 12 листопада 1921 р. — 6 лютого 1922 р.** У роботі конференції брали участь представники **США, Великої Британії, Китаю, Японії, Франції, Італії, Нідерландів, Бельгії та Португалії**. Були присутні також делегати, які виступали від імені **британських домініонів й Індії**. Делегації **радянської Росії та Далекосхідної республіки (маріонеткової держави, створеної радянською Росією)**, не допустили на конференцію.

Провідна роль на конференції належала Сполученим Штатам. Своїм першорядним завданням вони вважали ліквідацію англо-японського союзу.

9.2. ДОГОВІР ЧОТИРЬОХ ДЕРЖАВ

Договір чотирьох держав було підписано 13 грудня 1921 р. Свої підписи під ним поставили представники **США, Великої Британії, Франції та Японії**. Він передбачав спільний захист сторонами, які уклали договір, «територіальних прав» на Тихому океані. У договорі було зафіксовано, що після його ратифікації **англо-японський союз втрачав свою силу**.

Це був великий успіх американської дипломатії: Великій Британії довелося відмовитись від англо-японського союзу й дати згоду на участь в угрупованні, де головна роль належатиме Сполученим Штатам.

9.3. ДОГОВІР П'ЯТИ ДЕРЖАВ

Договір п'яти держав (*США, Великої Британії, Японії, Франції та Італії*) був підписаний 6 лютого 1922 р. і *спрямований на обмеження військово-морських озброєнь та зміну їхніх співвідношень на користь США.*

Договір п'яти держав «Про обмеження морських озброєнь» *встановлював співвідношення тоннажу лінійних кораблів та авіаносців для США, Великої Британії, Японії, Франції, Італії* в пропорції 5 : 5 : 3 : 1,75 : 1,75. Договір істотно обмежував інтереси Франції, флот якої мав контролювати величезну за розмірами колоніальну імперію.

Успіх американців полягав також у тому, що вони примусили Велику Британію відмовитися від давнього правила, за яким її флот не повинен бути слабшим від флотів двох інших сильніших морських держав разом узятих.

9.4. ДОГОВІР ДЕВ'ЯТИ ДЕРЖАВ

Договір дев'яти держав (*США, Великої Британії, Франції, Японії, Італії, Бельгії, Нідерландів, Португалії та Китаю*) був спрямований на *дотримання принципу «відкритих дверей» у Китаї і проти домагань Японії на монопольне панування* в цій країні. Він був підписаний 6 лютого 1922 р. Договір відобразив тимчасовий баланс американо-японського суперництва в Китаї. Уклали його в той час, коли в Китаї не припинялась громадянська війна. Японське керівництво зробило ставку на уряд генерала *Чжан Цзоліня*, який захопив владу в Північно-Східному Китаї. Проте напередодні Вашингтонської конференції в Пекіні відбувся новий державний переворот, і до влади прийшов уряд, що орієнтувався на Сполучені Штати та Велику Британію.

Японія змушена була евакуювати свої війська з деяких територій Китаю, однак Токіо продовжував наполягати на своїх «особливих інтересах» у цій країні й відхилив вимоги Китаю про виведення японських військ із Південної Маньчжурії.

Умови «Договору дев'яти»

- Проголошувалась *незалежність і цілісність Китаю*. Учасники договору зобов'язувались поважати суверенітет, територіальну й адміністративну цілісність Китаю.
- Великі держави зобов'язувались не домагатись поділу *Китаю* на сфери впливу й дотримуватись *принципів «відкритих дверей» і «рівних можливостей»*.
- *Японія відмовлялась від монопольного становища в Китаї* й зобов'язувалась повернути йому колишні німецькі концесії в Шаньдуні та вивести свої війська з цього регіону.

Фактично договір не змінив напівколоніальний статус Китаю. Держави, які його підписали, відмовилися повернути Китаю «орендовані» в нього території, заявивши, що ці території «мають надто велике стратегічне значення для них». Для Японії такою територією був Ляодунський півострів, для Великої Британії — Сянган (Гонконг) і Цзюлун (Коулун).

9.5. ПІДСУМКИ ВАШИНГТОНСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

Вашингтонська конференція продемонструвала *зростання впливу США* в міжнародних відносинах у цілому й у Далекосхідно-Тихоокеанському регіоні зокрема. Водночас рівновага, яка настала в результаті зустрічі в столиці США, була нестійкою. Уже в ході самої конференції США заявили про недостатність японських поступок у Китаї.

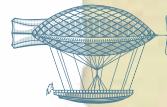
Японія відразу після завершення конференції вирішила переглянути рішення, ухвалені у Вашингтоні, що породжувало нове, небезпечне вогнище майбутньої конфронтації на Далекому Сході.

Історичні подробиці.

На конференції також ухвалили рішення, згідно з яким заборонялось будувати лінкори водотоннажністю понад 35 тис. тонн. Річ у тім, що США відставали в будівництві таких кораблів. Крім того, лінійні кораблі водотоннажністю понад 35 тис. тонн не могли пройти через Панамський канал. Обмеження не поширювались на кораблі менших класів та підводні човни.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. З якими країнами-союзниками Німеччини були укладені мирні договори?
2. Яка з провідних країн світу відмовилася стати членом Ліги Націй?
3. Що було спільного в умовах мирних договорів із союзниками Німеччини?
4. Які цілі ставились перед Лігою Націй при її створенні?
5. Дайте оцінку Берестейському мирному договору УНР з Німеччиною та її союзниками.
6. У чому полягали українсько-польські протиріччя, що виявились на Паризькій мирній конференції?
7. Представники яких держав поставили свої підписи під Договором чотирьох країн?
8. Про що йшла мова в Договорі чотирьох держав?
9. Сформулюйте основні положення Договору п'яти держав.
10. Розкрийте сутність Договору дев'яти держав.
11. Поясніть терміни й поняття: *контрибуція, репарація, ратифікація*.
12. Покажіть на карті територіальні зміни, що відбулися внаслідок Версальського договору та мирних договорів із союзниками Німеччини.

II. Обговоріть у групі

1. Чим Ви можете пояснити особливу позицію США щодо укладення Версальського договору?
2. Схарактеризуйте ставлення великих держав до «російського питання» на Паризькій конференції.
3. Оцініть результати підписання українською делегацією Брестського договору.
4. Які зміни в міжнародних відносинах відбулися після укладення Версальсько-Вашингтонської системи договорів?

III. Мислю творчо й самотійно

1. Чи був у Ліги Націй шанс створити ефективну систему міжнародної безпеки та запобігти новій світовій війні?
2. «Українське питання» на Паризькій конференції перебувало у складній системі міжнародних відносин. Визначте справедливість чи хибність таких тез:
  - 1) «Українське питання», тобто визнання Української держави, розглядалося західними державами лише в контексті двох інших питань: «російського питання» та формування східних кордонів Польщі.
  - 2) «Українське питання» не було вирішене на користь українців через позицію західних держав, які вважали, що українські території мають залишитися у складі нової демократичної федеративної Росії, яка постане після повалення влади більшовиків.
  - 3) Представники західних держав погано розуміли ситуацію в Україні й вважали, що українська громада не готова до незалежності своєї держави.
  - 4) Українців звинувачували в тому, що вони орієнтуються на США, що протиставляє їх Англії і Франції.
  - 5) Українців звинувачували в германофільстві й вважали, що незалежна Україна — це творення Німеччини (через перебування на території України німецьких та австрійських військ).
  - 6) Українців вважали прибічниками сильної Польщі на протигагу Англії та Франції.
3. Деякі політики й дослідники вважають, що протиріччя Версальської системи багато в чому зумовили початок Другої світової війни. Чи поділяєте Ви цю точку зору?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

січень 1919 р.	відкриття Паризької мирної конференції
28 червня 1919 р.	підписання Версальського мирного договору
12 листопада 1921 р. –	
6 лютого 1922 р.	робота Вашингтонської конференції
13 листопада 1921 р.	підписано Договір чотирьох держав
6 лютого 1922 р.	підписано Договір п'яти держав
6 лютого 1922 р.	підписано Договір дев'яти держав

Джерела нестабільності міждержавних відносин. Версальська система

1. ЗАВЕРШЕННЯ СТВОРЕННЯ ВЕРСАЛЬСЬКО-ВАШИНГТОНСЬКОЇ СИСТЕМИ

1.1. НАДБАННЯ І СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ ВЕРСАЛЬСЬКО-ВАШИНГТОНСЬКОЇ СИСТЕМИ

Версальсько-Вашингтонська система заклала підвалини післявоєнних міжнародних відносин.

Рішення Паризької й Вашингтонської конференцій включали принципово **нові положення в міждержавних відносинах** — це і визнання права на самовизначення народів, і відмова від війни як засобу вирішення конфліктів. Важливою подією стало **створення Ліги Націй** — першої міжнародної організації для координації відносин між державами. Були ухвалені позитивні рішення щодо **Китаю**, які дозволили зберегти цілісність цієї країни. Деякі європейські країни отримали незалежність і суверенітет.

Водночас Версальсько-Вашингтонська система післявоєнних відносин все ж таки виявилась слабкою та суперечливою.

Економічні наслідки післявоєнних договорів багато в чому зруйнували стару систему господарських зв'язків, **різко загострилась боротьба за нові джерела сировини та ринки збуту** між вчорашніми союзниками.

Створена країнами-переможцями нова система міжнародних відносин, поява в Європі цілої низки нових держав із взаємними претензіями створювали **обстановку нестабільності й напруженості**.

Поза межами нової системи міжнародних відносин були дві впливові країни — **Німеччина**, де робила перші кроки демократія, і **радянська Росія**, у якій встановився більшовицький режим.

Версальський договір фактично **принищував державну й національну гідність нової Німецької держави**, створюючи таким чином передумови для внутрішньої дестабілізації та зростання настроїв реваншизму.

Версальська система. Карикатура

На малюнку три чоловіки в костюмах дивляться через плече на оголену дитину, що плаче за стовпом у кутку. У цих трьох чоловіках можна впізнати Жоржа Клемансо, Вудро Вільсона та Девіда Ллойда Джорджа, які залишають, можливо, Версальський палац, де був підписаний Версальський договір. Вільсон і Ллойд-Джордж одягнені в чорне, а Клемансо — у білий одяг. Дитина, яка плаче, представляє Німеччину, що була змушена підписати мирні умови. Біля ніг дитини лежить мирний договір, який пояснює, що Німеччина не згодна із цими умовами. Клемансо (його називали «The Tiger» — «Тигр»), дивлячись на дитину, каже: «Цікаво! Мені здається, що дитина, яка плаче, чує!»

❓ Проаналізуйте карикатуру, звернувши увагу на такі запитання.

- 1) Що означає білий одяг Клемансо порівняно із чорним одягом Вільсона і Ллойд-Джорджа?
- 2) Яке ставлення Клемансо до дитини передає зображення його постава?
- 3) Який образ викликає співчуття, і які художні засоби для цього використовує художник?

Версальсько-Вашингтонська система **затвердила культ сили в міжнародних відносинах** і багато в чому зумовила розв'язання нової світової війни.

Недосконалість Версальської системи договорів полягала в тому, що вона **не ліквідувала повністю протиріччя між провідними країнами світу**, які спричинили виникнення Першої світової війни. Вона **лише констатувала нову розстановку сил** на міжнародній арені після завершення війни.

1.3. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ ПІСЛЯ СТВОРЕННЯ ВЕРСАЛЬСЬКО-ВАШИНГТОНСЬКОЇ СИСТЕМИ

Нова розстановка сил на міжнародній арені полягала в тому, що після війни **головним претендентом на роль світового лідера виступили США**.

Проте у Лізі Націй домінантним був вплив Англії та Франції.

Багато суперечностей приховували в собі відносини розвинених країн з колоніями, залежними територіями. Замість колоніальної політики конференція виробила **мандатну систему**, яка реалізовувалася через Лігу Націй.

Німецькі колонії та деякі володіння Османської імперії тепер переходили до «передових націй», котрі визначали країни-переможці. **Англія** отримала мандати на **Ірак, Палестину, Німецьку Східну Африку, частину Того; Франція** — на **Сирію, Ліван, Камерун** і т.д.

Існували також **протиріччя серед новостворених держав Європи**, кордони яких фіксувались без врахування інтересів окремих народів.

У результаті такого переділу кордонів **виникли райони з компактним проживанням національних меншин** — **угорців** у Румунії (Трансільванія), **Словаччині та Югославії; німців** у Польщі й Чехословаччині; **австрійців** в Італії; **українців та білорусів** у Польщі. Вони потрапляли до цих держав часто всупереч своїй волі, історичним та етнічним традиціям.

Загалом позитивні можливості утвореної системи міжнародних відносин не були повністю використані для стабілізації міжнародної обстановки у світі.

2. ПЕРЕГЛЯД ПОВОЄННИХ ДОГОВОРІВ У 1920-х РОКАХ

2.1. ГЕНУЕЗЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ

Для вирішення економічних і фінансових питань у післявоєнному світі скликали міжнародну конференцію в Генуї (Італія), яка працювала **10 квітня — 19 травня 1922 р.** за участю представників 29 держав, у тому числі **Німеччини, Австрії, Угорщини й Болгарії**. Офіційною метою конференції був **пошук заходів для «економічного відновлення Центральної та Східної Європи»**. Проте на її засіданнях переважало так зване **«російське питання»**. Провідні політики й державні діячі Заходу прагнули інтегрувати радянську Росію до європейської економічної системи. До того ж, що з початку 1921 р. Росія відмовилась від політики «воєнного комунізму» й почала впроваджувати «нову економічну політику».

Водночас більшовицький режим офіційно відмовився (як виявилось, ненадовго) від гасла світової соціалістичної революції. Більшовицькі лідери були

MUZZLED?

—London Opinion.

«Змучений, у наморднику? — Бачення Лондона». Карикатура

Спробуйте перекласти з англійської написи на малюнку «League of Nations», «The Dog of War» та пояснити основні ідеї, які намагався передати художник.

Як Ви думаєте, що символізує наявність намордника у пса?

Мандатні території — загальна назва колишніх колоній Німеччини й деяких володінь Туреччини, переданих після Першої світової війни Лігою Націй для управління країнам-переможцям на основі мандата. Після Другої світової війни мандатну систему було замінено системою опіки ООН.

вкрай зацікавлені в залученні іноземних капіталів та технічній допомозі Заходу. Із цією метою були підписані економічні та торговельні угоди з *Великою Британією (1921 р.)*, а також тимчасова угода з *Німеччиною (1921 р.)*.

На конференції делегація Радянської Росії на чолі з *Г. Чичеріним* представляла інтереси підконтрольних більшовикам *радянської України, Білорусії, закавказьких республік*, а також тимчасових радянських квазідержавних утворень — *Хорезма, Бухари й Далекосхідної республіки*.

Західні країни домогались того, щоб радянська Росія визнала всі борги царського й Тимчасового урядів, повернула націоналізовані підприємства або компенсувала їхню вартість, скасувала державну монополію зовнішньої торгівлі. І лише на цій основі Захід готовий був розпочати налагодження торгово-економічних відносин із РРФСР.

Радянське керівництво підтвердило свою готовність щодо сплати колишніх боргів Росії за умови, *якщо західні країни відшкодують збитки від іноземної інтервенції*, а також нададуть економічну допомогу, вигідні кредити й укладуть торговельні угоди із РРФСР. Пред'явлена сума збитків від інтервенції (39 млрд золотих карбованців) значною мірою перевищувала борги царської Росії й Тимчасового уряду (18 млрд 496 млн золотих карбованців). Ця пропозиція не влаштувала західні країни, і конференція припинила свою роботу.

Генуезька конференція

Див. відео «Генуезька конференція» (v4itel, 27.11.2011)

Посилання: https://drive.google.com/open?id=17eeVJXmNLu_hDBtwM93lAXBitoFnL1KF

Сепаратний договір — договір, укладений однією або кількома державами без відома чи згоди своїх союзників, або окремо від групи держав-учасниць договору.

2.2. НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО

Не зустрівши в Генуї взаєморозуміння з учасниками конференції, опинившись у дипломатичній і політичній ізоляції, *РРФСР і Німеччина* в містечку *Рапалло*, поблизу *Генуї*, **16 квітня 1922 р.** уклали між собою *сепаратний договір* про відновлення дипломатичних відносин, взаємну відмову від претензій, налагодження торгово-економічних зв'язків.

Свої підписи під договором поставили міністр закордонних справ Росії *Г. Чичерін* і його німецький колега *В. Ратенау* (24 червня 1922 р. убитий терористами).

Сторони відмовились від взаємних економічних і фінансових претензій, що полегшувало становище Німеччини, яка продовжувала сплачувати репарації країнам Антанти. *Для радянського уряду договір став першим міжнародним правовим документом, який свідчить про його визнання законним урядом Росії.*

Між РРФСР і Німеччиною склались «особливі відносини», що, зокрема, знайшло відображення в *секретних угодах про військово-технічне співробітництво.*

Німеччина отримала можливість розташувати на території радянської Росії навчальні й випробувальні центри. Пройгнорувавши Версальський мирний договір, збройні сили Німеччини готували своїх військових пілотів у *Липецьку*, танкістів — поблизу *Казані*. У столиці *Татарії* проходив бойову підготовку один із провідних у майбутньому танкових стратегів гітлерівської армії *Г. Гудеріан*. А поблизу *Москви*, у *Філях*, збирались німецькі літаки «юнкерси».

У Москві спеціальна німецька місія координувала військові зв'язки із СРСР. Радянська промисловість виготовляла на замовлення рейхсверу снаряди. Вищі радянські командири (серед них — майбутній заступник наркому оборони *М. Тухачевський*) стажувались у німецькій військовій академії.

Радянська делегація на конференції в Рапалло.
Квітень 1922 р.

Німецькі курсанти в Липецьку

Думка історика. Співробітництво велось між країнами-паріями: Німеччиною, яку оголосили головним винуватцем розв'язання Першої світової війни, та радянською Росією, яка зневажала всі устої буржуазного суспільства та ліквідувала самі його основи в Росії. Національне приниження Німеччини та несправедливий міжнародний порядок щодо неї; економічна та політична блокада радянської Росії викликали шалене прагнення реваншу у Німеччини, і уперте прагнення до «експорту соціалістичної революції» — у Росії.

І ось виник союз двох країн-ізгоїв, які об'єднали свої сили для зростання економічної могутності та, всупереч усім міжнародним договорам, нарощування воєнних м'язів двох майбутніх наддержав. Хто від цього більше виграв? Німеччина, «юнkersи» якої через 19 років бомбили Радянський Союз, керовані навченими в Росії пілотами? Чи Росія, воєначальники якої розвивали (але не відразу використовували) військову стратегію використання механізованих формувань і «танкових клинів»?

А співробітництво тривало й тоді, коли в СРСР утвердився сталінський тоталітарний режим, а в Німеччині до влади прийшли нацисти. Але про це вже йтиметься пізніше...

❓ Як Ви вважаєте, з огляду на угоди в Рапалло та їхні наслідки, чи є закономірності в міжнародній політиці ізоляції окремих країн? Чи така політика може бути ефективною та виправданою за певних умов?

2.3. ПРОБЛЕМА РЕПАРАЦІЙ. ПЛАН ДАУЕСА

Рурська криза. Визначений у 1921 р. розмір репарацій виявився *непосильним для Німеччини*. Скориставшись цим, у січні 1923 р. **Франція й Бельгія окупували територію Рурського вугільного басейну та Рурської області**. Окупація Руру, де була зосереджена важка промисловість Німеччини, призвела до загострення економічної кризи в країні.

Криза мала *міжнародний характер*, під час неї ані *США*, ані *Велика Британія* не підтримали *Францію*, не бажаючи її лідерства в Європі. Франція (як і Бельгія) змушена була вивести свої війська і дати згоду на перегляд репараційних зобов'язань Німеччини.

Лондонська конференція. Прийняття плану Дауеса. За цих умов у липні 1924 р. в Лондоні скликали конференцію, яка схвалила доповідь, опрацьовану комісією експертів під керівництвом американського банкіра **Ч. Дауеса (план Дауеса)**, який у 1925 р. став віце-президентом США. Цей план був спрямований на нормалізацію фінансової системи європейських країн, сприяння їх економічному розвитку та, відповідно, зростанню ролі США у світовій економіці.

Основні положення плану були такими:

- Німеччина зобов'язалась *вчасно виплачувати репарації*;
- Німеччина погодилась *відкрити свій ринок для американських товарів*;
- *Франція мала вивести свої війська з Рура*;
- завдяки запропонованому Сполученими Штатами *кредиту* (200 млн доларів) для покриття перших платежів за репараціями Німеччині були гарантовані її виплати;
- створювались умови для іноземних інвестицій в економіку Німеччини;
- *скасовувався міжнародний контроль над фінансами та економікою Німеччини*.

План був розрахований на те, що німецькі підприємства та фірми перенесуть свою зовнішньоекономічну діяльність у *Східну Європу*, і передусім в СРСР. *США, Велика Британія та Франція* мали намір таким чином позбутися потенційного конкурента в Європі.

План Юнга. Другий репараційний план для Німеччини був прийнятий у 1929 р. і мав назву «план Юнга», оскільки головою створеного Лігою Націй комітету експертів у справах вирішення репараційних питань став відомий американський бізнесмен, президент електротехнічного тресту **О. Юнг**.

У серпні 1929 р. план Юнга затвердили на міжнародній конференції в Гаазі. За новим репараційним планом розмір щорічних виплат зменшили до 2 млрд марок на найближчі 37 років. Відповідно до плану Юнга всі форми й види контролю над Німеччиною, її господарством і фінансами ліквідувались. Для отримання кредитів і поділу репарацій було створено *Банк міжнародних розрахунків*. Було вирішено, що Німеччина знову матиме право управляти рейхсбанком та імперською залізницею.

2.4. НАЙВАЖЛИВІШІ РІШЕННЯ ГААЗЬКОЇ, ЛОЗАННСЬКОЇ ТА ЛОКАРНЬСЬКОЇ КОНФЕРЕНЦІЙ

Гаазька конференція. Гаазька конференція з фінансово-економічних питань відбулася 15 червня — 20 липня **1922 р.** в м. *Гаазі (Нідерланди)*. У її роботі брали участь представники всіх країн-учасниць Генуезької конференції, окрім Німеччини. Радянську делегацію очолював **М. Литвинов**. Основними учасниками від європейських країн на Гаазькій конференції були представники *ділових кіл*.

На Гаазькій конференції мали бути обговорені *претензії західних країн до радянської держави*, пов'язані з націоналізацією майна іноземних власників та анулюванням боргів царського та Тимчасового урядів, а також питання про кредити РРФСР.

Представники західних країн щодо радянської Росії зайняли тверду позицію: вони відхилили всі пропозиції радянської делегації, спрямовані на міжнародне співробітництво, відмовились обговорювати питання про кредити без виконання РРФСР попередніх умов. Західні ділові кола наполягали на поверненні націоналізованого майна колишнім власникам і з великою недовірою поставились до запевнень радянських представників щодо готовності до співробітництва.

Взаємні претензії призвели до того, що конференція в Гаазі фактично не ухвалила жодних рішень і завершилась безрезультатно.

Лозаннська конференція (1922–1923 рр.). Лозаннську конференцію скликали в *Лозанні (Швейцарія)* з метою *врегулювати становище на Близькому Сході* після провалу інтервенції військ Великої Британії та Греції в Туреччині й перемоги Кемалістської революції в цій країні.

У роботі конференції взяли участь, з одного боку, *Велика Британія, Франція, Італія, Греція, Румунія, Королівство сербів, хорватів і словенців*, а також *США*, представлені спостерігачами, і з іншого — *Туреччина*. Під час обговорення окремих проблем на конференцію допустили представників ще деяких європейських країн. Радянська делегація взяла участь лише в обговоренні питання про режим Чорноморських проток.

Основними питаннями були: опрацювання *мирного договору з Туреччиною* та визначення *режиму Чорноморських проток*. Провідна роль на конференції в Лозанні належала представникам *Великої Британії*.

Після тривалої й жорсткої дипломатичної боротьби конференція завершилася підписанням сімнадцяти окремих документів, серед яких найважливішими є *Лозаннський мирний договір 1923 р. і конвенція про Чорноморські протоки*.

Конвенція передбачала демілітаризацію зони проток і водночас допускала вільний перехід через *Босфор і Дарданелли* не лише торговельних, а й

Демілітаризація — роззброєння, ліквідація відповідно до міжнародного договору військових споруд на певній території, а також заборона мати на ній воєнну промисловість, тримати збройні сили.

військових кораблів будь-якої країни світу. Було ухвалено рішення про евакуацію з території Туреччини англійських військ. Незважаючи на тяжкі наслідки Першої світової війни, ця країна мала можливість зміцнити свій суверенітет.

Локарнська конференція. Політична й дипломатична боротьба в Європі не вщухала. На 1925 р. загострилися *німецько-французькі суперечності*. Для вирішення цих та інших питань скликали Локарнську конференцію (**5–16 жовтня 1925 р.**), у якій взяли участь представники *Великої Британії, Франції, Німеччини, Італії, Бельгії, Польщі й Чехословаччини*.

Локарнська конференція прийняла *Рейнський гарантійний пакт*, який забезпечував *недоторканність кордонів між Францією, Бельгією, Німеччиною*. Франція й Бельгія зобов'язувались не вдаватися до війни з Німеччиною. Велика Британія та Італія виступали головними гарантами Локарнської угоди. Проте гарантії не поширювалися на кордони Німеччини з Чехословаччиною та Польщею.

На конференції також схвалили *план Дауеса*, спрямований на відродження німецького промислового потенціалу.

Німеччину вперше після війни визнали рівноправним партнером. У 1926 р. її прийняли до Ліги Націй як постійного члена Ради цієї організації.

Чимало для відродження військово-промислового потенціалу Німеччини зробило сталінське керівництво СРСР. 12 жовтня 1925 р. між СРСР і Німеччиною було підписано торговельний договір. Після цього 24 квітня 1926 р. обидві сторони уклали договір про нейтралітет і ненапад.

3. ПАКТ БРІАНА–КЕЛЛОГА

У 1920-і роки відбувались два суперечливих і несумісних процеси: *прагнення до роззброєння і шалена гонка озброєнь*.

У 1925 р. вдалось підписати *Женевський протокол «Про заборону використання хімічної й бактеріальної зброї»*.

Міністр закордонних справ Франції **А. Бріан** зробив спробу поліпшити відносини з Німеччиною, проте не знайшов підтримки щодо цього питання у глави уряду **Р. Пуанкаре**. Але міністр на цьому не зупинився. У квітні 1927 р. він запропонував державному секретарю США **Ф. Келлогу** укласти між цими країнами *договір про «вічну дружбу»*, який забороняв би війну як засіб національної політики.

Лише наприкінці 1927 р. **Ф. Келлог** дав згоду на пропозицію **А. Бріана**, але при цьому висловився за підписання багатостороннього договору.

Договір збігався з бажанням США створити паралельну й навіть супротивну Лізі Націй організацію, в якій керівна роль належала б не *Великій Британії і Франції*, а Сполученим Штатам.

Після того, як Франція погодилась на багатосторонній пакт, Сполучені Штати звернулися з приводу цього питання ще до інших держав. Подальші переговори завершилися 27 серпня 1928 р. підписанням в Парижі договору між *США, Великою Британією, Францією, Німеччиною, Італією, Японією* та іншими державами (загалом договір підписали представники 15 країн).

Договір, який називають пактом Бріана–Келлога, проголосував відмову від війни як знаряддя національної політики й визнавав потребу вирішення суперечностей і конфліктів за допомогою мирних засобів.

Того ж дня Сполучені Штати адресували ноту 48 державам із пропозицією приєднатися до пакту Бріана–Келлога.

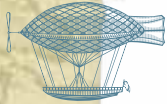

Підписання пакту Бріана–Келлога

Пакт — (від лат. pactum — *договір*) — міжнародний договір політичного змісту.

Невдовзі пакт підписали представники 69 держав (серед них і СРСР). Цей важливий міжнародний документ зустріли з ентузіазмом у всьому світі. З ним пов'язували надії на створення *системи колективної безпеки й запобігання війні*. **Ф. Келлога**, державного секретаря США, у 1929 р. удостоїли Нобелівської премії миру (у 1926 р. лауреатом премії був **А. Бріан**).

Підписуючи пакт Бріана–Келлога, кожна зі сторін на перше місце висувала свої інтереси, котрі не завжди збігалися з ідеями створення реальної системи колективної безпеки. Недоліки й прорахунки мирного врегулювання після закінчення війни стали підґрунтям для виникнення Другої світової війни.

ЗНАЮ МИКУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інфортацію

1. Які країни найбільше постраждали від Першої світової війни?
2. Чому в 1920-ті роки відбувалося зближення Німеччини й радянської Росії (СРСР)?
3. Якими були головні положення Рапальського договору?
4. Чому Генуезька конференція завершилась фактично безрезультатно?
5. Назвіть основні рішення Лозаннської конференції.
6. Які основні положення передбачав план Дауеса?
7. Які дві країни стали ініціаторами підписання пакту Бріана–Келлога?
8. Покажіть на карті: Рур, Ельзас, Лотарингію.
9. Поясніть значення понять: *мандатні території, сепаратний договір, демілітаризація*.

II. Обговоріть у групі

1. Які рішення міжнародних конференцій, положення укладених угод і пактів сприяли поліпшенню міжнародної ситуації в 1920-ті роки, а які — посилювали міжнародну напругу?
2. Які були передумови та наслідки радянсько-німецького економічного та військового співробітництва в 1920-і роки?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Які міжнародні угоди й ініціативи стали підґрунтям для реваншизму й зростання впливу нацизму в Німеччині?
2. Як Ви вважаєте, чи були в 1920-ті роки реальні можливості запобігти розв'язанню нової світової війни?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

10 квітня –	робота Генуезької конференції
19 травня 1922 р.	підписано договір між РРФСР і Німеччиною
16 квітня 1922 р.	робота Лозаннської конференції
20 листопада 1922 р. –	прийняття плану Дауеса
24 липня 1923 р.	робота Локарнської конференції
30 серпня 1924 р.	підписання пакту Бріана–Келлога
5–16 жовтня 1925 р.	
27 серпня 1928 р.	

Узагальнення до розділу 2. Облаштування повоєнного світу

1. ПОДІЇ МІЖНАРОДНОГО ЖИТТЯ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

ПОДІЯ	ДАТА	ОСНОВНИЙ ЗМІСТ
«14 пунктів» В. Вільсона	8 січня 1918 р.	➤ відмова від таємної дипломатії; ➤ свобода торгівлі й мореплавства; ➤ визнання права народів на самовизначення
Берестейський мир	9 лютого 1918 р. підписаний УНР, Німеччиною та її союзниками	➤ УНР визнано державами Центрального блоку; ➤ припинялась війна між Україною та державами Центрального блоку; ➤ Німеччина й Австро-Угорщина зобов'язувались надавати допомогу Україні; ➤ уряд УНР зобов'язувався постачати для Німеччини й Австро-Угорщини продовольчі товари
Паризька мир- на конференція	відкрилась 18 січня 1919 р.	розв'язання проблем післявоєнного облаштування світу, територіальних питань
Версальський мирний договір	28 червня 1919 р., підписаний Німеччиною і «союзниками та об'єднаними державами»	➤ перерозподіл територій у Європі; ➤ перерозподіл колоніальних володінь; ➤ демілітаризація Німеччини; ➤ німецькі репарації
Ліга Націй	утворена 10 січня 1920 р.	мета нової організації — «розвиток співробітництва між народами й гарантування миру та безпеки»

2. НАЙВАЖЛИВІШІ ПОДІЇ В МІЖНАРОДНОМУ ЖИТТІ В 1922–1929 рр.

Генуезька конференція (10 квітня — 19 травня 1922 р.)	Скликана для обговорення економічних і фінансових питань у повоєнному світі. На її засіданнях переважало «російське питання»
Рапальський договір (16 квітня 1922 р.)	Договір між РРФСР і Німеччиною, який поклав початок дипломатичному, економічному та військовому співробітництву між двома країнами. 12 жовтня 1925 р. вони підписали торговельний договір; 24 квітня 1926 р. — уклали договір про нейтралітет і ненапад
Гаазька конференція (15 червня — 20 липня 1922 р.)	Обговорювала претензії західних країн до радянської держави у фінансово-економічних питаннях. Не ухвалила жодних рішень
Лозаннська конференція (20 листопада 1922 — 24 липня 1923 р.)	Врегулювала відносини країн-переможниць із Туреччиною і прийняла конвенцію про Чорноморські протоки
План Дауеса (30 серпня 1924 р.)	Полягав у тому, що умовою виплат Німеччиною репарацій було відновлення її економіки. Проникнення англо-американського капіталу в Німеччину
Локарнська конференція (5–6 жовтня 1925 р.)	Прийняла пакт, що гарантував статус-кво західних кордонів Німеччини. Німеччину вперше після війни визнали рівноправним партнером у міжнародних відносинах
Пакт Бріана–Келлога (27 серпня 1928 р.)	Підписаний у Парижі представниками 15 країн (загалом його підписали 69 країн). Проголошував відмову від війни як засобу зовнішньої політики й визнавав необхідність вирішувати суперечності й конфлікти мирним шляхом
План Юнга , прийнятий на міжнародній конференції в Гаазі в серпні 1929 р.	Зменшувалась сума репарацій Німеччини на 20 % щорічно. Термін виплати розтягувався до 1966, а згодом — до 1988 р. План Юнга ліквідував усі види контролю союзників над фінансами та господарством Німеччини

3. ЗАВДАННЯ ДО ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

Для виконання роботи на тему «Вогнища напруги в міжнародних відносинах 1922–1929 рр.» пропонується таке.

1. На контурній карті відмітити:
  - «Великі держави», які відстоювали свої геополітичні інтереси.
  - Держави Європи і Азії, які намагалися відстоювати свої регіональні геополітичні інтереси.
  - Нові країни Європи, що утворилися після Першої світової війни.
2. Скласти розгорнутий план (або опорний конспект) до питань:
  - Зовнішня політика країни у 1920-х рр. (на вибір: Велика Британія, Франція, Німеччина, Італія, США, Японія).
  - Міжнародний договір (на вибір).
  - Діяльність Ліги Націй.

4. ІСТОРИЧНЕ ІНТЕРВ'Ю

Уважно прочитайте інтерв'ю відомих істориків, які погодились відповісти на запитання, визначені Програмою вивчення історії в 10 класі. Тут учні аналізують, **які країни можна вважати переможцями, а які переможеними відповідно до результатів Першої світової війни.**

Пропонуємо такі варіанти роботи.

1. Проаналізувати текст та виділити основні думки істориків, знайти в них спільне та відмінне.
2. Розділити учнів класу на дві групи. Учні з першої групи мають відстоювати ідеї вчених, а учні з другої групи — шукати аргументи для їх заперечення. Спільно з учителем підбийте підсумки дебатів.

ВЛОДЖІМЕЖ МЕНДЖЕЦЬКИЙ, доктор історичних наук, професор, м. Варшава, Польща

Переможці — це, передусім, Австро-Угорщина й Німеччина. Габсбурзька монархія припинила своє існування. Угорщина втратила значну частину своєї території, а Німеччина програла війну, була упокорена на міжнародній арені та увійшла до фази глибокої внутрішньої кризи.

Переможці — це, передусім, США, радянська Росія, Японія та новопосталі держави Центральної та Східної Європи.

Варто також виокремити **третьої групи**, до якої належали ті країни та нації, що не досягли своїх цілей протягом війни й вважали себе обійденими в новому міжнародному ладі. Серед таких можна згадати Італію, але також українців і македонців.

ОЛЕКСАНДР ДАВЛЕТОВ, кандидат історичних наук, професор, м. Запоріжжя

Серед безумовних переможців у Першій світовій війні можна чітко визначити США (в економічному плані); Англію через діяльність у Лізі Націй, антирадянські акції, вплив на репараційні виплати); Сербію (Королівство СХС), що домінувала на Балканах; та більшовицьку Росію (отримала час на розбудову держави нового типу, мала право на 4 % репараційних виплат від Німеччини, вийшла на новий рівень відносин з Веймарською Німеччиною).

Серед «умовних» переможців можна визначити Фінляндію, країни Прибалтики, Польщу, Чехословаччину, які отримали державний суверенітет; Японію — через територіальні захоплення колишніх німецьких колоній, намагання реалізувати мрію про «Азію для азіатів». До цієї ж когорти можна віднести Францію та Італію (які, перебуваючи в таборі переможців, не змогли повністю задовольнити власні державні інтереси).

Серед безумовно переможених — майже всі імперії нового часу: Німецька, Австро-Угорська, Російська, Османська, які зникли з політичної мапи світу.

Влодзімеж Менджецький

Олександр Давлетов

ПРОВІДНІ ДЕРЖАВИ СВІТУ

В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Шановні учні, після вивчення матеріалу цього розділу Ви здобудете певні знання та навички, і кожен з Вас буде

знати та розуміти:

- зміст понять: *проспериті, світова економічна криза, фондова біржа, державне регулювання економіки, тоталітаризм, фашизм, корпоративна держава, нацизм (націонал-соціалізм), комуністичний режим, авторитаризм, антисемітизм;*
- хронологічні межі доби «проспериті», Великої депресії, «Нового курсу», діяльності урядів Народного фронту у Франції, реформування Британської імперії, існування Веймарської республіки, нової економічної політики та спланованої модернізації в СРСР, громадянської війни в Іспанії, дати Листопадової революції в Німеччині, приходу до влади фашистів в Італії, нацистів у Німеччині, утвердження комуністичного тоталітаризму (сталінізму) в СРСР;
- характер економічного зростання у світі в 1920-х роках;
- «Новий курс» Франкліна Рузвельта як вимушений перехід до державного регулювання ринкової економіки;
- цілі та методи політики «великого стрибка» (спланованої модернізації) в СРСР;
- сутність протистояння між тоталітарними режимами та демократичними рухами як визначальну особливість історичного процесу в міжвоєнний період;
- світоглядне наповнення тоталітарних ідеологій, їхню спрямованість проти інтересів людини й засад людяності;

уміти:

- встановити хронологічну послідовність і синхронність фактів, пов'язаних з економічною стабільністю та світовою кризою у провідних країнах міжвоєнного світу, боротьбою за збереження демократичного устрою і становленням тоталітарних режимів у СРСР, Італії та Німеччині;
- виявити (з використанням історичної карти та інших джерел) зміни в геополітичній ситуації в Європі у зв'язку з утвердженням тоталітарних режимів;
- схарактеризувати добу «проспериті» в США, реформування Британської імперії, діяльність Народного фронту у Франції, Веймарську республіку й нацистський режим у Німеччині, фашистський режим в Італії, нову економічну політику та політику «великого стрибка» в СРСР;
- порівняти стратегії подолання світової економічної кризи, обрані урядами США, Великої Британії, Франції, Німеччини та Італії; комуністичний, фашистський та нацистський тоталітарні режими;
- встановити передумови, механізми та наслідки утвердження тоталітарних режимів в Італії та Німеччині;
- пояснити сутність СРСР як нової форми Російської імперії в умовах національно-визвольних рухів поневолених Росією народів;
- висловити аргументовані судження про політичну діяльність Едуарда Даладье, Адольфа Гітлера, Джеймса Рамсея Макдональда, Беніто Муссоліні, Франкліна Рузвельта, Йосифа Сталіна.

Сполучені Штати Америки у міжвоєнний період

1. ЗМІНА СТАТУСУ США У СВІТІ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Перша світова війна дала сильний поштовх економічному розвитку Сполучених Штатів і посилила їхній політичний вплив у світі. **США не зазнали на собі того**

масового руйнування, якому піддавалася протягом чотирьох років війни Європа. Людські втрати збройних сил США були порівняно невеликі: приблизно 50 тис. убитими й близько 250 тис. пораненими.

Сполучені Штати виступили в ролі **головного постачальника** військових матеріалів, продовольства та сировини для воюючих держав. Загальний прибуток усіх американських корпорацій протягом 1914–1918 рр. становив 33,6 млрд доларів.

Гігантські кошти, які опинились у розпорядженні корпорацій, забезпечили **нові великі інвестиції** в американську економіку.

Війна відкрила для США небачені раніше **можливості для розширення виробництва**, у країні скоротилося безробіття й зросла заробітна платня.

США перетворилися на основного кредитора європейських держав, а **Нью-Йорк** став міжнародним фінансовим центром.

Величезну роль у зміцненні могутності країни відіграла **імміграція до США**. У 1900–1914 рр. у країну прибуло 14 млн осіб з Європи, передусім з **Польщі, Росії, Австрії, Італії, Англії, Німеччини, Ірландії** й інших країн. На американській землі іммігранти досить швидко знаходили застосування своїх сил і здібностей.

Робітники на будівництві хмарочосу в Нью-Йорку: обідня перерва

Історичні подробиці.

На початок 1920-х років США давали майже половину світового видобутку вугілля, близько 3/5 світового виробництва чавуну і сталі, 2/3 добутої в усьому світі нафти, 85 % світового випуску автомобілів.

2. ПОЛІТИЧНИЙ КУРС РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ АДМІНІСТРАЦІЙ У 1921–1929 рр.

Президенти США в 1921 — 1929 рр.

Президент	Роки президентства	Партія
Воррен Гардінг	1921–1923	республіканська
Калвін Кулідж	1923–1929	республіканська
Герберт Кларк Гувер	1929–1933	республіканська

2.1. ПРЕЗИДЕНТСТВО В. ГАРДІНГА

Воррен Гардінг (1865–1923 рр.) — 29-й президент США в 1921–1923 рр. Народився в сім'ї фермера в штаті Огайо. Після навчання в школі та коледжі Гардінг працював учителем, а потім став видавцем і співвласником популярної місцевої газети «Маріон Стар». Ставши прихильником республіканців, він розпочав політичну кар'єру як член сенату штату Огайо, був віце-губернатором. У 1914 р. Гардінга обрано членом федерального Сенату. Був обраний главою держави 2 листопада 1920 р.

Як Ви думаєте, чому «сухий закон» спричинив зростання злочинності?

Уряд Гардінга відпочатку рішуче висловився **проти політики державного регулювання**. Президент закликав до істотного скорочення державних витрат на соціальну допомогу.

Серйозною реформою в політичній сфері було **надання виборчих прав жінкам** згідно з XIX поправкою до Конституції США, яка набрала чинності в 1920 р.

У країні почали переважати консервативні настрої. Найяскравіший тому приклад — **упровадження «сухого закону»**. XVIII поправка до Конституції США (1920) заборонила виготовлення й продаж алкогольних напоїв на території США.

«Сухий закон» обернувся в 1920-ті роки **зростанням організованої злочинності**, створенням цілої системи нелегального поширення спиртних напоїв. У 1933 р. цю поправку скасували.

Знищення нелегальної партії алкоголю

2.2. ПРЕЗИДЕНТСТВО КУЛІДЖА

Відповідно до Конституції США, президентську посаду обійняв віце-президент **К. Кулідж**, оскільки у 1923 р. президент Гардінг раптово помер.

Калвін Кулідж (1872–1933 рр.) — 30-й президент США в 1923–1929 рр. від Республіканської партії; віце-президент у 1921–1923 рр. Народився в сім'ї фермера. З 1898 р. після закінчення коледжу працював адвокатом. Обирався мером м. Нортхемптона, з 1912 р. — сенатор, у 1916–1918 рр. був віце-губернатором, а в 1919–1920 рр. — губернатором штату Массачусетс. Президент США з 1923 р.

«Справа Америки — бізнес» — так визначив новий президент основний курс своєї політики. Новий глава Білого дому **відхилив концепцію державного регулювання** соціально-економічних відносин. К. Кулідж висловився на захист «принципу індивідуальної відповідальності» кожного американця за результати своєї діяльності.

2.3. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА США В 20-ті РОКИ

У сфері зовнішньої політики адміністрації Гардінга і Куліджа здійснювали курс на політичну і економічну **експансію в країни Латинської Америки й Далекого Сходу**. Особливо енергійно США боролися за посилення свого впливу в **Китаї**, що різко загострило американо-японські відносини. Підсумки Вашингтонської конференції фактично закріпили панування Сполучених Штатів у **Далекосхідно-Тихоокеанському регіоні**.

У відносинах з європейськими країнами США продовжили курс **політики ізоляціонізму**.

За розпорядженням президента Гардінга в березні 1922 р. всі американські війська, що перебували в Рейнській зоні, поверталися на батьківщину. З іншого боку, США багато зусиль доклали для **відродження сильної Німеччини**, з метою послабити позиції Великої Британії і Франції в європейських справах. Після мирного договору 1921 р. з Німеччиною було укладено угоду про дружбу й торгівлю між США та

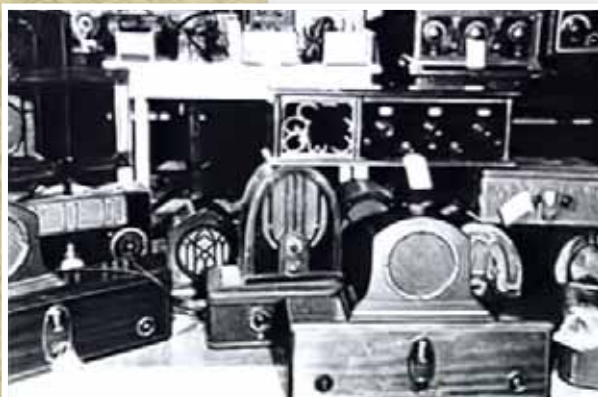
Ізоляціонізм — політика державної замкненості, самообмеження участі в міжнародному економічному та політичному співробітництві, вирішенні міжнародних конфліктів. У різні історичні періоди ізоляціонізм був притаманний Китаю, Японії тощо.

Ізоляціонізм США (термін використовується із середини XIX ст.) — напрям у зовнішній політиці Сполучених Штатів, в основі якого лежить ідея невтручання країни в європейські справи та збройні конфлікти поза межами американського континенту. У 1920-х роках ізоляціонізм США виявлявся у відмові від участі в Лізі Націй, а також у підвищенні ввізного мита, суворих імміграційних законах.

Німеччиною. Сполучені Штати були головним ініціатором прийняття плану Дауеса, спрямованого на відновлення економічного потенціалу Німеччини.

У *відносинах із СРСР* американська адміністрація дотримувалася жорсткого курсу. 21 березня 1923 р. державний секретар Ч. Х'юз заявив, що США не визнають СРСР доти, доки він не поверне зовнішні борги й не відшкодує збитки іноземним громадянам, які втратили в цій країні власність.

3. ПЕРІОД «ПРОСПЕРИТІ» («ПРОЦВІТАННЯ»)

Товари масового споживання стали доступними для американців

Американські вулиці в 1920-х роках заповнили автівки

На 1922 р. США змогли перебороти економічні труднощі, зумовлені наслідками Першої світової війни та кризою 1920–1921 рр. Республіканські адміністрації (і особливо уряд К. Куліджа) надавали найрізноманітніші пільги корпораціям, стимулювали зовнішню торгівлю, будівництво торговельного флоту, проводили політику протекціонізму.

У суспільстві витав дух підприємництва, активної діяльності. Діловий успіх ставав вищим критерієм особистості американця, насаджувалися принципи індивідуалізму. Працьовиті американці намагалися реалізувати свою «американську мрію». Будучи упевненими в конституційному захисті принципів приватної власності з боку держави, вони прагнули досягти матеріального добробуту, примножуючи при цьому могутність своєї країни.

Економічне піднесення в США розпочалося раніше, ніж в інших країнах — у 1922 р. — і тривало до осені 1929 р. Пов'язані з ним посилення позицій США у світовій економіці, підвищення рівня і якості життя американців отримали в історії назву **«проспериті»**, або **«американське процвітання»**.

У результаті економічного піднесення різко зросла питома вага США у світовій економіці. На кінець 1920-х років вони давали 48 % промислового виробництва усього західного світу, *виробляючи продукції на 10 % більше, ніж Велика Британія, Франція, Німеччина, Італія та Японія разом узяті*.

Символом американського «процвітання» став **автомобіль**.

Процвітання здавалося нескінченним, а економічні та інші труднощі сприймалися лише як тимчасові й легко переборні.

Новим президентом США з 1929 р. Став Г. Гувер. Він висунув програму **«знищення бідності»**, намагався впровадити кілька федеральних програм, зокрема програму будівельних робіт. Однак його далекоглядним планам не судилося здійснитися.

Історичні подробиці. Випуск автомобілів заводами «Форд», «Дженерал Моторз», «Крайслер» та інших збільшився з 2,2 млн у 1921 р. до 5,3 млн у 1929 р., що становило 3/4 світової продукції автомобілебудування. Загальний парк автомобілів США в 1931 р. досяг 27 млн; а на тисячу жителів країни припадало 217,9 автомобілів!

Герберт Гувер (1874–1964 рр.) — 31-й президент США в 1929–1933 рр. від Республіканської партії. Народився в сім'ї коваля і торговця сільгоспмашинами. До приходу в Білий дім виборних посад не обіймав, що було рідкістю в політичному житті Сполучених Штатів. У 1919–1923 рр. керував організацією «Американська адміністрація допомоги». У 1921–1928 рр. був міністром торгівлі. З 1929 р. — президент США.

4. ВЕЛИКА ДЕПРЕСІЯ

4.1. ПЕРЕДУМОВИ КРИЗИ

*Криза 1929–1933 рр., названа «Великою депресією», не мала собі рівних в історії і мала всесвітній характер. Її причини досі викликають дискусії. Економісти звинувачують у неправильній грошовій політиці, марксистки вважають, що у всьому винен капіталістичний лад, який спричинив чергову кризу перевиробництва. Можна сказати, що головними передумовами глобальної кризи були **проблеми у фінансовій сфері та повністю нерегульованих ринкових відносинах.***

У добу «проспериті» рівень споживання американців стрімко зростав. Це було пов'язано із появою величезної кількості нових продуктів. Вони були доступними для масового споживача, бо банки пропонували низькі кредити. Тож *усе більше людей купували нові товари, житло, автомобілі та одяг. І дедалі частіше — у борг.*

Справжньою лихоманкою стало вкладення грошей в акції. Багато американців віддавали на біржу останні заощадження, брали позики в банках й застрягали у боргових ямах. При цьому ціна акцій *у результаті біржових спекуляцій* нестримно зростала.

Коли курси акцій, відірвавшись від номіналу, почали йти вниз, кредитори зажадали повернення позик. Спекулянти для отримання необхідних коштів почали продавати акції, пришвидшуючи цим їхнє падіння.

4.2. КРАХ НА НЬЮ-ЙОРКСЬКІЙ БІРЖІ

Період економічної стабілізації в Європі та США закінчився в один день — **24 жовтня 1929 р.**, коли на Нью-Йоркській біржі було продано 12,8 млн акцій, що було в 1,5 раза більше, ніж будь-коли до цього. Цей день отримав назву «Чорний четвер». Але в наступні дні — «Чорний понеділок» 28 жовтня і «Чорний вівторок» 29 жовтня — ситуація стала катастрофічною. Курс цінних паперів стрімко падав, і через п'ять днів було встановлено новий рекорд продажу акцій — 16,4 млн.

Обвал курсів цінних паперів на Нью-Йоркській біржі спричинив паніку й аналогічні явища в усіх країнах Заходу. Проте найбільші потрясіння випали на долю США. Країну наклав крах фінансової та кредитної системи, який виражався в *масовій хвилі банкрутств.*

Промислове виробництво в цілому скоротилося майже удвічі — на 46,2 %. Випуск автомобілів зменшився на 80 %, виплавка чавуну — на 79 %, сталі — на 76 %.

Не менш катастрофічною була *аграрна криза*. Збір пшениці упав до 1934 р. на 36 %, кукурудзи — на 45 %. Ціни на сільськогосподарські продукти знизилися на 58 %, а понад 40 % фермерських доходів йшло на погашення заборгованості й податки. Для стримування падіння цін і скорочення пропозиції

Фондова біржа – організаційно оформлений ринок, на якому торгують акціями та іншими цінними паперами. Фондова біржа виконує такі основні функції:

- ▶ відкриває доступ підприємствам до банківських позик;
- ▶ є важливим координатором розміщення державних цінних паперів;
- ▶ забезпечує можливість переміщення капіталу з однієї сфери діяльності в іншу або переміщення капіталу з однієї країни до іншої;
- ▶ виступає своєрідним економічним барометром ділової активності.

Акція — цінний папір, який свідчить про володіння паєм (часткою) у капіталі акціонерного товариства. Дає своєму власнику право на отримання частини прибутку у формі дивідендів (тобто частини прибутку акціонерного товариства). У роки економічного зростання мільйони економічно активних громадян придбали акції, щоб стати співвласниками підприємств і одержувати прибутки від їхньої діяльності.

Паніка на Нью-Йоркській фондовій біржі (Волл-стріт) 29 жовтня 1929 р.

Історичні подробиці.

Загальні втрати були величезними. Курс акцій провідних компаній у 1929–1932 рр. катастрофічно впав. Ціни на акції «Дженерал Моторз» знизилися у 80 разів, «Нью-Йорк Централь» — у 51 раз, «Радіо Корпорейшн» — у 33 рази, «Крайслер» — у 27 разів, «Юнайтед Стіл» — у 17 разів тощо. Загальна ціна акцій, що котирувалися на біржі, за роки кризи зменшилася в 4,5 раза.

Результат кризи: Один з колишніх мільйонерів торгує яблуками на вулицях Нью-Йорка

Історичні подробиці.

За 1929–1933 рр. збанкрутіли 135 тис. торгових, промислових і фінансових фірм, 5 760 банків. Збитки корпорацій тільки в 1932 р. становили 3,2 млрд дол. Наслідком кредитної кризи стала відмова від золотого стандарту. У результаті девальвації курс долара знизився із січня по грудень 1933 р. на 36 %.

продуктів на ринку їх знищували — пшеницю спалювали в топках паровозів і пароплавів, молоко виливали у водойми, картопляні й бавовняні поля заливали гасом і заорювали. Селян позбавляли власності на землю. Тисячі розорених фермерських родин змушені були покидати рідні місця й поповнювати ряди безробітних у містах.

Неминучими супутниками кризи були **соціальні потрясіння**. Заробітна плата знизилася більш як удвічі. Наприкінці 1933 р. кількість безробітних у США досягла 17 млн! З урахуванням членів сімей — це майже половина всього населення країни. Складне становище безробітних посилювалось відсутністю соціальної допомоги. Багато з них втратили житло, виникли збудовані з шухляд і будівельних відходів «гувервілли» («гуверівські містечка») — поселення безробітних на околицях міст. Тільки в Нью-Йорку в 1931 р. від голоду загинули 2 тис. осіб.

4.3. НАСЛІДКИ ВЕЛИКОЇ ДЕПРЕСІЇ

Після краху на Нью-Йоркській біржі криза охопила всі провідні країни світу (окрім СРСР, який не був інтегрований до світової економічної системи). Американські банки перестали надавати кредити європейцям. Банки США, а потім й інших країн, стали неплатоспроможними. Криза мала величезний психологічний вплив на мільйони американців, які зневірилися у житті. Було підірвано віру у всемогутність індивідуального бізнесу, його здатність забезпечувати соціальні гарантії.

5. «НОВИЙ КУРС» ФРАНКЛІНА РУЗВЕЛЬТА

5.1. ОСНОВНІ ЗАХОДИ «НОВОГО КУРСУ» РУЗВЕЛЬТА

Див. відео «Франклін Делано Рузвельт» (Ромко Бомко, 23.09.2013)

Посилання: <https://drive.google.com/open?id=18-T680QWytKWB5kBoVKIEo9p0je9rWUA>

Франклін Делано Рузвельт (1882–1945 рр.) — 32-й президент США (1933–1945) від Демократичної партії. Народився в 1882 р. у штаті Нью-Йорк. Його батьки були з родин бізнесменів. Франклін здобув прекрасну домашню освіту, у дитинстві подорожував Європою, вільно володів німецькою та французькою мовами. Освіту здобув у привілейованій приватній школі, Гарвардському університеті, а потім — у Колумбійському університеті. У 1910 р. Рузвельта обрали в Сенат від Демократичної партії, у 1913 р. він обійняв посаду заступника морського міністра. У серпні 1921 р. після купання в океані Рузвельт серйозно застудився й занедужав на поліомієліт. До кінця життя його ноги були паралізовані, він не міг вільно пересуватися.

Одужавши, він повернувся у велику політику, проявляючи честолобство, волю та наполегливість. Рузвельта обрали губернатором штату Нью-Йорк, а в 1932 р. він триумфально ввійшов у Білий дім як 32-й президент США. Ф. Рузвельт — єдиний в американській історії президент, якого обирали на цю посаду чотири рази (у 1932, 1936, 1940, 1944 роках). У роки Другої світової війни він відіграв видатну роль у зміцненні антигітлерівської коаліції й розгромі нацизму. Рузвельт раптово помер 12 квітня 1945 р., не доживши кількох тижнів до капітуляції гітлерівської Німеччини.

Історичні подробиці.

Рузвельт звернувся по допомогу до національного радіомовлення, щоб пояснити необхідність прийняття першого з найважливіших законів програми «Нового курсу» – надзвичайного банківського акта 1933 року. Спокійним, розмовним тоном президент заспокоював збентежену націю. Своїм слухачам він найпростішими словами пояснював, яких заходів уживає уряд, щоб гарантувати збереження наявних приватних вкладів у комерційних банках і знову зробити безпечною для громадян США можливість зберігати свої заощадження на банківських депозитах. Повірили словам президента, американці почали повертати свої гроші до банків. І коли упродовж доби, що настала після радіовиступу, кількість знову відкритих вкладів у банках поступово перевищила кількість закритих, стало зрозуміло, що з тривалою банківською кризою покінчено. ...За 12 років свого президентства він понад 300 разів сідав до мікрофона й промовляв: «Друзі мої...».

❓ Як Ви вважаєте, чи можуть бути ефективними радіо- або телезвернення представників влади до населення у кризових випадках у наш час?

Свідчать документи.

Ф. Рузвельт писав: «Ті дії, яких наш народ чекає від своєї політичної й економічної системи, дуже прості. Це:

- рівні можливості для молоді і для інших;
- робота для тих, хто може працювати;
- безпека для тих, хто її потребує;
- ліквідація особливих привілеїв для небагатьох;
- захист громадянських прав для всіх;
- користування плодами наукового прогресу за умов постійного зростання рівня життя.

За умов нечуваної кризи американці жадали змін. Новим президентом США став Ф. Рузвельт, який пообіцяв «новий курс», який мав вивести країну із кризи.

1) **Фінансова й банківська системи.** Щоб мати час на підготовку своїх пропозицій і вгамувати пристрасті, Рузвельт закрити усі банки держави.

Після цього здійснив екстрену програму порятунку банківської системи, допомагаючи одним банкам і ліквідуючи інші.

Згодом, у 1934 р., було проведено девальвацію долара і створено комісію з торгівлі акціями, яка здійснювала нагляд за діяльністю фондової біржі для припинення спекуляцій із завищеною вартістю.

2) **Аграрні реформи.** 12 травня 1933 р. набув чинності закон про регулювання сільського господарства (AAA), спрямований на підвищення прибутків фермерів за рахунок збільшення цін на продукцію, яку вони виробляли. Фермерам надавали субсидії з державної скарбниці й відтермінування для виплати боргів банкам.

3) **Промисловість.** 16 червня 1933 р. було ухвалено закон «Про відновлення промисловості» (NRA), що передбачав державне регулювання промислових і трудових відносин, допомогу безробітним. Відповідно до закону підприємцям у кожній галузі промисловості пропонували добровільно об'єднатися й виробити «кодекси чесної конкуренції», які, по-перше, установлювали б розмір виробництва; по-друге, визначили б рівень заробітної платні й тривалість робочого дня; по-третє, розподіляли б ринки збуту між окремими конкурентами.

4) **Трудові відносини.** У липні 1935 р. був прийнятий документ про трудові відносини — **закон Вагнера**. Уперше в історії США робітники отримали право на організацію профспілок і укладення колективних договорів. Для розслідування скарг робітників та профспілок і припинення зловживань підприємців було створено **Національне управління з трудових відносин**, рішення якого могли бути опротестовані лише в судовому порядку.

Ф. Рузвельт серед фермерів

Див. відео «Америка у 1920–1930-х рр.» (America in the 1920's — 1930's, cheekymonkeyvidz, 17.11.2011)

Посилання: <https://drive.google.com/open?id=1oSJtQF5TKDpH5RolXvGOrBqYskP6nIT1>

Складіть зміст відео, назвавши його основні частини.

5) Соціальне забезпечення. Закон про соціальне забезпечення (також уперше в історії США) впроваджував державну систему надання допомоги вдовам, сиротам та інвалідам, страхування безробітних і пенсійного забезпечення.

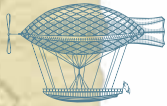
5.3. НАСЛІДКИ І ЗНАЧЕННЯ РЕФОРМ «НОВОГО КУРСУ»

«Новий курс» був своєрідним зламом в історії США ХХ ст.

Основи принципи програми «Нового курсу»:

- ▶ відхід від ідеології саморегульованого ринку та початок планування капіталістичної економіки;
- ▶ забезпечення мінімальних соціальних гарантій та створення робочих місць;
- ▶ політика добросусідства в міжнародній сфері.

Було зроблено вирішальний крок до побудови держави «процвітання» і того розвиненого й демократичного суспільства, які існують сьогодні.

ЗНАЮ МИКУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інфляцію

1. Які факти свідчили про те, що після закінчення Першої світової війни США стали світовим лідером в економічному розвитку?
2. Назвіть президентів США від Республіканської партії в 1920-ті роки.
3. Визначте причини американського «проспериті» (процвітання).
4. Що й чому було символом американського процвітання у виробництві та споживанні?
5. Визначте передумови Великої депресії.
6. Яка подія відбулася на Нью-Йоркській біржі 24 жовтня 1929 р.?
7. Як позначилася Велика депресія на американській фінансовій системі та економіці?
8. Якими були соціальні наслідки Великої депресії?
9. Назвіть основні принципи програми «Нового курсу» та її основні заходи.
10. Поясніть значення понять: *ізоляціонізм США, проспериті, фондова біржа, акція*.

II. Обговоріть у групі

1. Як змінювалася зовнішня політика США від початку ХХ ст. до кінця 1920-х років?
2. Як Ви вважаєте, чи неминучою була економічна криза, що розпочалася в 1929 р.? Які уроки історії можна взяти із цього для сучасного світу, для України?
3. Проаналізуйте в малих групах основні заходи «Нового курсу». Спробуйте визначити, які з цих реформ можуть бути актуальними для сьогодення.

III. Мислю творчо й самотійно

1. Спробуйте визначити зміни в суспільних настроях американців після Великої депресії та після її подолання внаслідок «Нового курсу».
2. Які уроки, на Вашу думку, могла б винести сучасна Україна й інші країни з досвіду подолання Великої депресії в США?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1922 — 1929 рр.	період «проспериті» (процвітання) США
24 жовтня 1929 р.	крах Нью-Йоркської біржі; початок «Великої депресії» в США та світової економічної кризи
1929–1933 рр.	«Велика депресія»
1933–1939 рр.	впровадження «Нового курсу» Рузвельта

§10 Велика Британія в 1920 – 1930-х роках

1. НАСЛІДКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Велика Британія як провідна держава Антанти домоглася реалізації багатьох цілей, які вона ставила перед початком війни. Було усунуто головного конкурента — *Німеччину*, країна отримала велику частину репарацій.

Однак *перемогу Велика Британія здобула за високу ціну*. Повністю припинилося житлове будівництво, посилилася залежність країни від ввезення сировини і продовольства, а експорт готової продукції скоротився наполовину.

Фінансові потреби покривалися за рахунок внутрішніх і зовнішніх позик. Це призвело до величезного *зростання державного боргу*. З кредитора американських банкірів Велика Британія перетворилася на їхнього боржника.

У ході війни порушилися традиційні зовнішні зв'язки країни. Велика Британія не зуміла зберегти свої економічні позиції на Сході (особливо в Китаї) і Латинській Америці, де її витіснили американський і японський капітали. Величезних збитків Британія зазнала в Росії через борги царського і Тимчасового урядів. Це було однією з причин того, що Велика Британія була головним ініціатором інтервенції проти радянської Росії.

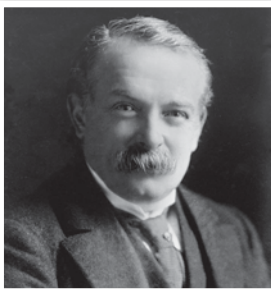
На Паризькій мирній конференції Велика Британія домоглася для себе сприятливих рішень, їй дісталася лівова частка колоніальних володінь Німеччини і Османської імперії. Після Паризької конференції загострилися суперечності між Великою Британією, з одного боку, і Францією та США — з іншого.

Історичні подробиці.

Людські втрати Великої Британії в Першій світовій війні становили 743 тис. убитих і 1 млн 693 тис. поранених. Промислове виробництво скоротилося на 20 %, видобування вугілля — на 21 %, суднобудування — на 32 %. Країна втратила майже третину національного багатства, близько 70 % торгового флоту.

2. РЕФОРМИ КАБІNETУ Д. ЛЛОЙД ДЖОРДЖА

Наприкінці 1918 р. у країні було сформовано *коаліційний уряд консерваторів, лібералів і лейбористів* на чолі з лідером реформістського крила лібералів *Д. Ллойд Джорджем*.

Девід Ллойд Джордж (1863–1945 рр.) — граф Двайфор, прем'єр-міністр у 1916–1922 рр., лідер реформістського крила Ліберальної партії, один з видатних державних і політичних діячів Великої Британії. Народився в сім'ї шкільного вчителя. У 1890 р. був уперше обраний до парламенту. Після приходу до влади лібералів Ллойд Джордж у 1905–1908 рр. обіймав посаду міністра торгівлі, у 1908–1915 рр. — міністра фінансів, у 1916–1922 рр. — глави уряду. Ллойд Джордж — один з головних учасників Паризької конференції і творців Версальської системи. До кінця життя мав політичний вплив у країні. Недооцінював небезпеку нацизму для Великої Британії. Переконавшись у зворотному, активно виступав за створення антигітлерівської коаліції. У 1945 р. одержав титул графа. Першокласний оратор, гнучкий політик.

Реформи уряду Д. Ллойд Джорджа

1) *Держава продовжувала контролювати економіку*. У 1921 р. уряд прийняв рішення про часткове відновлення *контролю над залізницями*.

Ще одним важливим кроком уряду щодо регулювання економіки було ухвалення в 1919 р. закону про *відмову від золотого стандарту фунта стерлінга*, який перетворив державу в єдиного контролера випуску паперових грошей.

2) У сільському господарстві було взято курс на виробництво власних продуктів харчування і сировини. У 1920 р. ухвалили *спеціальний закон, який гарантував фермерам ціни на пшеницю й овес не нижчі від собівартості*.

3) На початку 1918 р. у країні здійснили *чергову виборчу реформу*. Виборчі права одержали жінки віком понад 30 років. Чоловіки, що досягли 21 року, ставали виборцями, якщо вони мали постійне місце проживання і задовольняли умови майнового цензу.

4) Соціальні функції держави розширювалися. Уряд брав участь у реалізації програм *допомоги безробітним, житлового будівництва*, у тому числі і для малозабезпечених британців, *розвитку системи освіти*. Зокрема, у 1918 р. було ухвалено закон про реформу народної освіти, згідно з яким упроваджувалось обов'язкове навчання дітей до 14-річного віку, а загальна початкова освіта була безплатною.

5) Уряду вдалося вирішити і найбільш наболіле питання в зовнішній політиці щодо Ірландії — найстарішої колонії Великої Британії. 6 грудня 1921 р. британський уряд і представники нижньої палати ірландського парламенту підписали британо-ірландський договір про надання незалежності південній частині Ірландії, що одержала назву «*Ірландська вільна держава*».

Шість графств на півночі острова, переважно із протестантським населенням, залишилися у складі Великої Британії. Після цього Велика Британія одержала офіційну назву — «*Сполучене Королівство Великої Британії і Північної Ірландії*».

Післявоєнні економічні труднощі звели нанівець зусилля уряду Д. Ллойд Джорджа. *У жовтні 1922 р. глава кабінету подав у відставку.*

3. ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА У 1922–1923 рр.

Однопартійний уряд консерваторів у 1922 р. сформував спочатку *Е. Бонар-Лоу*, а з травня 1923 р. — *С. Болдуїн*. Хоча економічна криза 1920–1921 рр. і її наслідки були подолані, нове піднесення не розпочалося, і в 1922–1923 рр. *економіка Великої Британії переживала застій*.

Політичний розвиток Великої Британії відбувався на основі *парламентаризму*, який мав давні традиції в країні. Зміни впроваджувалися поступово, без значних соціальних зворушень.

Загострювалась *внутрішньополітична боротьба між провідними політичними партіями* Великої Британії. До *лібералів і консерваторів*, що мали солідний політичний досвід, у боротьбі за владу долучилася *Лейбористська партія*, заснована на початку ХХ ст.

На початку 1920-х років Ліберальна партія втрачала свої позиції, звужувалася її соціальна база. Крім цього, у партії відбувся розкол. Реформатори пішли за Ллойд Джорджем, прихильники старих ліберальних традицій — за Асквітом.

Ліберальну партію в англійській двопартійній системі з 1924 р. фактично замінили лейбористи — прихильники проведення соціально орієнтованих реформ і еволюційного розвитку. Соціал-реформістська позиція Лейбористської партії здобула популярність серед виборців.

Основні політичні партії Великої Британії в 1920-ті роки

Консервативна партія	Ліберальна партія	Лейбористська партія
Партія великих підприємців і землевласників. Заснована в ХІХ ст. на базі партії торі. В основі її діяльності — прихильність до традицій, свобода підприємництва, непорушність приватної власності, парламентаризм у поєднанні з монархічними традиціями	Заснована в ХІХ ст. на базі партії вігів. Партія виражала інтереси торгово-промислових кругів, інтелігенції. Відстоювала демократичні свободи, оптимальне поєднання інтересів власників і держави	Партія заснована в 1900 р. (до 1906 р. — Комітет робітничого представництва). Цілі партії: демократизація політичного устрою, розширення соціального законодавства, перевага державної і суспільної власності над приватною, широкі соціальні реформи

4. ПЕРШИЙ ЛЕЙБОРИСТСЬКИЙ УРЯД

У грудні 1923 р. у Великій Британії відбулися чергові парламентські вибори. Консерватори і ліберали не змогли домовитися про формування коаліційного чи однопартійного уряду. У цих умовах формування нового уряду доручили лейбористам.

Перший в історії країни лейбористський уряд очолив лідер партії Р. Макдональд. При цьому застерігалось, що лейбористи не будуть виходити за межі традиційної англійської політики і протиставляти з підприємцями і банкірами. Лейбористи здійснювали гнучкішу політику, ніж їхні попередники. Вони йшли на часткові поступки як робітникам, так і підприємцям з метою збереження стабільності в суспільстві.

Уряд Р. Макдональда **стимулював розвиток підприємництва.** Промисловцям надавалися пільги, знижувався податок на прибуток корпорацій.

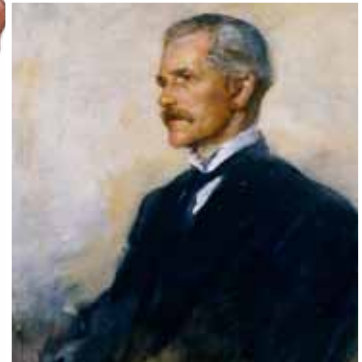
Лейбористський кабінет приділяв значну **увагу соціальним питанням.** Були збільшені розміри допомоги безробітним і пенсій, поліпшена система соціального страхування, зросли асигнування на житлове будівництво.

Однак у жовтні 1924 р. у Великій Британії оголосили про розпуск парламенту. Через місяць Р. Макдональд і його уряд пішли у відставку. Через тижень однопартійний уряд консерваторів очолив **С. Болдуїн.**

Свідчать історики. З книги Ж. Лєграна «Вінстон Черчілль». Р. Макдональд і перший британський кабінет соціалістів

Король доручив Р. Макдональду сформувати перший за всю британську історію кабінет лейбористів. Утім Макдональд міг провалитися під час голосування за довіру уряду, тому що уряд представляє меншість і на цей рік уже призначені загальні вибори. Прихід до влади лейбористів змушує тремтіти фінансовий світ, який вбачає в Макдональді та його друзях агентів більшовицької Росії. Король, який побажав дати лейбористам «законний шанс», запитував себе, що сказала б про такий кабінет його бабуся, королева Вікторія. Але занепокоєння даремне. Бажаючи залишитися при владі, Макдональд утихомирив своїх найбільш революційно налаштованих прихильників.

❓ Як Ви вважаєте, чому король доручив у 1924 р. формувати уряд лейбористам?

Портрет Р. Макдональда.
Робота художника
Емброуза Макевого

5. ЗАГАЛЬНИЙ СТРАЙК ШАХТАРІВ 1926 р.

На 1924 р. розпочалось **чергове піднесення економіки.** Уряд С. Болдуїна ухвалив низку законів про приватну власність, купівлю землі, реєстрацію власності на землю.

Проте **залишались проблеми у вугільній промисловості.** Шахтовласники були зацікавлені в зниженні високої собівартості вугілля і підвищенні його конкурентоспроможності на зовнішніх ринках. Але вони хотіли домогтися цього за рахунок збереження на колишньому рівні заробітної плати робітників. Улітку 1925 р. шахтовласники пред'явили ультимативні умови гірникам, загрожуючи **локаутом**, якщо вони не погодяться на зниження зарплати і скорочення робочого дня. Йшлося про зниження заробітної плати на 15 %.

Федерація гірників не погодилася і заручилась підтримкою залізничників, транспортників і машинобудівників. Уряд узяв зобов'язання виплачувати шахтовласникам субсидії протягом дев'яти місяців для підтримки рівня заробітної плати. Після закінчення 9-місячного терміну власники шахт оголосили локаут, оскільки гірники знову відхилили їхні умови.

Локаут — одночасне закриття підприємств їхніми власниками і масове звільнення робітників та службовців з метою примусити їх відмовитися від висунутих вимог і страйків.

Пригадайте, що таке трейд-юніони, де й коли вони з'явилися.

Демонстрація під час загального страйку, 1926 р.

4 травня 1926 р. Генеральна рада британського конгресу тред-юніонів оголосила загальний страйк — перший в історії країни.

Його унікальність полягала в тому, що він відбувався на тлі стійкого економічного зростання в країні. Кількість учасників загального страйку (разом з родинами) досягла близько **18 млн осіб** — понад 40 % усього населення країни. Страйк набув широкого міжнародного резонансу й мав підтримку робітників багатьох країн світу.

На вулиці Лондона й інших англійських міст вивели бронеавтомобілі і регулярні війська. Проте запобіжні заходи, вжиті урядом, виявилися марними — випадків насильства майже не траплялось.

12 травня керівництво Генеральної ради оголосило про припинення загального страйку. Його активні учасники зазнали репресій. Страйк фактично тривав до грудня 1926 р. Підсумки страйку були невтішними для робітників. Зарплату гірників знизили, а робочий день збільшили. Щоб не допустити надалі соціальних вибухів, парламент країни ухвалив закон «Про промислові конфлікти і профспілки». Загальні страйки і пікетування заборонялися.

6. ДРУГИЙ ЛЕЙБОРИСТСЬКИЙ УРЯД. ДЕПРЕСІЯ 1929–1933 рр.

Парламентські вибори в травні 1929 р. відбувалися на основі нового виборчого закону 1928 р., що надав жінкам однакові з чоловіками виборчі права. Лейбористи одержали 8,4 млн голосів (на 3 млн більше, ніж у 1924 р.) і провели в Палату громад 287 депутатів (*консерватори* — 261, *ліберали* — 59). **Уперше в історії англійського парламентаризму лейбористи мали більше місць, ніж консерватори.**

Лейбористська партія прийняла в 1928 р. **нову програму «Лейборизм і нація»**, яка була схожа на програму лібералів. Вимогу націоналізації лейбористи замінили гаслом про створення «громадських корпорацій». Лейбористські лідери стверджували, що за допомогою «громадських корпорацій», керованих досвідченими підприємцями, у *Великій Британії* можна побудувати соціалізм.

У червні 1929 р. лідер партії **Р. Макдональд сформував другий лейбористський уряд** (перебував при владі до серпня 1931 р.).

Однак діяльність другого лейбористського уряду розпочалася в умовах світової економічної кризи, яка вразила і Велику Британію.

Криза на британських островах розпочалася трохи **пізніше**, ніж в інших розвинених країнах — у перші місяці 1930 р. Найбільше **постраждали традиційні для країни галузі промисловості**. Різко скоротились видобування вугілля, виплавка чавуну і сталі, вироблення продукції суднобудування зменшилося в 11 разів. Текстильна промисловість була недовантажена на 33–40 %.

Ціни на сільськогосподарські продукти за 1930–1932 рр. знизилися на 34 %.

Зовнішньоторговельний обіг скоротився більше, ніж удвічі. Вартість фунта стерлінга в 1931 р. упала на третину.

Близько 3 млн осіб втратили роботу. У результаті занепаду найважливіших галузей економіки в Уельсі, Ланкастері, Шотландії з'явилися так звані спустошені райони, або «*райони депресії*». Їх називали так, тому що багато робітників і їхніх родин змушені були виїхати звідти.

Промислові й фінансові кола вимагали від уряду Р. Макдональда подолати фінансову кризу, яка загострювалась, шляхом скорочення витрат на соціальні потреби. Між членами кабінету точилися дискусії, які призвели до урядової кризи. У серпні 1931 р. другий лейбористський уряд пішов у відставку.

Пригадайте, де і коли розпочалась «Велика депресія».

7. НАЦІОНАЛЬНИЙ УРЯД ПРИ ВЛАДІ

У серпні 1931 р. **Р. Макдональд сформував Національний уряд**. До його складу ввійшли п'ять **лейбористських** міністрів, а також **консерватори** і **ліберали**. За цей компромісний крок Р. Макдональда виключили з Лейбористської партії. Незабаром він утворив **націонал-лейбористську групу** (її іноді називають партією). Новим лідером лейбористів, які залишилися на колишніх позиціях, став **А. Гендерсон**. Його прихильники перейшли в опозицію до нового кабінету.

7.1. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА. СПРОБИ РЕФОРМУВАННЯ БРИТАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Для боротьби з конкуренцією з боку інших держав Велика Британія створила так званий **стерлінговий блок**. До цього валютного угруповання належали країни, які перебували в залежності від Великої Британії (**британські домініони і колонії, скандинавські країни, Португалія, Греція та інші країни**).

У **1931 р.** англійський парламент прийняв **Вестмінстерський статут**, який надав домініонам суверенні права у сфері внутрішньої і зовнішньої політики.

Метрополія і домініони об'єдналися в **Британську співдружність націй**. У результаті компромісу, досягнутого на імперській конференції в Оттаві в 1932 р., Велика Британія і домініони уклали двосторонні угоди про торгівлю. Вони впровадили пільгову систему митних тарифів для ввезення товарів із країн Британської співдружності у Велику Британію й британських товарів у домініони.

Спроби реформування Британської імперії: надання більших прав домініонам

(Австралія, Ірландія, Канада, Нова Зеландія, Південно-Африканський Союз):

- домініони отримали можливість формувати власну зовнішню політику (брали участь у Паризькій мирній конференції, стали членами Ліги Націй);
- визнано право домініонів на відокремлення;
- уточнено повноваження парламентів домініонів;
- укладені угоди про торгівлю між Великою Британією і домініонами.

7.2. ВНУТРІШНЯ ПОЛІТИКА БРИТАНІЇ У 1930-х роках

Підтриманий виборцями Національний уряд (він був при владі до 1935 р.) рішуче взявся за подолання кризи та її наслідків. Одним з перших кроків була **відмова від золотого забезпечення національної валюти** для ліквідації бюджетного дефіциту.

Національний уряд, як і адміністрація США, зробив ставку на **державне регулювання економіки і політику протекціонізму**. При цьому в країні провадився курс на значне зменшення фінансування державного апарату.

Фінансово-економічні заходи уряду, а також зростання військового виробництва сприяли **пожвавленню в британській промисловості**.

У країні активізувалися радикальні політичні сили: комуністи і фашисти.

Англійська компартія підбурювала трудящих до радикальних методів боротьби проти уряду.

Активізували свою діяльність і **англійські фашисти**, прихильників яких налічувалося до 20 тис. осіб. Колишній член виконкому Лейбористської партії **О. Мослі** у 1932 р. створив **Британський союз фашистів (БСФ)**, цілями якого були проголошені боротьба проти демократії всередині країни, всебічна підтримка гітлерівської ідеології та політики.

За цих обставин британський уряд ухвалив два найважливіших закони, спрямовані проти радикальних рухів: «Про підбурювання до заколоту» (1934 р.) і «Акт про громадський порядок» (1937). Отже, у Великій Британії, де демократичні традиції мали давню історію, влада спромоглася приборкати

Стерлінговий блок — валютне об'єднання держав на чолі з Великою Британією, що вели між собою розрахунки у фунтах стерлінгів і підтримували певний курс своїх валют щодо англійського фунта і своїх валютних резервів, які тримали на рахунках в Англійському банку.

Які відомі Вам країни входять до Британської співдружності націй у наші дні? Які переваги це надає їм?

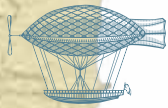

Мослі і Британський союз фашистів

представників крайніх політичних сил. Британські *фашисти* були поставлені поза законом, а *комуністи*, повністю залежні від Комінтерну і кремлівського керівництва, втратили свій і без того незначний вплив. На виборах до парламенту в 1935 р. комуністи вибороли лише один депутатський мандат.

Консерватори знову домоглися приголомшливої перемоги на виборах 1935 р. Їхній лідер *С. Болдуїн*, який після Р. Макдональда обіймав посаду прем'єр-міністра, очолив Національний уряд. У травні 1937 р. прем'єр-міністром країни став новий лідер консерваторів *Н. Чемберлен* (перебував на цій посаді до травня 1940 р.)

Отже, у 1920-30-х роках незмінною залишалась політична стабільність однієї з найстаріших демократій у світі.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інфортацію

1. Які зміни відбулися в економіці Великої Британії після закінчення Першої світової війни?
2. Назвіть провідні політичні партії Великої Британії в 1920–1930-ті роки.
3. Визначте основні положення передвиборної програми лейбористів перед виборами 1924 р.
4. Які реформи провів уряд Д. Ллойд Джорджа?
5. Про яку подію йдеться? *Вона почалась 4 травня 1926 р. під керівництвом Генеральної ради британського конгресу тред-юніонів. У цій події брало участь 40 % населення країни.*
6. У чому полягав зміст спроби реформувати Британську імперію?
7. Покажіть на карті британські домініони і колонії, що належали Великій Британії у 1920-30-х роках.
8. Поясніть значення понять: *локаут, стерлінговий блок, Британська Співдружність Націй.*

II. Обговоріть у групі

1. У чому полягала відмінність у здійсненні внутрішньополітичного курсу урядів консерваторів і лейбористів?
2. Чому керівні кола Великої Британії вирішили реформувати Британську імперію?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Як Ви вважаєте, чому лейбористи, перебуваючи при владі, не почали будівництво у Великій Британії соціалізму радянського зразку?
2. Який досвід Великої Британії 1920-30-х років у побудові нових відносин зі своїми домініонами може бути актуальним у наші дні?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1924–1929 рр.	консерватори при владі у Великій Британії
1926 р.	загальний страйк шахтарів у Великій Британії
1931 р.	Вестмінстерський статут

§11 Франція в 1920 — 1930-х роках

1. НАСЛІДКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДЛЯ ФРАНЦІЇ

Франція більше від інших великих держав постраждала від Першої світової війни та її наслідків, тому що на її території велися кровопролитні бойові дії. Революція в Росії і приход до влади більшовиків позбавили Францію значної частки її капіталовкладень. **З країни-кредитора Франція перетворилася на країну-боржника.**

З іншого боку, **підсумки війни стимулювали подальший розвиток економіки** країни. За Версальським мирним договором 1919 р. було **відновлено суверенітет Франції над Ельзасом і Лотарингією**, багатими на залізну руду і вугілля. Франція одержала у власність вугільні копальні **Саарського басейну**, право на 52 % німецьких репарацій. Французька колоніальна **імперія істотно розширилася за рахунок частини німецьких колоній**, отриманих країною безпосередньо чи у формі мандатів Ліги Націй.

У Франції **відбувалася концентрація виробництва і капіталу**, з'явилися трести і концерни. Найвпливовішою промисловою групою Франції став «Коміте де форж» («Комітет важкої промисловості»), що контролював усю металургійну промисловість.

Зовнішньополітичні зусилля Франції після поразки Німеччини, її основного конкурента, були спрямовані на **встановлення гегемонії на європейському континенті**. Під егідою Франції утворилася **Мала Антанта** у складі Чехословаччини, Румунії та Королівства сербів, хорватів і словенців (Югославії). Значний вплив мала Франція на **Польщу**, з якою у 1921 р. був укладений воєнний союз.

2. ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК ФРАНЦІЇ В 1917–1923 рр.

З листопада 1917 р. уряд Франції очолював лідер партії радикалів (Республіканської партії радикалів і радикал-соціалістів) **Ж. Клемансо**. Діяльність кабінету Клемансо в післявоєнний час розгорталася в обстановці небувалого патріотичного піднесення. День перемир'я з Німеччиною — 11 листопада 1918 р. — був оголошений національним святом. До інвалідів війни і колишніх фронтовиків ставились з підкресленою повагою: їм призначили особливі пенсії, які виплачували за рахунок репарацій з переможеної Німеччини.

Переведення економіки на мирні рейки відбувалося болісно, зменшувалась кількість робочих місць, знижувалася заробітна плата. На цьому тлі **посилився робітничий рух**. Вимоги робітників мали економічний характер.

За цих умов уряд Клемансо встановив 8-годинний робочий день на фабриках і заводах, дав дозвіл на укладення колективних договорів. Зарплата зросла на 20–25 %. Селянам надавали вигідні кредити. У країні встановили прогресивний податок на прибуток. Однак страйковий рух у країні тривав.

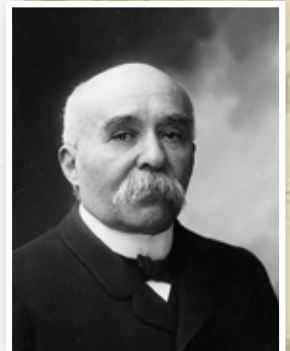
У цей час зріс вплив **Французької соціалістичної партії (ФСП)**, що закликала до проведення соціально значущих реформ. Кількість членів Соціалістичної партії лише за два роки — з 1918 по 1920 — зросла більш ніж у п'ять разів.

Інший шлях обрали ліві соціалісти. У грудні 1920 р. вони вийшли зі складу Соціалістичної партії й заснували **Французьку комуністичну партію (ФКП)**. Її створення було пов'язане з Комінтерном.

У листопаді 1919 р. у Франції відбулися перші після війни парламентські вибори. Праві партії створили передвиборне об'єднання — **Національний блок**, за спиною якого стояв всемогутній «Коміте де форж». До складу цього блоку увійшла і партія радикалів. Виборча програма Національного блоку містила **вимоги забезпечення «соціального і релігійного миру»**, політичної стабільності в суспільстві, захисту республіканського ладу.

Історичні подробиці.

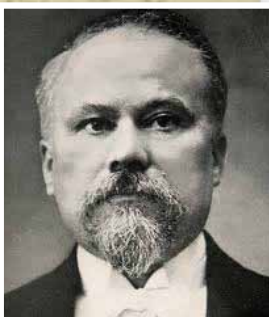
Перемогу Франція здобула за високу ціну: під час боїв 1,4 млн осіб були убиті, 2 млн 800 тис. — поранені, 750 тис. залишилися інвалідами. Матеріальні збитки, завдані Франції війною, становили 200 млрд золотих франків.

Ж. Клемансо

А. Мільєран

Р. Пуанкаре

Більшість виборців проголосувала за програму Національного блоку. Новий уряд Франції, який одержав назву «Національний», спочатку очолив *Ж. Клемансо*, а із січня 1920 р. його змінив колишній соціаліст *А. Мільєран*.

У центрі уваги діяльності Національного уряду була *відбудова економіки*, подолання соціально-економічної кризи. Для встановлення режиму економії кабінет Мільєрана припинив дію закону про 8-годинний робочий день, посилив податковий прес, заморозив підвищення заробітної плати.

Із січня 1922 р. Національний уряд очолив *Р. Пуанкаре*, який головну увагу зосередив на *подальшому послабленні Німеччини* — споконвічного супротивника Франції. *У січні 1923 р. Франція (спільно з Бельгією) окупувала індустріальне серце Німеччини — Рурську область.*

3. ФРАНЦІЯ В ПЕРІОД СТАБІЛІЗАЦІЇ (1924–1929 рр.). УРЯД НАЦІОНАЛЬНОЇ ЄДНОСТІ

У травні 1924 р. у Франції відбулися чергові парламентські вибори, на яких більшість голосів отримав так званий Лівий блок. *Лівий блок (або «Картель лівих»)* являв собою об'єднання радикалів і соціалістів.

Зазнавши поразки на виборах, уряд Пуанкаре пішов у відставку. До влади прийшов уряд, який очолив лідер радикалів *Е. Еррію*. *Уряд лівого блоку на чолі з Е. Еррію* оголосив політичну амністію. Значну частину залізничників, звільнених за участь у страйку з 1920 р., відновили на роботі. Було асигновано 300 млн франків на потреби житлового будівництва. З Рурської області евакуювалися французькі війська.

На цьому внутрішньополітичному тлі *Франція розв'язала колоніальні війни в Сирії і Марокко*, що значно підвищило непрямі податки з населення. Соціалісти виражали невдоволення політикою уряду. За цих обставин до влади повернувся *Р. Пуанкаре*, який сформував *уряд Національної єдності (1926–1929 рр.)*, що спирався на широкий спектр політичних партій (від радикалів до правих).

Парламент надав новому уряду фактично необмежені повноваження для проведення фінансової реформи. *Пуанкаре здійснив план стабілізації фінансів*. Були значно підвищені непрямі податки, а також тарифи на залізницях і водяних шляхах. Уряд скоротив платню державним службовцям і пенсії інвалідам війни. У грудні 1926 р. провели девальвацію франка.

За темпами промислового розвитку в роки стабілізації (1924–1929 рр.) Франція випереджала Німеччину і Велику Британію й поступалась лише США.

4. ЕКОНОМІЧНА КРИЗА

Восени 1930 р., дещо пізніше, ніж в інших західних країнах, у Франції розпочалася *затяжна економічна криза, що тривала до 1935 р. включно* (значно довше, ніж у США, Великій Британії та Німеччині).

За роки кризи продукція французької машинобудівної промисловості скоротилася на 69 % порівняно з 1929 р., виплавка чавуну і сталі — майже на 50 %. Зменшилося виробництво автомобілів, кольорових металів, текстилю.

Зовнішня торгівля за роки кризи зменшилася більше, ніж удвічі. Імпорт і експорт скоротилися на 65 % від рівня 1930 р.

Від кризи сильно постраждало селянство. Внаслідок несплати боргів, податків і орендної плати масового характеру набув продаж майна селянами.

Вихід із складного становища французький уряд шукав на шляху реформування економіки, використовуючи теорію англійського економіста *Дж. Кейнса*. Прихильників державного управління називали *дирижистами* (від французького слова «дириже» — управляти, керувати). Державне регулювання здійснювалось у межах ринкової економіки за дотримання принципу приватної власності і торкалося

Теорія англійського економіста Дж. Кейнса (1883–1946рр.), або **кейнсіанство** — один із провідних напрямів сучасної економічної теорії, сутність якої — *державне регулювання економіки*. За Дж. Кейнсом, капіталізм може існувати лише за активного втручання держави в розвиток соціально-економічних процесів, суттєвого розширення функцій держави.

здебільшого державного сектору. Це державне регулювання допомогло уникнути економічної і соціальної кризи, реформувати класичний капіталізм, надати існуючій економічній системі соціальної спрямованості.

5. НАРОСТАННЯ ФАШИСТСЬКОЇ ЗАГРОЗИ

Під час першого періоду кризи у Франції *при владі перебували уряди, представлені правими партіями (до травня 1932 р.)*. Серед правлячих кіл Франції поширювались ідеї обмеження демократії та встановлення «сильної влади».

Ще далі пішли *французькі правоекстремістські організації*, які пропонували встановити відкриту диктатуру. Найстарішою з них була «Ліга французької дії», заснована письменником і журналістом Ш. Морасом ще в 1889 р. Разом зі своєю філією «Королівськими молодчиками» вона не приховувала своїх цілей — відновити монархію.

У 1927 р., спираючись на підтримку промисловців, приватних магнатів і правих парламентарів, відставний полковник *К. де ля Рок* організував лігу «Вогненні хрести» (чи «Бойові хрести»), що спочатку складалася лише з військових, нагороджених у роки війни медаллю «Бойовий хрест». Виступаючи з більш поміркованих позицій з туманним гаслом «Нехай усе зміниться!», «Вогненні хрести» вміло грали на націоналістичних і патріотичних почуттях французів. Чисельність ліги на 1934 р. становила 150 тис. осіб, вона володіла власними збройними загонами, системою зв'язку і навіть літаками.

Антипарламентську і антиреспубліканську діяльність розгорнула *фашистська організація «Французька солідарність»*, що фінансувалася з Рима і Берліна. Вона виникла в 1930-ті роки.

В умовах економічної кризи *відбувалася консолідація французьких фашистів*. Приводом для відкритого виступу проти парламенту й уряду став скандал у зв'язку з викриттям шахрайства якогось афериста *Ставицького*, який від імені муніципального банку Байонни випустив фальшиві облігації.

6 лютого 1934 р. близько 40 тис. колишніх фронтовиків і активістів з різних військових і фашистських ліг вийшли на вулиці Парижа і спробували захопити будинок французького парламенту. Однак *спроба державного перевороту не мала успіху*. На допомогу поліції прийшли рядові парижани.

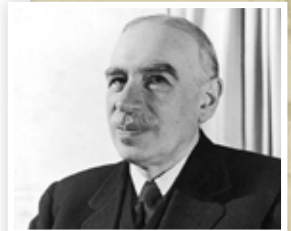
6. НАРОДНИЙ ФРОНТ І ЙОГО УРЯДИ

Події в лютому показали, що у Франції було кому захищати ідеали свободи і демократії. У столиці під антифашистськими гаслами відбувалися масові демонстрації. 12–13 лютого 1934 р. по всій країні прокотився *загальний політичний страйк*, учасниками якого стали 4,5 млн осіб. Уперше в демонстраціях і страйках разом брали участь соціалісти, комуністи, радикали, члени профспілок, інтелігенція, представники масових демократичних організацій, безпартійні.

Найважливішим наслідком лютневих подій 1934 р. стало *створення Народного фронту — об'єднання демократичних сил країни*.

У липні 1934 р. Соціалістична партія, очолювана *Л. Блюмом*, підписала з Комуністичною партією (її лідером був *М. Торез*) пакт «Про єдність дій проти фашизму». У 1935 р. до пакту долучилися *радикали* на чолі з *Е. Даладье*, якого підтримували дрібні та середні підприємці, частина робітників, інтелігенція.

На січень 1936 р. була вироблена *програма Народного фронту*.

Дж. Кейнс

Екстремізм (від лат. extremus — крайній) — *прихильність у політиці й ідеології до крайніх поглядів і дій*. Екстремізм — характерна риса радикальних партій, груп, рухів (анархізм, фашизм, нацизм, комунізм, релігійний фундаменталізм). У політичному житті екстремізм знаходить вираження в насильницьких діях, спрямованих на дестабілізацію і руйнування сформованих суспільних інститутів і структур (організацію заворушень, терористичних акцій тощо).

Спроба захоплення французького парламенту фашистськими силами. Париж, 1934 р.

Основні політичні вимоги Народного фронту

- викорінення фашизму, розпуск фашистських організацій, «чистка» в армії;
- підтримка антигітлерівської зовнішньої політики, створення системи колективної безпеки;
- демократизація освіти;
- скасування законів, спрямованих проти свободи друку.

Основні соціально-економічні вимоги Народного фронту

- націоналізація Французького банку;
- націоналізація військової промисловості;
- реформа оподаткування, скорочення робочого тижня до 40 годин;
- створення національної фундації безробіття, збільшення робочих місць;
- широка організація громадських робіт;
- регулювання закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію на користь виробників, підтримка селянських кооперативних товариств і ін.

Свідчать документи. Із запису у щоденнику, зробленого міністром закордонних справ Франції Ж. Бонне (27 вересня 1938 р.)

Рада міністрів, ранок 27 вересня. Затяжні суперечки. Наголошую, що з червня ми двічі попереджали чехів, що в жодному разі не зможемо вступити у війну і що підтримаємо їх лише дипломатичним шляхом, найбільше — мобілізацією кількох контингентів...

...Вести війну немає можливості. Я проти загальної мобілізації. Потрібно за будь-яку ціну прагнути до угоди...

❓ Чому Франція, яка мала зобов'язання перед Чехословаччиною щодо захисту її безпеки, підписала Мюнхенську угоду у вересні 1938 р.?

Народний фронт виступив з цією програмою на парламентських виборах у травні 1936 р. і здобув блискучу перемогу. Йому віддали свої голоси 57 % виборців. Соціалісти одержали 149 мандатів, радикали — 109, комуністи — 72. Уряд Народного фронту сформував соціаліст **Л. Блюм**. Комуністи не стали членами уряду, але заявили про його підтримку в парламенті.

Прихід до влади уряду Народного фронту ознаменувався новою **хвилею страйків**. У травні—червні 1936 р. страйкували 2 млн осіб. У страйках і виступах брали участь в минулому зовсім пасивні верстви суспільства — службовці, персонал кафе, ресторанів, готелів, універмагів, ательє тощо. Страйкарі вимагали підвищення зарплати, впровадження оплачуваних відпусток і визнання профспілок. Новий уряд був змушений розпочати свою діяльність з улагоджування найбільшого в історії Франції трудового конфлікту.

7 червня було укладено **угоду між Загальною конфедерацією праці і Загальною конфедерацією підприємців**. За цією угодою страйк припинявся, заробітна плата підвищувалася, підприємці зобов'язувалися укласти колективний договір із профспілками. Законодавчо був встановлений 40-годинний робочий тиждень, впроваджувалися оплачувані відпустки.

Згодом ухвалили закони про великі кредити на громадські роботи, що дозволило зменшити безробіття; про соціальне страхування. Службовці одержали надбавку до заробітної плати і до пенсії, дрібні підприємці — кредити. Проти фашистів був спрямований закон **«Про розпуск військових ліг»**, проти монополій — **«Про часткову націоналізацію військової промисловості і встановлення державного контролю над Французьким банком»**. **Загалом уряд Народного фронту прийняв 133 закони.**

Однак у лютому 1937 р. Л. Блюм оголосив, що з березня настала «пауза» у проведенні реформ. Представники великого капіталу **чинили опір реформам уряду**, бо бачили в них вияв небезпеки **«червоної загрози»**. При цьому провини перекладали на робітників, які нібито «не хочуть працювати» і «люблять страйкувати», а також на Народний фронт, який «не вміє управляти». Фашистські елементи розгорнули кампанію наклепів і терору. З березня 1937 р. розпочалися відкриті збройні напади на робітничі мітинги.

Зростання цін і інфляція, саботаж реформ різко погіршили економічне становище країни. Виникло масове розчарування в Народному фронті. Ця обставина ще більше **ускладнювала відносини між партіями**, які входили до складу Народного фронту.

Різко загострилися всередині Народного фронту і **суперечності з питань зовнішньої політики**. Зростаюча загроза з боку нацистської Німеччини

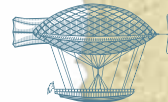
Едуард Даладьє (1884–1970 рр.) — французький державний і політичний діяч. За професією викладач історії і географії. Народився в сім'ї дрібного підприємця. Брав участь у Першій світовій війні як офіцер. За підтримкою Е. Ерріо був обраний у 1919 р. до парламенту від Радикал-соціалістичної партії, одним з лідерів якої був тривалий час. З 1924 по 1940 рр. (з невеликими перервами) обіймав міністерські посади, у 30-ті роки очолював уряд Франції. У вересні 1938 р. Е. Даладьє поставив свій підпис під Мюнхенською угодою, що привело до окупації Чехословаччини гітлерівською Німеччиною. Після Мюнхена Е. Даладьє залякував населення воєнною загрозою з боку Німеччини і провів надзвичайні декрети, що скасували 40-годинний робочий тиждень та інші закони 1936 р. Це відбулося в листопаді, а в жовтні 1938 р. партія радикалів офіційно вийшла з Народного фронту, який фактично припинив своє існування.

змушувала Францію інтенсивно шукати союзників на міжнародній арені. Комуністи головні надії покладали на *СРСР*, соціалісти і радикали за стратегічного союзника бажали мати *Велику Британію*.

В умовах протиріч Л. Блюм у червні 1937 р. подав у відставку. Розпочалася швидка зміна кабінетів. У квітні 1938 р. уряд очолив **Е. Даладьє**.

Діяльність Народного фронту сприяла усуненню загрози встановлення правої (фашистської) диктатури, формуванню у Франції правової держави, проте дещо загальмувала економічний розвиток країни наприкінці 1930-х років.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Якими були наслідки Першої світової війни для Франції?
2. Визначте особливості економічної кризи наприкінці 1920-х — початку 1930-х років у Франції.
3. У чому полягала відмінність у діяльності урядів Національної єдності і Лівого блоку?
4. Які партії входили до складу уряду Народного фронту?
5. Які реформи здійснив уряд Народного фронту в 1936–1937 рр.?
6. Покажіть на карті країни, які входили до складу Малої Антанти.
7. Поясніть значення понять: *державне регулювання економіки, екстремізм*.

II. Обговоріть у групі

1. Як Ви вважаєте, чому уряду Народного фронту не вдалося утриматись при владі триваліший час?
2. Чому у Франції вдалося перешкодити приходу фашистів до влади?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Які факти історії Франції в 1918–1939 рр. свідчили про існування в країні правової держави і громадянського суспільства?
2. З якої причини, на Ваш погляд, у Франції значно частіше, ніж у Великій Британії та США відбувалася зміна урядів? Наскільки цей процес відображав особливості політичної системи Франції?
3. Як Ви вважаєте, чи є актуальними ідеї кейнсіанства для економіки сучасної України?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ІХ:

1919–1924 рр.	уряд Національного блоку при владі у Франції
1924–1926 рр.	уряд Лівого блоку при владі у Франції
1926–1929 рр.	уряд Національного єднання при владі у Франції
1936–1938 рр.	уряд Народного фронту при владі у Франції

Італія після Першої світової війни. Фашистський режим Б. Муссоліні. Корпоративна держава

1. СТАНОВИЩЕ ІТАЛІЇ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Італія вийшла з Першої світової війни настільки ослабленою, що на її територіальні домагання країни Антанти майже не звертали уваги. Настрої рваншу й ураженого національного самолюбства були важливим чинником розвитку політичного життя в країні. Самі італійці з гіркотою називали свою країну *«переможеною серед переможців»*.

Через брак валюти для закупівлі сировини і палива різко знизилося промислове виробництво. Скоротилися посівні площі, упала врожайність, зменшилося поголів'я худоби. Фінансова система країни розбалансувалася, посилилася інфляція.

Відносини Італії із союзниками різко загострилися через небажання Великої Британії, Франції та США задовольнити значні *територіальні домагання Італії*, зокрема на адриатичний порт *Фіуме (Рієку)* і *Далмацію*. Прагнення Італії захопити ці території зі слов'янським населенням утягнуло її в гострий конфлікт з утвореним у 1918 р. *Королівством сербів, хорватів і словенців*.

Різке *падіння обсягів промислового виробництва переросло в 1920 р. в економічну кризу*. Розпочалися звільнення робітників на заводах і фабриках. Складну моральну і матеріальну кризу переживали середні верстви населення, дрібні власники. З падінням курсу ліри на примару перетворювалися накопичені заощадження, здобуте становище і прибутки.

На цьому тлі *розпочалося піднесення робітничого руху*. Визначальна роль у ньому належала *ліворадикальним елементам*, які висували гасла про встановлення диктатури пролетаріату за радянським зразком.

На цьому тлі *розпочалося піднесення робітничого руху*. Визначальна роль у ньому належала *ліворадикальним елементам*, які висували гасла про встановлення диктатури пролетаріату за радянським зразком.

2. КРИЗА ІТАЛІЙСЬКОГО ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

З моменту остаточного об'єднання Італії в єдину державу (1870 р.) пройшло порівняно небагато часу. Державні інститути ще не встигли зміцніти. Війна значно пришвидшила насування політичної кризи, яка виявилася насамперед у кризі парламентаризму і монархії.

Перші післявоєнні роки в Італії (1918–1920 рр.) ознаменувалися *наступом лівих сил*, які намагалися підпорядкувати собі робітничий і профспілковий рухи країни. У Туріні, Мілані, інших містах Північної Італії робітники захоплювали підприємства металургійної, металообробної, машинобудівної промисловості, встановлювали над ними свій контроль, намагалися самостійно організувати виробництво. Повсюдно створювалися фабрично-заводські ради.

16 листопада 1919 р. відбулися парламентські вибори. Вони принесли *перемогу соціалістам*.

Після парламентських виборів політична боротьба наростала швидкими темпами. У квітні 1920 р. спалахнув загальний страйк у *Туріні*. У серпні 1920 р. робітники-металісти висунули вимогу про підвищення заробітної плати. У відповідь підприємці оголосили локаут.

За цих обставин улітку 1920 р. *новий уряд сформував Дж. Джолітті*. Він вжив заходів для посилення в країні ролі парламенту, до якого повертався контроль над бюджетом. Уряд вишукував резерв для поповнення казни за рахунок розширення кола платників податків.

З іншого боку, було оголошено про впровадження робітничого контролю і підвищення на 10–20 % заробітної плати. Ці заходи дозволили припинити практику захоплення підприємств.

Історичні подробиці.

Італійська армія втратила у війні 460 тис. убитими, близько 500 тис. покаліченими і понад 1,5 млн полоненими. Воєнні витрати становили 46 млрд лір, поглинувши 80 % видаткової частини державного бюджету; на 19 млрд лір збільшився зовнішній борг країни.

Дж. Джолітті

В умовах політичної кризи в травні 1921 р. за вимогою Дж. Джолітті провели дострокові парламентські вибори. **Вперше до парламенту обрали фашистів** (35 мандатів), в яких прем'єр-міністр вбачав альтернативу лівим силам.

Усе це відбулося вже після однієї з перших відкритих вилазок фашистів. У листопаді 1920 р. в одному з «червоних» центрів країни — *Болоньї* — фашисти розігнали мітинг трудящих, організований з нагоди перемоги соціалістів під час місцевих виборів. Миську раду, у складі якої соціалісти вибороли більшість, розігнали, а в робітничих кварталах фашисти влаштували погроми.

У червні 1921 р. Джолітті змушений був піти у відставку. Його кабінет змінив уряд *І. Бономі*, який, однак, теж протримався недовго й у лютому 1922 р. поступився місцем уряду *Л. Факта*. *Нерішучість цих урядів викликали критику не лише серед лівих, а й з боку фашистів, які завзято прагнули здобути владу.*

3. ПРИХІД ФАШИСТІВ ДО ВЛАДИ. Б. МУССОЛІНІ

Італія стала батьківщиною фашизму. І це не випадково. Великі підприємці, численні дрібні власники, селяни були вкрай стурбовані розвитком лівого руху, який прагнув насамперед переглянути ставлення до власності. Уряди Італії не змогли знайти ефективних засобів для захисту інтересів приватних власників. Тому люди, які володіли власністю, капіталами і заощадженнями, звертали свої погляди на фашистський рух, що зароджувався.

У березні 1919 р. у *Мілані* відбувся перший зліт фашистів. Він і поклав початок *першій фашистській організації Італії* — «*Фашио ді комбаттіменто*» («*Союз боротьби*», або «*Союз фашистських бойових загонів*»).

У основі програми фашистського руху (1919 р.) лежали три головні ідеї:

- **співробітництво всіх соціальних груп**;
- **сильна державна влада**, що забезпечувала б це співробітництво;
- **націоналізм** («нація понад усе!»).

Фашисти висунули в цій програмі і **загальнодемократичні вимоги**, запозичені й у Народної партії, і у соціалістів: скликання Установчих зборів, проголошення республіки, загальне виборче право, гарантії громадянських свобод.

Були в програмі і такі **соціальні вимоги**, як впровадження прогресивного податку, конфіскація 25 % прибутків військових підприємств, передача землі селянам, встановлення 9-годинного робочого дня, участь робітників в управлінні виробництвом і навіть соціалізація окремих підприємств. Згодом, прийшовши до влади, фашисти забули про цю програму.

Спочатку фашистська організація налічувала кілька десятків осіб, але поступово вона розширила свої ряди, переважно за рахунок **колишніх фронтовиків**. Невелика їхня частина поповнила **ліворадикальний рух**. Інші, здебільшого вихідці з родин дрібних підприємців, службовців та інтелігенції, що отримали на війні певні звання і почесні, не збиралися займатися скромною працею конторників, вчителів, техніків, дрібних адвокатів, до того ж Італія давно страждала від надлишку працівників цих професій. Різкі фрази, ефектні жести, демагогічна фразеологія — усе це приваблювало молодь, готову на що завгодно, аби не тягти ярмо прозаїчного існування.

У рядах фашистів знайшли своє місце і **люмпени**, і **частинна анархістськи налаштованих сільських і міських робітників**, які були розчаровані провалом революційного руху.

Як видно, соціальний склад фашистського руху був різнобарвним, і його учасники пов'язували з рухом різні, іноді навіть суперечливі надії: **одні бачили в ньому запоруку порядку, інші — силу оновлення.**

Історичні подробиці.

Слово «**фашизм**» походить від італійського слова «**фашио**» (іноді «**фаши**»), що означає «зв'язування», «пучок». Слово «фашио» (іноді його розуміють як «пучок прутів») було в Італії (та й в інших народів) символом єдності. Таємні союзи, які виникали в минулому в Італії, іноді називали себе фашистськими. Коли після закінчення Першої світової війни Б. Муссоліні почав створювати в Італії свої збройні банди, вони також стали називатися фашиями, а їхні члени — фашистами.

Символ фашистів — сокира зі зв'язкою прутів, що у стародавньому Римі символізували владу магистратів

Беніто Муссоліні (1883–1945 рр.) — лідер фашистського руху в Італії. Його мати була сільською вчителькою, глибоко віруючою, батько — ковалем, і на відміну від матері — анархістом і безбожником. У дитинстві Муссоліні навчився добре грати на скрипці. Пізніше це стало для дуче приводом говорити про свою приналежність до артистичних натур. По закінченні школи викладав у молодших класах. Працював чорноробом, муляром, помічником коваля. Став членом Соціалістичної партії, пропагував соціалістичні ідеї серед італійських робітників-емігрантів. Був змушений емігрувати до Швейцарії, щоб уникнути військової служби. Тут він ще більше зблизився з соціалістами, став прихильником ідей К.Маркса. Авторитет Муссоліні зростав, після висилки з Женеви його стали називати «Пікколо дуче» — «Маленький вождь». Повернувшись на батьківщину, Муссоліні почав займатися літературною діяльністю, його обрали головним редактором соціалістичної газети «Аванті!». Проте в листопаді 1914 р. за пропаганду ідеї участі у війні Муссоліні виключили з Соціалістичної партії.

Після закінчення війни об'єднав навколо себе тих, хто у всіх лихах Італії звинувачув парламент і демократію. З 1914 р. він очолив газету «Пополо д'Італія», що у майбутньому стала рупором італійських фашистів. У 1919 р. він очолив фашистський «Союз боротьби».

Свідчать історики. Зі статті Л.С. Белоусова «Беніто Муссоліні: політичний портрет»

Серед політичних діячів ХХ ст. дуче — безперечний чемпіон з кількості обійманих ним державних посад. На честь дуче склали поеми і пісні, знімали кінофільми, створювали монументальні скульптури, малювали картини, друкували листівки. Навіть календар повинен був пристосовуватися до поступу «великої людини». З 1933 р. нове офіційне літочислення розпочало відрховувати роки «фашистської ери».

Всюдисущий дуче надихав маси особистим прикладом у «битві за хліб», «за ліру». Він демонстративно брав участь у молотбї, одержував при цьому символічну заробітну плату. Закріпившись при владі, Муссоліні завзято взявся за перебудову Рима. З 1925 по 1942 рр. для вивільнення місця під громадське будівництво в столиці було розібрано на цеглини 19 церков...

? Про які нові риси характеру й особистісні характеристики Муссоліні Ви довідалися з цього матеріалу?

З фашистами були тісно пов'язані і представники *великого капіталу*, які, своєю чергою, мали великий вплив на правлячі кола країни.

Лідером італійських фашистів став **Беніто Муссоліні**.

24 жовтня 1922 р. у Неаполі в театрі «Сан-Карло» відкрився черговий з'їзд фашистських союзів. Муссоліні виступив на ньому з агресивною промовою, ультимативно вимагаючи від уряду надати фашистам п'ять міністерських портфельів і комісаріат авіації. Він мальовничо розказував про свою відданість монархії.

Б. Муссоліні на чолі маршу на Рим

Муссоліні, який зробив свою політичну кар'єру під республіканським прапором і ще рік тому демонстративно покинув засідання парламенту, де виступав король, — саме цей Муссоліні, розуміючи силу монарха, тепер розшаркувався перед ним.

27 жовтня була оголошена загальна мобілізація фашистів. Наступного дня вони провели атаку на головні центри країни. Три колони *сквадристів* — членів фашистських бойових загонів (*сквадр*) — повинні були вступити в Рим з боку Перуджі, пред'явити ультиматум голові уряду й захопити основні міністерства. Відразу пролилася кров: у Кремоні, Болоньї, Алессандрії сквадристи стали некерованими. Кабінет міністрів ухвалив рішення про відставку, але попередньо затвердив і розіслав на місця декрет про стан облоги, за умов якого армія мала необхідні повноваження для наведення порядку. Однак король **Віктор-Еммануїл III** відмовився підписати цей декрет.

Коли фашисти 28 жовтня йшли колонами на Рим, дуче перебував у редакції газети «Пополо д'Італія» в Мілані. Удень 29 жовтня **1922 р.** дуче одержав довгоочікувану звістку про *призначення його прем'єр-міністром*. Увечері того самого дня спеціальним потягом Муссоліні прибув до Рима, з'явився до короля і, вийшовши з ним на балкон, вітав натовпи чорносорочечників. *Так Італія стала першою в світі державою, де до влади прийшли фашисти.*

4. ВСТАНОВЛЕННЯ ФАШИСТСЬКОЇ ДИКТАТУРИ

До 1926 р. Муссоліні не наслідуювався діяти відкрито насильницьким шляхом. 31 жовтня 1922 р. він сформував *коаліційний уряд*, у якому головні міністерські посади належали фашистам. На другорядні посади були призначені представники лібералів, Народної партії та монархістів.

Уряд Муссоліні одразу розпочав *наступ на соціальні права італійців*. Він скасував 8-годинний (в окремих випадках 9-годинний) робочий день, зменшив заробітну плату робітникам і службовцям, обмежив права профспілок, відібрав у селян захоплену ними поміщицьку землю і повернув її колишнім власникам. З іншого боку, уряд анулював податкову заборгованість промисловців і великих землевласників та понизив ставки оподаткування капіталу.

У перші роки перебування при владі фашисти не зважувалися відкрито заборонити опозиційні партії, робітничі й профспілкові організації.

З іншого боку, відразу після перевороту, незважаючи на збереження парламентських форм правління, з'явилися два нових державних інститути: у грудні 1922 р. виникла «*Велика фашистська рада*» (**ВФР**), а в січні 1923 р. королівським декретом було закріплене створення фашистської міліції, що відтепер мала назву «*Добровільна міліція національної безпеки*» (**ДМНБ**). ВФР робила висновки щодо законопроектів перед поданням їх у парламент, контролювала діяльність самого уряду. Створенням ДМНБ *Муссоліні прагнув домогтися переваги виконавчої влади в особі фашистського уряду над законодавчою в особі короля і парламенту*. Передача ДМНБ у підпорядкування Муссоліні підсилювала його особисту владу.

У квітні 1924 р. відбулися чергові парламентські вибори, на яких фашисти змогли досягти успіху лише шляхом розгнужданого терору. Соціаліста *Дж. Маттеотті*, що виступав у парламенті з викриттям нового режиму, незабаром убили фашисти.

Обурена убивством відомого політика опозиція утворила «*Авентинський блок*», до складу якого увійшли *соціалісти*, «*пополяри*» та більшість *лібералів*. Учасники блоку відмовилися брати участь у засіданнях парламенту і вимагали відставки уряду. Муссоліні спочатку розгубився і навіть наказав заарештувати фашистів, винних в убивстві депутата, але потім досить швидко отямився і розгорнув контратаку проти опозиції.

1926 рік став переломним для фашистського руху. Муссоліні і його соратники розпочали заперку *атаку на опозицію, державні інститути країни*.

У квітні 1926 р. був ухвалений закон про профспілки, за яким всі нефашистські профспілки оголошувались розпушеними. Право «захищати»

Знайдіть інформацію з додаткових джерел про те, в яких країнах і коли список кандидатів на виборах визначала тільки одна, правляча політична сила.

інтереси людей праці було надано лише **фашистським синдикатам**, до яких примусово заганялися всі, хто працював по найму.

У листопаді 1926 р., скориставшись кількома замахами на Муссоліні, фашистський уряд ухвалив **надзвичайні закони**, за якими розпускалися всі політичні партії країни, крім фашистської, закривалися всі їхні газети, анулювалися їхні парламентські мандати. Для розправи з тими, хто порушував ці закони, був заснований **Особливий трибунал**, що одержав надзвичайні повноваження. Була відновлена страта за політичні злочини, впроваджувалась адміністративна висилка без суду і слідства.

У 1928 р. було ухвалено закони, які фактично **покінчили з парламентським ладом**. Зокрема, був установлений новий порядок виборів до парламенту. Відтепер на виборах **міг балотуватися лише один список кандидатів, висунутих фашистською партією**. Жодні інші виборчі списки не допускалися.

Вищим органом фашистської партії і держави була оголошена «Велика фашистська рада», до складу якої входили члени директорії фашистської партії, члени Палати депутатів та інші.

У основі фашистської доктрини лежала **ідея «загальнонаціональної» влади**, яка стояла нібито на варті «загальних інтересів». Фашисти вимагали від народу повного підкорення. **«Все в державі, все для держави, і нічого поза державою»**, — ці слова Муссоліні стали формулою фашистського режиму.

Особливе місце належало закону про **права прем'єр-міністра**. Відповідно до цього закону глава уряду звільнявся від відповідальності перед парламентом.

Використовуючи своє становище, **фашистські діячі самі ставали великими промисловцями і фінансистами**. З 400 депутатів фашистського парламенту, обраних у 1929 р., 175 обіймали оплачувані посади в адміністративних радах великих акціонерних товариств.

Використовуючи своє становище, **фашистські діячі самі ставали великими промисловцями і фінансистами**. З 400 депутатів фашистського парламенту, обраних у 1929 р., 175 обіймали оплачувані посади в адміністративних радах великих акціонерних товариств.

Фашистський режим здійснював державне регулювання економіки в інтересах підготовки до війни з метою реалізації агресивних планів італійської держави.

У ці роки відбувалося **зближення фашистського уряду з католицькою церквою**. Її глава папа **Пій XI** оголосив Муссоліні людиною, «посланою Італії провидінням», і вступив з ним у союз, спрямований проти демократичного руху в країні. У лютому 1929 р. уряд Муссоліні уклав з папою так звані **Латеранські угоди**, за допомогою яких був ліквідований старий конфлікт між Римським престолом та Італійським королівством. За цими угодами **на частині території Рима створили папську державу — Ватикан**, що мала всі права суверенної держави. Католицька церква зобов'язалася молитися за італійського короля і дуче, а її єпископи — приносити присягу про те, що вони будуть вірні державі, королю і дуче, і вимагати того самого від підлеглого їм духовництва.

5. БУДІВНИЦТВО «КОРПОРАТИВНОЇ ДЕРЖАВИ» В ІТАЛІЇ

Основні принципи корпоративної політики вперше були викладені ще в «Хартії праці», схваленій «Великою фашистською радою» у 1927 р., однак здійснення цих принципів розпочалося значно пізніше.

У 1930 р. у законодавчому порядку були визначені функції **Національної ради корпорацій**, а в 1934 р. почали створюватися самі корпорації. Це повинно було означати перетворення професійних спілок у галузеві корпорації, які об'єднали б підприємців і осіб найманої праці.

Було **створено 22 корпорації**, що об'єднували різні підприємства й господарства промисловості, сільського господарства, торгівлі, банків, транспорту.

Виступ Б. Муссоліні з трибуни

Див. відео:
«День в історії.
Зародження фашизму»
(24 канал, 22.03.2015)

Посилання: <https://drive.google.com/open?id=12xLfhdPVpSryeJpjt9r8CSEavSCus717>

Крім того, у кожній провінції *створювалась економічна рада, що координувала діяльність корпорацій у місцевому масштабі.*

На чолі всіх організацій була *Національна рада корпорацій*, до складу якої, крім представників роботодавців і трудящих, входили делегати фашистської партії, міністри і їхні заступники, різні експерти і фахівці.

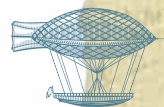
Будівництво «корпоративної держави» завершилося в 1939 р. реорганізацією вищих законодавчих органів держави. Місце Палати депутатів зайняла палата, що формувалася фашистською партією разом з Національною радою корпорацій. Фашизм в Італії фактично покінчив з виборністю, що до цього часу зберігалася при формуванні вищих законодавчих органів.

Корпорації фашисти зображували як надсоціальні організації, покликані встановити «соціальну справедливість», перетворення соціальних відносин у гармонійне співробітництво. Проте насправді результатом корпоративної політики фашизму та створення корпоративної системи було безпрецедентне зростання впливу держави та її органів на все економічне і соціальне життя країни.

Корпоративізм — вид соціальної організації суспільства, що характеризується наявністю твердої ієрархічної системи влади, у якій **одержавлені корпорації**, що об'єднують робітників і підприємців за галузевою ознакою, **тримають під контролем практично все економічне і соціальне життя країни.**

«Корпоративна держава» — одна з форм авторитарного політичного режиму, ідеологи якого **розглядають державу як сукупність корпорацій**, що виконують певні соціальні функції.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Розкажіть про економічний стан Італії після закінчення Першої світової війни.
2. Хто був лідером фашистського руху в Італії?
3. Які події відбулися наприкінці жовтня 1922 р.?
4. Які події передували приходу Б. Муссоліні до влади?
5. Як відбувалася фашизація Італії після приходу до влади Муссоліні?
6. Визначте соціальну базу фашизму в Італії. Чому багатьох італійців приваблювала фашистська ідеологія?
7. У чому полягала суть Латеранських угод? Проаналізуйте відносини італійських фашистів та церкви.
8. Поясніть значення поняття *кооперативна держава*.

II. Обговоріть у групі

1. Спробуйте визначити передумови того, що саме Італія стала батьківщиною фашизму.
2. Що на практиці означали слова Б. Муссоліні: «Все в державі, все для держави, і нічого поза державою»? Чи можливі спроби реалізації цього девізу в наші дні?

III. Мислю творчо й самотійно

1. Один з головних ідеологів італійського фашизму Дж. Джентіле писав у 1936 р.: «Фашизм покликаний оздоровити хвору Європу, зіпсовану демократією і повести її на боротьбу з азіатським більшовизмом». Що Ви думаєте щодо цього твердження фашистського ідеолога?
2. Деякі історики та політологи вважають фашизм «поміркованим» режимом, «прийнятним» для суспільства. Чи погоджуєтесь Ви з такою точкою зору?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ІХ:

- жовтень 1922 р.** прихід Б. Муссоліні до влади
1926 р. ухвалення надзвичайних законів

Німеччина. Становлення Веймарської республіки. Прихід до влади нацистів

1. СТАНОВЛЕННЯ ВЕЙМАРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

31 липня 1919 р. на засіданні Національних зборів у *Веймарі* було прийнято нову Конституцію Німеччини.

Основний зміст Веймарської конституції

- ▶ проголошувались *свобода слова, преси, зібрань, союзів, загальне і рівне виборче право* (для громадян, чоловіків і жінок, від 20 років);
- ▶ гарантувалась *недоторканність приватної власності* (що поклало край спробам «соціалізації» промисловості);
- ▶ зафіксовано низку *соціальних завоювань періоду революції* (визнавалися профспілки, право на колективний договір, право робітників створювати ради на підприємствах);
- ▶ закріплено *ліквідацію монархії та встановлення республіки*;
- ▶ *зберігався поділ Німеччини на «землі»* (території), кожна з яких мала свій парламент (ландтаг) і свій уряд;
- ▶ *законодавча влада належала загальнонімецькому парламенту — рейхстагу*;
- ▶ *президент*, який обирався на сім років загальним голосуванням, *одержав широкі права*. Президент призначав уряд, відповідальний перед рейхстагом. Глава держави був головнокомандувачем збройних сил.

Нова конституція Німеччини була однією із найдемократичніших у світі.

2. СТАНОВИЩЕ В КРАЇНІ ПІСЛЯ ПІДПИСАННЯ ВЕРСАЛЬСЬКОГО ДОГОВОРУ

Підписання Версальського договору загострило становище в країні.

Німеччина *повертала Франції провінції Ельзас і Лотарингію*, передавала Франції вугільні шахти *Саару*. Сама Саарська область, населена здебільшого німцями, на 15 років переходила під управління Ліги Націй.

Польщі передали *Познань і Західна Пруссія*, окремі райони *Східної Пруссії та Померанії*, здебільшого заселені поляками.

До Бельгії відійшли округи *Ейпен і Мальмеди*, до Данії — *Північний Шлезвіг*. Чехословаччині передали *Гульчинський округ*.

Під управління Ліги Націй перейшла *Мемельська* область у Прибалтиці, а в 1923 р. місто *Мемель (Клайпеда)* було передано Литві.

Найвпливовішим державам Антанти роздали німецькі колонії (як підмандатні території Ліги Націй). Крім цього Німеччина зобов'язана була виплатити репарації сумою 132 млрд золотих марок. На неї також покладалися витрати на утримання окупаційних військ на лівобережжі Рейну.

Німецька армія скорочувалася до 100 тис. осіб, загальну військову повинність замінили вільним наймом. Розпустили німецький генеральний штаб, регламентували виробництво зброї. Німеччині заборонялося мати важку артилерію, танки, підводні човни, військову авіацію. Повністю демілітаризованою повинна була стати Рейнська область.

Таким чином, Німеччина за умов несправедливого Версальського договору опинилась у складних економічних умовах. Цей чинник, а також національне приниження сприяли піднесенню реваншистських і шовіністичних настроїв у суспільстві.

Пригадайте результати Листопадової революції в Німеччині.

«Це моє!». Франція забирає Ельзас і Лотарингію
Карикатура. 1919 р.

Пригадайте, коли і за яких обставин Ельзас і Лотарингія увійшли до складу Німеччини.

Історичні подробиці.

А вже 28 червня 1919 р. у Дзеркальному залі Великого Версальського палацу, де в 1871 р. було проголошено створення Німецької імперії, міністр закордонних справ Г. Мюллер і міністр юстиції І. Белль поставили свої підписи під принизливим договором. Згода Німеччини на грабінницький договір великою мірою була викликана побоюванням зростання більшовизації країни у разі продовження конфронтації з Антантою.

3. НІМЕЧЧИНА В 1920-х РОКАХ

Вихід на політичну арену нацистів. За складної соціально-економічної та політичної ситуації на арену вийшла створена в 1919 р. **Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини (НСДАП).**

У перші роки свого існування **націонал-соціалісти (нацисти)** не мали великого впливу. Першими рекрутами нацизму були фронтовики, безробітні, розорені селяни; незатребувані суспільством молоді люди, люмпени і просто зневірені в усьому невдахи. Нацисти вміло спрямовували гнів цих людей на євреїв, які нібито зайняли їхні місця в установах і на підприємствах, а також на **комуністів, соціал-демократів, парламентарів**, називаючи їх «зрадниками Німеччини». Нацисти закликали німців до реваншу за поразку у війні.

Рурська криза. 13 листопада 1922 р. уряд сформував великий підприємець **Вільгельм Куно.** Не бачачи інших можливостей боротьби з кризою, його уряд вирішив призупинити репараційні поставки вугілля у Францію.

Історичні подробиці.

Рурський регіон здавна був економічним серцем Німеччини. У 1920-ті роки тут видобували 72 % вугілля, виробляли 50 % чавуну і сталі. 10 січня 1923 р. уряди Франції та Бельгії заявили, що направляють до Руру «місію інженерів» для забезпечення репараційних виплат, а з ними — «війська для їх захисту». Фактично це означало франко-бельгійську окупацію Руру. Рейхсканцлер В. Куно закликав німців до пасивного опору. Розпочалися страйки шахтарів, блокада залізниць. 31 березня 1923 р. французькі війська розстріляли маніфестацію робітників в Ессені. Після цього відбулося небачене: навколо німецького уряду згуртувалися всі політичні сили Німеччини, включно з комуністами і нацистами. Однак опір німців не дав позитивних результатів.

У серпні 1923 р. кабінет В. Куно змушений був подати у відставку.

Репараційні поставки вугілля довелося відновити. Це посилювало економічну кризу. Розпочалася гіперінфляція, полиці німецьких магазинів були спустошені. За серпень—листопад 1923 р. ціни зросли у 854 тис. разів.

Нацистський «Півний путч» у Мюнхені. 8 листопада 1923 р. лідер нацистів **А. Гітлер** разом із штурмовиками з СА (напіввійськові формування НСДАП) увірвалися в один з мюнхенських пивних барів. Він вистрілив у стелю, а потім проголосив програму свого майбутнього національного уряду.

«Півний путч» швидко ліквідували. Гітлер і його спільники були засуджені на короткий термін тюремного ув'язнення, однак незабаром їх звільнили.

Активізація ліворадикальних сил. В умовах погіршення економічної ситуації активізувалися і ліворадикальні сили. В **Тюрингії** і **Саксонії** були створені робітничі уряди, які очолювали комуністи і ліві соціал-демократи. Користуючись невдоволенням населення, Комуністична партія Німеччини намагалася організувати **повстання в Гамбурзі** (жовтень 1923 р.), але воно було швидко придушене. Фактично повстанням ліворадикалів керував Комінтерн.

Економічна стабілізація. З 1924 р. розпочалася стабілізація економіки Німеччини. Вирішальну роль у цьому відіграли мільярдні позики, надані США і Великою Британією в межах реалізації **плану Дауеса.** Вихід промисловості з кризи супроводжувався посиленням процесів **монополізації.** Створений у 1925 р. хімічний концерн **«І. Г. Фарбеніндустрі»** відразу став найбільшим у Європі.

У 1928 р. на 8 % був перевищений довоєнний обсяг промислового виробництва. Пришвидшеними темпами розвивалася важка промисловість, відбувалася модернізація виробництва.

За загальним обсягом промислового виробництва Німеччина вийшла на друге місце у світі після США.

Пауль фон Гінденбург

Політичні процеси. У квітні 1925 р. президентом країни обрали *Пауля фон Гінденбурга*, який був головнокомандувачем німецьких військ у роки Першої світової війни.

Проте поступово посилювалося протистояння між впливовою *СДПН*, яка була лідером серед лівих партій, та правими і *правоцентристськими партіями* (партія Центру, *НННП* — Німецька національна народна партія й ін.). *НННП* займала націоналістичні позиції, нерідко змикалася з нацистами.

На лівому політичному фланзі посилювалася *взаємна ворожість між соціал-демократами і комуністами*.

4. КРИЗА ВЕЙМАРСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

На початок 1933 р. кількість безробітних наближалася до 9 млн осіб, що становило половину найманих робітників.

Дрова, іграшки, шпалери стали дорожчими за паперові гроші. Буханець житнього хліба, що коштував до війни 0,29 марки, на піку інфляції продавався за 430 млрд марок; кілограм вершкового масла подорожав з 2,70 марки до 6 трильйонів; пара черевиків коштувала понад 30 трильйонів. В останні місяці 1923 р. заробітну платню виплачували щодня, а іноді й двічі на день, щоб люди змогли витратити гроші до нового стрибка цін. За один американський долар давали 4,7 трильйона німецьких марок.

У зв'язку зі складним станом економіки Німеччина практично не могла виконати план Дауеса. У 1930 р. був остаточно затверджений *план Юнга*, що передбачав дострокове припинення окупації Рейнської області. Скорочувалася загальна сума репарацій, зменшилися щорічні платежі.

Німецькі виборці розчаровувалися в усіх політичних силах, лідерах. Наслідком політичної кризи стала *урядова криза*, яка практично не припинялася наприкінці 1920-х і на початку 1930-х років.

У вересні 1930 р. на парламентських виборах перемогу здобули соціал-демократи, які одержали 143 мандати, *комуністи* — 77, у *центристи* — 68. На **друге місце** вперше вийшли *нацисти*. За них в умовах кризи проголосувало 6,5 млн виборців, і вони отримали 107 з 577 мандатів у рейхстазі.

У березні 1932 р. *А. Гітлер* вперше висунув свою кандидатуру на президентських виборах, але перемогу виборів *П. Гінденбург*, випередивши і лідера *НСДАП*, і комуніста *Е. Тельмана*.

Історичні подробиці.

Ідейні джерела соціал-демократів — такі самі, як і в комуністів — ідеї утопічного соціалізму. Але головне протиріччя між комуністами і соціал-демократами полягало в тому, що соціал-демократи виступали за реформи, а комуністи — за революційні, радикальні зміни суспільства. У боротьбі між собою і за суспільний вплив комуністи і соціал-демократи на перший план висували ідеологічні суперечності, різне бачення процесу розвитку людства. У результаті і комуністи, і соціал-демократи значною мірою втратили вплив у своїх країнах на хід подальшої політичної боротьби. У Німеччині цим, зокрема, скористались нацисти.

На початку червня 1932 р. новий канцлер **Ф. Папен** був змушений розпустити парламент. Безпартійний глава кабінету вдався до такого заходу, щоб одержати в парламенті підтримку нацистів, на яких він дуже розраховував.

Адольф Гітлер (1889–1945 рр.) — політичний і державний діяч Німеччини, рейхсканцлер (1933–1945 рр.), лідер Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (НСДАП), один із ідеологів націонал-соціалізму. Один із головних винуватців розв'язування Другої світової війни, відповідальний за геноцид, злочини проти людськості. Народився в австрійському містечку Браунау, у родині митного чиновника Алоїза Гітлера і Клари Пельцль. Навчався в реальному училищі в м. Лінц, у вересні 1904 р. Гітлера за погану успішність попросили залишити училище. У 1903 р. не стало його батька, а в 1907 р. померла мати. Поховавши її, він поїхав у Відень, де вдруге намагався вступити до Віденської академії мистецтв, але безуспішно. У Відні Адольф зближується з радикальними політичними колами, стверджується в антисемітських поглядах. У серпні 1914 р. Гітлер вступив добровольцем до німецької армії. Був нагороджений Залізним хрестом першого класу. Капітуляцію Німеччини і Листопадову революцію Гітлер зустрів з неприходною люттяю. Комуністів, соціал-демократів, ліберальних політиків він вважав зрадниками батьківщини. Восени 1919 р. вступив до Німецької робітничої партії, пізніше перейменованої в НСДАП, у червні 1921 р. Гітлер фактично стає керівником НСДАП. Гарний організатор, талановитий оратор, Гітлер міг гіпнотично впливати на людей, грати на їхніх інстинктах. За організацію Мюнхенського путчу Гітлера засудили на п'ять років. За дев'ять місяців перебування у в'язниці написав книгу «Майн Кампф» (Mein Kampf, «Моя боротьба»), де виклав свою позицію щодо «расової чистоти», оголосивши війну євреям, та заявив, що Німеччина має панувати у світі. 30 січня 1933 р. Гітлер став канцлером Німеччини, після чого встановив нацистську диктатуру. Гітлер організував охоронні загони СС, заснував концентраційні табори, модернізував армію. Був відповідальним за воєнні злочини, масові вбивства мирного населення окупованих територій, Голокост. Гітлер разом з дружиною Євою Браун покінчив життя самогубством у своєму бункері в оточеному Берліні 30 квітня 1945 р.

Але нові парламентські вибори (липень 1932 р.) не прояснили ситуації. *НСДАП* одержала 230 мандатів, *соціал-демократи* — 133, *комуністи* — 89, *центристи* — 75. Хоча **нацисти вперше вийшли на перше місце в парламенті за кількістю мандатів**, вони, як і соціал-демократи, не погодилися стати членами коаліції, а сформувати однопартійний уряд, не маючи більшості, не могли. Позапартійний кабінет продовжував очолювати **Ф. Папен**.

Восени 1932 р. почали виявлятися перші ознаки розчарування в нацистському русі. На повторних парламентських виборах у листопаді нацисти втратили 2 млн голосів. Соціал-демократи і комуністи сумарно одержали більше мандатів, ніж *НСДАП* (121 — СДПН, 100 — КПН, 192 — *НСДАП*).

У лівих партій була унікальна можливість врятувати країну від приходу до влади нацистів, але в них знову на перший план вийшли міжпартійні протиріччя і ворожнеча. Новий уряд очолив генерал **К. Шлейхер** (грудень 1932 р.).

30 січня 1933 р. відбулася фатальна в історії Німеччини подія. **Президент Гінденбург призначив Гітлера канцлером** і доручив йому сформувати уряд. Тоді до складу уряду увійшли лише два нацисти: **Г. Герінг** — міністр без портфеля і **В. Фрік** — міністр внутрішніх справ.

5. НАЦИСТСЬКА РАСИСТСЬКА ІДЕОЛОГІЯ ТА АНТИСЕМІТИЗМ

5.1. НАЦИСТСЬКА ІДЕОЛОГІЯ

Гітлер і його однодумці **використовували націоналізм і расизм** як засоби впливу на широкі верстви населення. Вони стверджували, що німці — «обрана

Рейхсканцлер Адольф Гітлер і рейхспрезидент Пауль фон Гінденбург, 21 березня 1933 р.

Нацизм, або **націонал-соціалізм** — ідеологія, політичний рух, а в 1933–1945 рр. і державний режим у Німеччині. Найреакційніший різновид тоталітаризму, для якого характерні жорстоке пригнічення прав людини, надзвичайна ступінь великодержавного шовінізму, політики державного антисемітизму та здійснення політики геноциду, у зовнішній політиці — прагнення до встановлення світового панування.

Історичні подробиці.

У формуванні нацистської ідеології її фундатори намагалися використовувати дивну суміш різнорідних елементів з різних історичних епох і культур. Привітання зведеною догори рукою, яке нацисти перейняли у італійських фашистів, походить від давньоримських традицій (так вітали римського імператора гладіатори, які виходили на арену). Свастика — один із символів, поширений у стародавній Індії, означав сонце або вічність (за мріями Гітлера, рейх мав існувати вічно); та й себе німецькі нацисти вважали «справжніми арійцями», тобто вихідцями із цієї південної країни. Але це не перешкоджало їм визначати свій «характер» як «нордичний, стійкий» (тобто — «північний»). Червоний колір нацистських прапорів — це колір робітничого класу, захист інтересів якого також декларували нацисти. Хоча це не заважало нацистам спиратися на великий капітал. Отже, для нацистської ідеології характерна **еклектика** — суміш різнорідних елементів.

арійська раса», якій доля призначила створити «новий світовий порядок».

Створення і насадження образу «ворога» було іншою найважливішою рисою ідейно-політичної кампанії нацистів. Нацисти запевняли, що внутрішні проблеми країни можна розв'язати, тільки знищивши *комуністів, соціал-демократів, євреїв, ромів (циган)*. Нацисти вважали, що для консолідації суспільства навколо себе варто використовувати найгірші вияви людської натури, неправдиві стереотипи, ксенофобію та неприйняття «чужих», «ворогів». Одним із найважливіших елементів такої ідеологічної обробки свідомості був **антисемітизм**.

Нацисти вміло грали на патріотичних почуттях німців, використовували національне приниження Німеччини внаслідок її поразки у Першій світовій війні для посилення настроїв **реваншизму й агресії** щодо інших країн і народів. На першому місці серед зовнішніх ворогів вони називали *французів і слов'ян*. **Боротьба проти націй-ворогів** була проголошена одним із головних завдань нацистів.

Нацисти активно займалися **популізмом**. *Робітникам* вони обіцяли відрахування від частки прибутків капіталістів, підвищення зарплати, націоналізацію трестів і боротьбу з «нетрудовими прибутками»; *селянам і батракам* — передачу поміщицьких земель і скасування земельної ренти; *торговцям* — знищення конкурентів в особі універсальних магазинів і зростання добробуту; колишнім кайзерівським *солдатам*

і *офіцерам* — створення армії, у якій вони змогли б зробити кар'єру. *Усім, хто побажає*, були обіцяні землі за межами Німеччини, які нацисти відберуть у «неповноцінних народів».

Таким чином, **націоналізм і расизм, антисемітизм, реваншизм і культ насильства становили основу нацистської ідеології**.

5.2. АНТИСЕМІТИЗМ

Офіційною політикою нацистської держави був антисемітизм.

Уже з весни 1933 р. розпочався організований владою бойкот усіх підприємств і установ, які належали *євреям*. У 1935 р. ухвалили серію законів, які

Свідчать документи. Програмні цілі НСДАП (витяг)

- I. Ми вимагаємо об'єднання всіх німців у велику Німеччину на основі права самовизначення народів.
- II. Ми вимагаємо рівноправності німецького народу з іншими націями, скасування Версальського і Сен-Жерменського мирних договорів.
- III. Ми вимагаємо території і землі для годування нашого народу і для поселення нашого надлишкового населення.
- IV. Громадянином держави може бути лише той, хто належить німецькому народу. Належати до німецького народу може лише той, у чийх жилах тече тільки німецька кров. Тому євреї не можуть належати до німецького народу.
- VII. Якщо неможливо прогудувати все населення держави, необхідно вислати з країни представників інших націй...
- IX. Усі громадяни повинні мати рівні права і виконувати рівні обов'язки...
- XI. Ми вимагаємо скасування нетрудового прибутку, знищення процентного рабства...
- XIII. Ми вимагаємо одержавлення всіх вже усупільнених виробництв (трестів).
- XIV. Ми вимагаємо участі в прибутках великих підприємств...

? Які положення програми нацистів могли привабити німецьких робітників та службовців?

Слово історика. Ієгуда Бауер. Місце Голокосту в сучасній історії. — У книзі: Поза межами розуміння (богослови та філософи про Голокост). — К., 2005.

...Експансіоністська політика нацистської Німеччини мотивувалася перш за все не конкретними інтересами німців — політичними, стратегічними чи економічними, — а скоріш, ідеологічними міркуваннями... Нацистська Німеччина шукала «Lebensraum» [«життєвий простір»] для германських народів (передусім, але жодною мірою не тільки для німців), щоб вони могли панувати над Європою та світом; із цією метою необхідно було вести війну проти ворогів, об'єднаних довкола єврея-архіворога, який приховувався за всіма іншими. Антиєврейський похід був вирішальною складовою нацистської есхатології, наріжним каменем їхньої світобудови, а не лише однією з частин їхньої програми. Майбуття людства залежало від їхньої перемоги над єврейством. З огляду на це псевдо-релігійне мотивування дії нацистів проти євреїв набули безпрецедентного характеру. Із моменту прийняття рішення про знищення євреїв для їх убивства не існувало винятків... Кожен, хто мав у дідівському поколінні трьох предків єврейської крові, був приречений на смерть, а тому, хто мав двох таких предків, загрозувала, як правило, або смерть, або стерилізація.

❓ Яка думка історика щодо мотивів нацистів у розв'язуванні війни та масовому знищенні людей?

позбавили євреїв німецького громадянства і заборонили їм обіймати посади в державному апараті. Змішані шлюби були заборонені. Євреїв почали витіснити в спеціально відведені будинки і квартали, які називалися «гетто». Їм забороняли з'являтися в громадських місцях, займатися багатьма видами діяльності. У ніч з 9 на 10 листопада 1938 р. нацисти організували масштабний єврейський погром, жертвами якого стали десятки тисяч осіб.

5.3. МЕХАНІЗМИ НАЦИСТСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ

У 1933 р. було сформовано *міністерство пропаганди*, яке очолив *Й. Гіббельс* — один з головних факельників Другої світової війни. Освіту, пресу, радіо, бібліотеки, музеї, театри, кіно міністерство взяло під свій контроль.

Ще навесні 1933 р. жителі *Мюнхена* і *Берліна* побачили на площах багаття з книжок. Тисячі книжок, які нацисти вважали марксистськими чи «виродженськими», привселюдно спалили. Серед знищених творінь були книги *Г. Манна*, *Т. Манна*, *Е.М. Ремарка*, *Е. Синклера* й інших авторів. Підрозділи СА спустошували бібліотеки країни.

Контроль над масовою свідомістю здійснювався і через тотальне охоплення населення нацистськими організаціями. До лав Трудового фронту входили 23 млн, до молодіжної організації «Гітлерюгенд» — понад 8 млн, до Союзу німецьких дівчат — більш як 9 млн осіб. Кажучи про молодь, Гітлер заявляв: «Ми виростимо молодь, перед якою здригнеться світ... Я хочу бачити в її погляді блиск хижого звіра».

Нацистська ідеологія кардинально змінювала свідомість мільйонів людей, перетворюючи їх на слухняних виконавців волі нацистських вождів.

6. ВСТАНОВЛЕННЯ НАЦИСТСЬКОЇ ДИКТАТУРИ

Новий канцлер і не думав діяти в межах конституції. З цього часу в Німеччині розпочинається період нацистської диктатури. Її сутність полягала в *повній централізації політичної влади*, створенні *всеосяжної системи державного регулювання економіки*, пануванні *нацистської партії*, встановленні *тотального контролю над усіма сферами громадського життя*.

1 лютого 1933 р. достроково розпустили парламент і призначили нові вибори на 5 березня. За п'ять днів до виборів, у ніч з 27 на 28 лютого, було *підпалено будівлю рейхстагу*, що використали нацисти для боротьби проти

Антисемітизм — форма національних і релігійних забобонів і нетерпимості, вороже ставлення до євреїв.

Спалення книжок на одній із площ Берліна. 1933 р.

Рейхстаг, що горить. 1933 р.

комуністів. За цією справою було арештовано 10 тис. осіб, зокрема й відомого болгарського комуніста **Г. Димитрова**, який зумів захистити себе і був виправданий німецьким судом. Наступного дня після підпалу рейхстагу надзвичайним декретом президент **скасував найважливіші демократичні права і свободи**. Була заборонена комуністична і соціал-демократична преса, ліквідовані недоторканність особи, свобода слова, зібрання.

Але, незважаючи на терор, демагогію і махінації, на виборах 5 березня за нацистів проголосувало дещо більше ніж половина виборців. І лише оголосивши незаконним 81 мандат, отриманий комуністами, нацисти вибороли більшість у рейхстазі. 23 березня 1933 р. новий парламент надав уряду Гітлера **надзвичайні повноваження**, що власне і скасува-

ло *Веймарську конституцію*.

КПН була заборонена, у червні така сама доля спіткала і СДПН. У травні нацисти заборонили вільні профспілки і конфіскували їхнє майно. Після заборони діяльності інших політичних партій було видано закон, який забороняв у Німеччині будь-які політичні партії, крім націонал-соціалістичної.

Після смерті президента Німеччини П. Гінденбурга (2 серпня 1934 р.) було прийнято рішення про **суміщення постів канцлера і президента**. Усі військові присягнули на вірність Гітлерові як *фюреру (вождю)* німецького народу.

19 серпня 1934 р. в країні провели плебісцит про надання Гітлеру виняткової влади. 89,9 % громадян схвалили цю зміну в системі державної влади. В усіх структурах влади міцно затвердилася вертикальна система *фюрерства*, тобто підпорядкування нижчих за рангом фюрерів вищим.

Місцеві земельні уряди замінили спеціальними уповноваженими центрального уряду із числа нацистів. Скасували також земельні парламенти. Відбулося **злиття апарату НСДАП з органами держави**.

У Німеччині **почали створювати концетраційні табори** для противників нацистського режиму. У березні 1934 р. перших ув'язнених прийняв концтабір *Дахау*, розташований на околицях Мюнхена. Незабаром почали функціонувати концтабори *Бухенвальд*, поблизу Веймара, *Заксенхаузен*, недалеко від Берліна, й ін. За словами Герінга, ці табори були «центрами реабілітації», які мали перевиховувати незгодних з нацистами.

Знаряддя кривавого режиму стали державна таємна поліція (гестапо), штурмові загони (СА), охоронні загони (СС), служба безпеки (СД).

Насильство в нацистській Німеччині набирало обертів. На початок 1939 р. в ув'язненні за політичними мотивами перебували понад 300 тис. осіб. Тисячі німців змушені були емігрувати, серед них — гордість наукової і творчої інтелігенції країни — фізик *А. Ейнштейн*, письменники *Т. і Г. Манн*, *Л. Фейхтвангер*, *Б. Брехт*, композитори *Г. Ейслер*, *П. Хіндеміт*, диригент *О. Клемперер* і ін.

Гітлер приступив до реалізації системи заходів для державного регулювання економіки. Незабаром створили **Генеральну раду німецького господарства, яка спрямовувала державну економічну політику**. До її складу увійшли 12 представників найбільших монополій: *Г. Крупп*, *Ф. Тіссен*, *Г. Феглер*, *Ф. Флік* та інші, а також п'ять представників нацистської бюрократії.

12 липня 1933 р. було видано закон «Про захист німецького народного господарства», що санкціонував **розграбування майна осіб «неарійського» походження** і всіх неугодних для гітлерівців.

Була створена **нова організація промислового господарства**, котра поділялася на шість імперських груп: промисловості, енергетики, ремесла, торгівлі, банківської і страхової справи.

Див. відео:
фрагмент фільму
«Шлях до нацистського
геноциду»

Посилання: https://drive.google.com/open?id=15VSz_lprqXFpKhIzClmb81XSok8Ow

На кінець 1933 р. **реорганізовано сільське господарство**. Впроваджувалася система примусових поставок сільськогосподарської продукції.

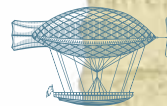
Основну увагу в країні надавали **мілітаризації економіки**. У 1936 р. був затверджений план мобілізації економічних ресурсів, нагромадження дефіцитних матеріалів і розширення виробництва військового спорядження.

З приходом до влади нацисти почали вживати **заходів щодо ліквідації безробіття**. Значну частину безробітних відправили на примусові роботи — будівництво стратегічних доріг, військових укріплень, а також у трудові табори.

У 1934 р. замість заборонених профспілок було створено **Німецький трудовий фронт**, підпорядкований нацистам, куди робітників залучали примусово. У країні впроваджувалася загальна трудова повинність.

На 1938 р. Німеччина стала могутньою державою і **в промисловому виробництві вийшла на перше місце в Європі і на друге місце у світі**, однак економіка Німеччини була повністю підпорядкована приготуванням до війни, яка стала найбільш кривавою і руйнівною в історії людства.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Яким країнам за Версальським договором мала сплачувати репарації Німеччина?
2. Назвіть зобов'язання, які за Версальським договором мала виконати Німеччина щодо своїх збройних сил.
3. Назвіть основні положення Конституції Веймарської республіки.
4. Яку посаду з 1925 р. обіймав у Німеччині генерал П. фон Гінденбург?
5. Якими були передумови краху Веймарської республіки?
6. Дайте характеристику нацистській ідеології.
7. Назвіть основні перетворення, здійснені в Німеччині нацистами після їхнього приходу до влади.
8. Поясніть значення понять: *нацизм*, *антисемітизм*.
9. З перелічених країн назвіть ті, яким за Версальським договором передали землі, що були у складі Німеччини: *Франція, Польща, Чехословаччина, Угорщина, Бельгія, Голландія, Данія, Литва, Латвія*.

II. Обговоріть у групі

1. Що було передумовами радикалізації німецького суспільства часів Веймарської республіки?
2. Якими були практичні дії нацистів відповідно до їхніх ідеологічних настанов щодо «життєвого простору» та антисемітизму?

III. Мислю творчо й самотійно

1. Як Ви вважаєте, які уроки сучасні політики можуть винести з історії Веймарської республіки?
2. Які історичні альтернативи були у Німеччини в 1930-х роках? Чи можна було в тих умовах запобігти приходу нацистів до влади?
3. До сьогодні окремі люди бачать причину своїх невдач, свого поганого суспільного й економічного становища в тому, що в їхній країні відсутня *влада «сильної руки»*, одним з уособлень якої вони вважають А. Гітлера. Що Ви можете їм відповісти?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1919 р.	утвердження Веймарської конституції
1923 р.	нацистський путч у Мюнхені
1933 р.	призначення Гітлера канцлером Німеччини

Радянський Союз. Особливості комуністичного тоталітарного режиму

Історичні подробиці.

Республіки, що були колись незалежними, зберегли право на дипломатичні відносини з іноземними країнами. Радянська Україна, зокрема, підтримувала дипломатичні відносини з Польщею, Чехословаччиною і Німеччиною, а також брала участь як самостійна сторона у підписанні Ризької угоди (1921 р.), в якій було досягнуто домовленості щодо східного кордону Польщі.

1. УТВОРЕННЯ СРСР

На 1922 р. більшовицька Росія, спираючись на підтримку місцевих комуністів, встановила свою владу на більшості територій колишньої Російської імперії — у Східній Україні, Білорусії, на Кавказі (Грузія, Вірменія, Азербайджан) та в Центральній Азії. Перед більшовиками, які прагнули розпалити «світову пролетарську революцію», постало питання про статус цих територій. Проектів щодо майбутнього державного устрою було декілька. Керівництво радянської Росії ставилося до інших радянських республік, як до підлеглих територій.

Російські більшовики прагнули об'єднати їх під своєю владою і створити таку *державу, яка могла бути моделлю всесвітньої пролетарської держави після перемоги світової революції*.

Й. Сталін, тоді народний комісар у справах національностей уряду РРФСР, запропонував перетворити Україну, Білорусь, Вірменію, Грузію та Азербайджан на *автономні республіки РРФСР*.

Ленін відкинув «ідею автономізму» Сталіна, оскільки вона зменшувала привабливість комунізму як союзника національно-визвольних рухів.

Згідно з пропозицією В. Леніна (формально ухваленою), планувалося *сформувати федерацію, наднаціональну державу*. Росія, зауважував Ленін, мала ввійти до нової держави як складова частина на рівних правах з Україною та іншими радянськими республіками.

Керівництво *Грузії* вважало, що радянські республіки повинні зберегти атрибути незалежності і будувати свої відносини на договірних засадах. Це означало створення *конфедерації* радянських республік. Цю пропозицію відкинули.

У грудні 1922 р. було розглянуто проект договору між чотирма республіками (*РРФСР, УСРР, БРСР і Закавказькою РФСР*). Вони висловили намір утворити нову державу — *СРСР (Союз Радянських Соціалістичних Республік)*.

29 грудня 1922 р. у Кремлі відбулася конференція уповноважених представників делегацій радянських республік, яка затвердила проекти *Декларації про утворення СРСР і Договору про утворення СРСР*. Їхнє підписання було призначене на **30 грудня 1922 р.** У цей день розпочав роботу I Всесоюзний з'їзд Рад. На ньому розглянули Декларацію і Договір. *Й. Сталін* запропонував ухвалити ці документи без обговорення, але за пропозицією *М. Фрунзе* їх прийняли за основу і відправили на доопрацювання.

**МЫ НА ГОРЕ ВСЕМ БУРЖУАМ
МИРОВОЙ ПОЖАР РАЗДУЕМ!...**

Радянський пропагандистський плакат

Автономія — самоврядування; надане загальнодержавною конституцією право будь-якій частині держави (території, регіону) самостійно здійснювати певні функції державної влади й управління.

Федерація — форма державного устрою, за якої республіки, штати, землі тощо, які входять до складу союзної держави, зберігають частину своїх прав, мають власні конституції, законодавчі, виконавчі, судові органи. Одночасно створюються єдині федеративні (союзні) органи державної влади, встановлюється єдина державна грошова одиниця тощо.

Конфедерація — форма державного устрою, за якої об'єднані держави зберігають свою політичну і юридичну самостійність. У конфедерації відсутні органи центральної влади і загальне законодавство. Спеціальні об'єднані органи конфедерації створюються лише для координації дій у певних сферах (зовнішньополітичній, військовій та ін.).

У 1922–1924 рр. тривало розроблення основ державного устрою СРСР. Після численних дискусій вони були сформульовані в *Конституції СРСР*, утвердженій *II Всесоюзним з'їздом Рад 31 січня 1924 р.* Конституція складалася з двох розділів: Декларації про утворення СРСР і Договору про утворення СРСР. Але Договір 1924 р. не мав нічого спільного з проектом Договору 1922 р. Фактично Договір між чотирма державами було замінено Конституцією 1924 р., підготовленою сталінським керівництвом.

Отже, процес утворення СРСР тривав у 1922–1924 рр. Більшовики прагнули створення централізованої держави, в якій національні республіки фактично не мають тих прав, які формально проголошені.

2. НОВА ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА (НЕП)

На початку 1921 р. більшовицька влада опинилася в глибокій кризі.

Промисловість була в стані розрухи.

У **1921–1923 рр.** страшний *голод вразив Україну, Поволжя, Приуралля, Казахстан, Західний Сибір*. Голодувало близько 30 млн осіб. Незважаючи на допомогу світового співтовариства, від голоду загинули понад 3 млн людей.

Селянство не мирилося з політикою продрозкладки. З серпня 1920 р. у *Тамбовській і Воронежській губерніях* тривало *селянське повстання*, очолюване есером *Антоновим*; велика кількість селянських збройних формувань діяла в *Україні*, повстанські вогнища виникли в *Середньому Поволжі, на Дону і Кубані*, в *Середній Азії* 28 лютого 1921 р. спалахнув антибільшовицький заколот в одному з головних осередків революції 1917 р. — морській фортеці *Кронштадт*.

Необхідність пошуку шляхів виходу з кризи змусила партійно-державне керівництво різко змінити економічну політику. На X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. була прийнята *резолуція «Про заміну продрозкладки продподатком»*.

1) В економічній сфері:

- *лібералізація* економічного життя в цілому при збереженні командних висот у руках партії більшовиків і держави; впроваджувалися різні форми власності (зокрема і приватна) та господарських укладів;
- здійснювалася *денаціоналізація* дрібної та середньої промисловості, державні підприємства об'єднувалися в трести і переводилися на госпрозрахунок (самоокупність), деякі з них поверталися колишнім власникам;
- дозволялася *оренда* підприємств, через *концесії* залучався *іноземний капітал*;
- заміна *продрозкладки продподатком*; селянини, сплативши єдиний податок, одержували право вільно розпоряджатися тією частиною продукції, яка залишалася в них після здавання податку;
- скасовувалася *трудова повинність*; здійснювався перехід від натуральної оплати праці до грошової;
- відбувалася *стабілізація фінансів*; впроваджувалася нова конвертована грошова одиниця — *червінець*, забезпечений золотом. Створювалися умови для розвитку *приватної, державної і кооперативної торгівлі*;
- на селі спостерігався відхід від насадження *комун*; дозволялася оренда землі й застосування найманої праці; розвивалася кооперація.

2) У політичній сфері неп супроводжувався:

- збереженням і зміцненням *диктатури більшовицької партії*;
- завершенням розгрому *опозиційних політичних партій*;
- відносною *демлітаризацією* суспільства;
- звуженням сфери безпосереднього *державного втручання* в громадське життя;
- *політичними* судовими процесами над опозицією.

Історичні подробиці. У 1920-х роках у радянській Росії ходив такий анекдот: «Що це таке: не горить на Заході, не горить на Сході, не горить на Півдні, не горить на Півночі? Відповідь: це — полум'я світової пролетарської революції».

Див. відео
«Заснування СРСР»
(24 канал, 29.12.2014)

Посилання: <https://drive.google.com/open?id=1td5LKDHWzV1Oeh6wc-mZARDtLAWFfpVf>

Нова економічна політика (неп) — упроваджена в 1921 р. більшовиками політика для подолання розвалу економічного життя після періоду воєнного комунізму. Неп був заснований на товарно-грошових відносинах.

Непман Н. Власов в автомобілі перед власним магазином (м. Ленінград)

в) У **духовній сфері** непівська модель виявлялася у:

- насильницькому впровадженні у свідомість людей **більшовицької ідеології та жорсткого ідеологічного контролю**;
- реформуванні **системи освіти** й обмеженні доступу до неї представників колишніх правлячих соціальних груп;
- введенні до Кримінального кодексу статей про **відповідальність за переконання**;
- посиленні боротьби з **неграмотністю**;
- активізації **антирелігійної кампанії**;
- висиланні за кордон найвизначніших представників **інтелігенції**.

Із самого початку впровадження **неп містив у собі безліч суперечностей**: політична монополія більшовиків ніяк не поєднувалася з різноманітністю форм власності й господарських укладів. Крім цього, «курс на побудову суспільства соціальної рівності та справедливості ніяк не поєднувався з посиленням соціального розшарування населення, формуванням «**нової буржуазії**» (непманів) і «**нової аристократії**» (партійно-радянської номенклатури).

У цілому **неп привів до позитивних змін**: швидко відновлювалися сільське господарство, промисловість, транспорт; відроджувалася торгівля, підвищувалася продуктивність праці робітників, дещо покращився рівень життя населення.

Більшовицьке керівництво вважало неп **тимчасовою політикою**, розрахованою на перехід від капіталізму до соціалізму. Але **голове полягало в тому, що більшовицька диктатура і вільна ринкова економіка були несумісні в принципі**. З кінця 1920-х років керівництво СРСР ліквідувало НЕП.

3. КОМУНІСТИЧНИЙ ТОТАЛІТАРНИЙ РЕЖИМ

Радянська модель тоталітаризму передбачала:

- у **сфері економіки**: ліквідацію свободи праці і заміну її позаекономічним примусом; присвоєння державою засобів виробництва — тотальної націоналізації власності; ізоляцію держави від зовнішнього світу; мілітаризацію;
- у **політичній сфері**: панування однопартійної системи; знищення політичних опонентів; зрощування партійного і державного апарату; культ вождя; створення репресивного апарату і апарату обробки масової свідомості;
- у **духовній сфері**: державний контроль над засобами масової інформації; створення єдиної системи ідеологізованої освіти.

На початку 1920-х років **ліквідували всі опозиційні партії**. Влітку 1922 р. відбувся судовий процес над членами партії есерів. Це був перший політичний процес у Росії після 1917 р. 14 осіб із 47 підсудних засудили до страти.

Цього самого року **групу відомих діячів науки і культури насильно вислали з країни**. Серед них були ті, хто не поділяв марксистські догми — **М. Бердяєв, П. Сорокін, С. Франк** і багато інших.

У 1920 р. розпочалася **організація виправно-трудових таборів (ВТТ)**. За ініціативою **Ф. Держинського** на базі колишнього Соловецького монастиря організували спеціальний **концентраційний табір СЛОН** (за російською аббревіатурою) — **Соловецький табір особливого призначення**, куди вислали членів небільшовицьких партій, білогвардійців, духовенство й інших «ворогів народу».

У квітні 1930 р. при **ОДПУ** (Об'єднаному державному політичному управлінні) СРСР (утвореному замість ВЧК) створено управління таборів, перетворене в лютому 1931 р. на **Головне управління трудових таборів і трудових поселень** (за російською аббревіатурою — **ГУЛАГ**). На 1936 р. у системі ГУЛАГу перебувало 1 млн 296 тис. осіб.

На початку 1920-х років **завершилося злиття правлячої партії та держави**. Найважливіші для країни питання обговорювали спочатку в політбюро

Див. відео «Йосип Сталін» (24 канал, 18.07.2013)

Посилання: <https://drive.google.com/open?id=1UdDM2d8PwuZdIMEIVAbLi9Qhq97xgXqG>

ЦК ВКП(б), далі їх приймав Центральний Комітет, а вже потім схвалювали в рішеннях державних органів.

У рамках сталінського режиму *складалася партійно-радянська номенклатура*. Під час підбору кадрів найперше бралось до уваги класове походження, відданість справі партії.

Номенклатура — панівний клас радянського суспільства, партійно-державне керівництво.

4. ВСТАНОВЛЕННЯ СТАЛІНІЗМУ

Після смерті В. Леніна (21 січня 1924 р.) між *Й. Сталіним* і *Л. Троцьким* розгорнулася боротьба за владу в партії і державі. У 1922 р. Сталін (попри застереження Леніна) обійняв посаду *генерального секретаря ЦК РКП(б)*.

Йосип Віссаріонович Джугашвілі (Сталін) (1878–1953 рр.) — політичний і державний діяч, один із найкривавіших диктаторів в історії. Народився в м. Горі Тифліської губернії в родині кустаря-шевця. Після закінчення духовного училища навчався в Тифліській духовній семінарії (у 1899 р. був виключений). З 1898 р. брав участь у революційній боротьбі. Після 1903 р. — більшовик. У 1906–1907 рр. брав участь у пограбуваннях на Закавказзі з метою поповнити партійну касу (зокрема й у в пограбуванні Тифліського банку). У 1917 р. — член політбюро ЦК РСДРП(б), Військово-революційного центру. У 1917–1922 рр. — нарком у справах національностей радянської Росії. З 1922 р. — генеральний секретар ЦК РКП(б). На кінець 1920-х років встановив тоталітарний режим у країні. Відповідальний організацію Голодомору 1932–1933 рр. в Україні і масових репресій в СРСР. З 1941 р. — голова Раднаркому СРСР, одночасно в 1941–1945 рр. — голова Державного Комітету Оборони (ДКО) і верховний головнокомандувач; у 1941–1947 рр. — нарком оборони, міністр Збройних Сил СРСР; маршал Радянського Союзу (1943 р.); генералісимус Радянського Союзу (1945 р.).

У 1923–1924 рр., спираючись на підтримку членів керівництва *РКП(б) Л. Камєнєва* і *Г. Зінов'єва*, Сталін зумів усунути від лідерства в партії та державі одного із вождів Жовтневого перевороту *Л. Троцького*.

У 1925 р., за підтримки *М. Бухаріна*, *О. Рикова* та інших партійців нової генерації, від державного управління усунули *Л. Камєнєва* і *Г. Зінов'єва* та остаточно — Троцького. У 1927 р. Троцького і Зінов'єва виключили з партії, а Камєнєва вивели зі складу ЦК.

У 1928–1929 рр. настала черга *М. Бухаріна*, *О. Рикова* і *М. Томського*, які раніше самовіддано підтримували Сталіна.

Проти своїх політичних супротивників Сталін використовував адміністративні методи, звинувачуючи їх в антидержавній діяльності. Генеральний секретар ЦК ВКП(б) спирався на підтримку органів безпеки, армію, партійний апарат.

Сталін (ліворуч) і його «соратники»: Олексій Риков, Григорій Зінов'єв і Микола Бухарін. Усіх трьох розстріляли в 1936–1938 рр.

Історичні подробиці.

Серед інших більшовицьких лідерів у Сталіна спочатку не бачили особистісних переваг. Він не був таким теоретично обізнаним, як, скажімо, Бухарін; не мав такого міжнародного досвіду, як Зінов'єв; не був таким блискучим оратором, як Троцький. Останній якось назвав Сталіна «блискучою посередністю». Він, як і інші, недоцінив Сталіна, за що й поплатився. «Посередній» Сталін виявився генієм тактичних змов і інтриг, політичної гнучкості та прагнення влади. Сталін уміло блокувався з одними лідерами для знищення інших, а потім наставала і їхня черга. При цьому Сталін був блискучим адміністратором, який талановито використовував можливості більшовицького апарату (на посаді генерального секретаря) для укріплення своїх позицій.

❓ Як Ви вважаєте, чи змінилась би сутність радянського режиму, якби у внутріпартійній боротьбі переміг не Сталін, а Троцький?

1929 р. став роком остаточної перемоги Сталіна в боротьбі за владу. Від цього року утвердився сталінський тоталітарний режим у СРСР. Історики називають це «сталінською революцією «згори»».

5. СПЛАНОВАНА МОДЕРНІЗАЦІЯ

5.1. СТАЛІНСЬКА «ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ»

Сталін і керівництво партії сповідували ідею здійснення світової соціалістичної революції. Для її досягнення потрібні були могутні збройні сили. Метою перетворення країни було зміцнення сталінського режиму, створення економічної бази для його підтримки. Тому знову було проведено одержавлення власності, а економічний розвиток почав плануватися за п'ятирічками.

Успіхи першого року п'ятирічки на тлі економічної кризи, яка охопила західний світ у 1929 р., породили у керівництва СРСР ілюзію можливості стрибка з економічної відсталості в розряд промислово розвинених країн.

Індустріалізація вимагала серйозних *жертв від населення країни*. У країні ввели карткову систему, розпочалася інфляція. Зростання цін істотно випереджало заробітну плату, було збільшено прибутковий податок, упроваджено примусову передплату позик.

Важливу роль у забезпеченні високих темпів індустріалізації мали *репересії*. Через величезний приплив ув'язнених ГУЛАГ перетворився на гігантське промислове підприємство.

Могутнім важелем проведення індустріалізації був *ентузіазм робітників*, який підігрівався «зверху» (стаханівський рух, ударництво).

За основними показниками *план першої п'ятирічки (1928–1932 рр.) не було виконано*, хоча порівняно з 1928 р. результати вражали. Проте Сталін оголосив п'ятирічку виконаною за чотири роки і три місяці. У роки другої п'ятирічки (1933–1937 рр.)

план виконали на 70–77 %. Велику роль відводили створенню індустріальних комплексів в Україні. Символом перших п'ятирічок стала Дніпровська ГЕС у Запоріжжі, побудована за технічного сприяння американських і європейських спеціалістів.

Виконанню завдань третьої п'ятирічки (розпочалася в 1938 р.) завадила німецько-радянська війна, що розпочалася в 1941 р. Водночас унаслідок індустріалізації було створено нові галузі промисловості (хімічна, авіаційна), поновилося машинобудування, зросли видобування нафти, виплавка чавуну, сталі. Майже повністю припинився імпорт. *За абсолютними показниками розвитку промисловості СРСР вийшов на друге місце у світі після США.*

5.2. СТАЛІНСЬКА «КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ»

Більшовики прийшли до влади в країні, де більшість населення становили селяни. Перед ними постало завдання: підкорити своїм цілям і завданням селянство, тому що самостійна господарська діяльність була несумісною з принципами нової влади, яка базувалася на суворій централізації. Курс на колективізацію визначив XV з'їзд ВКП(б) (грудень 1927 р.).

На початку 1928 р. вибухнула «криза хлібозаготівель» (селяни відмовлялися здавати хліб державі за низькими цінами), і Сталін висунув гасло *суцільної колективізації*. За першим п'ятирічним планом в СРСР мали намір об'єднати в колгоспи 18–20 % селян, а в *Україні* — 30 %.

Індустріалізація — процес створення великого машинного виробництва і на цій основі перехід від аграрного до індустріального суспільства. У СРСР індустріалізацію здійснював тоталітарний режим форсовано і насильницькими методами, за рахунок різкого зниження рівня життя більшості населення й експлуатації селянства.

Трактористка Паша Ангеліна, яка організувала й очолила першу в країні жіночу тракторну бригаду, з сестрою Надією, 1937 р.

Див. відео
«День в історії. Початок роботи Дніпрогес»
(24 канал, 10.10.2014)

Посилання: <https://drive.google.com/open?id=1uVqt0SW0uQbzk1TvWZq0xRjlbwJxHTSa>

Основними елементами політики колективізації були:

- ▶ примусове усупільнення землі, засобів виробництва, худоби;
- ▶ позбавлення селян прав розпоряджатися виробленою продукцією через обов'язкові поставки державі за значно нижчими цінами, ніж ринкові;
- ▶ розкуркулювання (вилучення всього майна у селян), позбавлення громадянських прав і виселення в Сибір заможних селян.

Україна належала до групи районів, де колективізацію планували закінчити восени 1931 р. або навесні 1932 р. Загальну колективізацію було задумано як комунізацію з утворенням господарств максимального рівня усупільнення. Тобто усупільнювалися корови, дрібна худоба, домашні птахи та реманент (знаряддя праці).

Основним показником ефективності колгоспної системи для влади була *хлібоздача*. Держава постійно підвищувала плани поставок зерна, забираючи в селян від 60 % до 70 % врожаю. Невиконання плану жорстоко каралось.

Політика колективізації та грабіжницького викачування продовольства із села призвела до страшного за масштабами і сутністю **Голодомору 1932–1933 рр.**, який охопив, насамперед, **Україну**, де його жертвами стали мільйони людей. Голодомор був *геноцидом* українського селянства, яке не «підлаштовувалося» під сталінську тоталітарну систему. Голодомор мав *штучний характер*, а не був пов'язаний винятково з посухою 1932 р. Держава мала у своєму розпорядженні запаси хліба, необхідні для постачання голодному населенню. Але замість цього за 1931–1932 рр. на *експорт* вивезли близько 70 млн пудів зерна.

Голод охопив також інші території СРСР: *Кубань, Північний Кавказ, Поволжя, Казахстан, Західний Сибір, південь Центрально-Чорноземного району й Уралу*. Тільки в Казахстані від голоду і пов'язаних із ним епідемій померли від 1 до 2 млн осіб. Загинуло і покинуло Казахську АРСР 48 % корінного населення; казахи тікали від голодної смерті до Киргизії, Китаю, Монголії, Ірану й Афганістану.

Голод стимулював селян вступати в колгоспи. На кінець 1933 р. колективізували 65 %, а до 1937 р. — понад 90 % селянських господарств. Колективізацію, яка була небаченим злочином влади проти власного народу, фактично завершили.

5.3. СТВЕРДЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-КОМАНДНОЇ СИСТЕМИ

Під час індустріалізації та колективізації в Радянському Союзі почала формуватися адміністративно-командна система. «Що собою представляє адміністративна система? — ставить запитання економіст Г. Попов. — Піраміду виконавців. Вони слухняні й дисципліновані, в ідеалі — сумлінні, у кращому випадку — фанатично віддані».

Нетерпимість, ворожість і підозрілість були головними атрибутами нової влади. Вони прямо випливали зі сталінської теорії, яка обґрунтовувала *«посилення класової боротьби в міру просування країни до соціалізму»*.

Масова свідомість радянських людей формувалася за допомогою зльотів, фестивалів, голосних кампаній.

Умови життя і праці трудящих були близькі до казармених. У 1932 р. було впроваджено систему прописки і паспортів, на кожного працівника заводили

Кооперація — добровільне об'єднання людей, що вносять матеріальні засоби для спільної господарської діяльності.

Колективізація — репресивна політика сталінського режиму в 1930-ті роки, яка полягала в насильницькому об'єднанні селян у колективні господарства і ліквідації самостійних селянських господарств.

Казахські мігранти. Семипалатинськ, 8 березня 1933 р. Серед тих, хто сидить, лежать трупи померлих від голоду

трудоу книжки. Каралося запізнення, найменше порушення трудової дисципліни. Випуск неякісної продукції розглядали як прояв шкідництва.

Селянам не видавалися паспорти, і вони фактично прикріплювалися до колгоспу.

5.4. МАСОВИЙ ТЕРОР

Початок політиці *організованого терору* *влади проти власного народу* було покладено ще наприкінці 1920-х рр.

Першими жертвами сталінського режиму стали *фахівці* — інженерно-технічні працівники з дореволюційним стажем. Улітку 1928 р. розпочався «шахтинський процес» над групою фахівців Донецького вугільного басейну, керівників галузі, яких звинувачували в шкідництві, організації вибухів на шахтах, у злочинних зв'язках з попередніми власниками шахт. З 53 осіб 11 засудили до розстрілу, інших — до різних термінів ув'язнення. У 1930 р. розкрито міфичну «Трудову селянську партію» на чолі з відомими економістами *М. Кондратьєвим* і *О. Чаяновим*.

У 1933 р. створено *політвідділи* як тимчасові надзвичайні органи для перевірки благонадійності кадрів і «чистки» колгоспів, радгоспів і сільських парторганізацій. Аналогічні «чистки» здійснювали в містах.

Переломним у бік посилення репресій був 1934 р. У січні—лютому 1934 р. відбувся XVII з'їзд ВКП(б), названий в офіційній пропаганді «з'їздом переможців». На ньому група делегатів здійснила спробу змістити Сталіна з посади генерального секретаря.

У результаті — з 1966 делегатів з'їзду понад 1100 репресували в найближчі й наступні роки.

1 грудня 1934 р. за нез'ясованих дотепер обставин у *Ленінграді* убили *С. Кірова* — лідера ленінградських комуністів, якого вважали *реальним кандидатом* на посаду генерального секретаря партії.

Сталін, використавши обстановку, зробив рішучий крок на шляху завершення «революції згори» й утвердження свого єдиновладдя. Лише через кілька годин після вбивства Кірова він власноруч підготував постанову ЦВК СРСР, наказавши закінчувати слідство у справах терористичних організацій та активів у 10-денний термін, розглядати їх у суді без участі обвинувачення і захисту, не допускати касаційного оскарження і клопотань про помилування, а вироки про розстріл виконувати негайно після їхнього оголошення.

У **1937–1938 рр.** репресії проти населення СРСР набули найбільшого розмаху, і отримали назву «*Великого терору*». Це було *злочинною акцією, спрямованою на утвердження радянського тоталітарного режиму*. За оцінками істориків, у 1937–1938 рр. тільки в Україні радянська влада засудила 198 918 осіб, з яких близько двох третин українців — до розстрілу.

Приклад радянської цензури. На фото згори Сталін і Кіров в оточенні однопартійців. Протягом десяти років на цензурованому зображенні залишились лише Сталін

Слухайте аудіозапис «Широка страна моя родная»

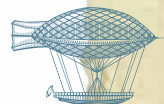
Посилання: https://drive.google.com/open?id=18ecUjCrV-V08Up-xezaPZqNRk_Qg8lOw

...А в цей час із радіоприймачів на всю країну лунали слова популярної радянської пісні: «Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек».

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ:

запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Визначте передумови створення СРСР.
2. Чому більшовики перейшли до нової економічної політики?
3. У чому полягала сутність непу?
4. Назвіть основні заходи непу.
5. Якими були позитивні та негативні наслідки непу?
6. Які політичні діячі вели у 1920-х роках боротьбу за лідерство в партії і країні?
7. З яким ім'ям ми ототожнюємо тоталітарний режим у СРСР у 1920–1930-ті роки?
8. Покажіть на карті радянські республіки, які увійшли до складу СРСР у 1922–1924 рр.
9. Розшифруйте аббревіатури: РРФСР, УСРР, БРСР, ЗРФСР.
10. Поясніть значення понять: *автономія, федерація, конфедерація, неп, тоталітаризм.*

II. Обговоріть у групі

1. Ряд дослідників вважають СРСР, створений у 1922–1924 рр., штучним утворенням. Чи згодні Ви з такою точкою зору? Чому, на Ваш погляд, певні політичні сили в наші дні виступають за відродження СРСР? Яка Ваша позиція щодо цього питання?
2. Чому сталінський режим і неп виявились несумісними?
3. Назвіть основні цілі і завдання індустріалізації в СРСР. Визначте її особливості.
4. У чому полягала принципова відмінність між кооперацією і колективізацією? Чим Ви можете пояснити вороже ставлення радянської влади до заможних селян?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Відомі дві фрази В. Леніна щодо непу:
  - Неп — це всерйоз і надовго.
  - З Росії непівської буде Росія соціалістична.Як Ви можете пояснити сумісність (чи несумісність) цих висловів радянського вождя?
2. Деякі наші сучасники в Україні та інших країнах висловлюють своє бажання бачити на чолі країни лідера на зразок Сталіна. Чи згодні Ви з такою точкою зору? Чому такі бажання виникають у наш час?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ІХ:

березень 1921 р.	проголошення нової економічної політики
1922–1924 рр.	утворення СРСР
1929–1939 рр.	утвердження комуністичного тоталітаризму (сталінізму) в СРСР
1932–1933 рр.	Голодомор в Україні
1937–1938 рр.	«Великий терор», найбільші масштаби сталінських репресій

Виклики міжвоєнного часу. Європа перед вибором між демократією та тоталітаризмом. Громадянська війна в Іспанії

1. ЄВРОПА МІЖВОЄННОГО ЧАСУ: НОВІ ВИКЛИКИ

Період 1918–1923 рр. характеризується значним *революційним піднесенням*, зумовленим революцією в Росії та завершенням Першої світової війни. Демократичні революції відбулися в Німеччині, Угорщині, масові виступи сколихнули Францію, Велику Британію, Італію, а також США.

На європейські справи впливало «пробудження Азії» — піднесення національно-визвольного руху, повстання та революції в Китаї, Туреччині, Афганістані, Ірані та інших країнах.

Період 1924–1929 рр. пов'язаний із *новим економічним піднесенням* у розвитку найбільших країн. У більшості розвинених країн поліпшився рівень життя населення, стабілізувалася політична ситуація.

Значно *посиллялася роль держави* в усіх сферах суспільного життя. В одних державах цей процес відбувався ліберально-реформаторським шляхом (Велика Британія, Франція та ін.), в інших — через встановлення тоталітарних диктатур (Італія, Німеччина та ін.).

У **1929–1933 рр.** більшість розвинених країн опинилися в лещатах небувалої раніше *світової економічної кризи*. Світова криза збіглася з бурхливим розвитком СРСР, який здійснював сплановану модернізацію за умов ствердження радянської моделі тоталітаризму.

Саме в період 1918–1939 рр. в «Старому світі» були представлені ідеології, які ставали теоретичною основою різних політичних режимів, від демократичних до тоталітарних: соціал-реформізм, неолібералізм, інтегральний націоналізм, комунізм, фашизм.

Думка історика. Норман Дейвіс. Європа: Історія. — К., 2000. Криза мала психологічні, політичні і, звичайно, суто економічні наслідки. Геть усі — від банкіра до хлопчика на побігеньках — були приголомшені. Тривога переливалась через вінця, обертаючись на вуличне насильство: бойові загони лівих зчиняли бійки з бандами правих у багатьох європейських містах. То була найкраща пора для дурисвітів, авантюристів та екстремістів.

2. ПОНЯТТЯ «ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ» І ЙОГО ТИПИ

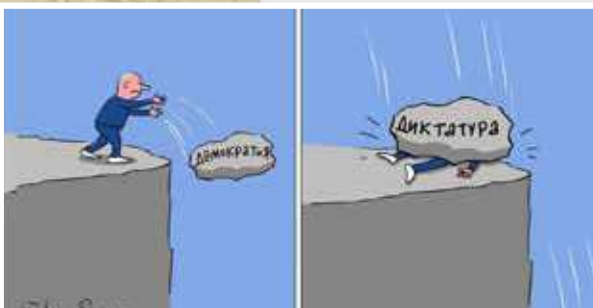
2.1. ДЕМОКРАТИЧНИЙ РЕЖИМ

Демократія в перекладі з грецької означає «*влада народу*». Як політичний режим демократія має такі характерні **ознаки**:

- політична влада належить більшості, джерелом влади є народ;
- влада формується шляхом вільних виборів на умовах загального і рівного виборчого права;
- повага більшістю прав меншості на опозицію і критику правлячого режиму;
- принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову;
- наявність багатопартійної системи, за якої партії конкурують між собою;
- гарантії громадянських, політичних і соціальних прав особистості.

2.2. АВТОРИТАРНИЙ РЕЖИМ

Авторитаризм займає проміжне положення між тоталітаризмом і демократією.

Карикатура сучасного російського художника С. Йолкіна

Авторитаризм — політичний режим, установлений чи нав'язаний такою формою влади, що концентрується в руках однієї людини чи (що буває рідше) в окремого органу влади. Носієм політичної влади виступає одна людина (монарх, тиран і т.д.) чи група осіб (військова хунта та ін.). При цьому не допускається політична опозиція існуючому режиму.

Історичні подробиці. Небезпечно, коли в пошуках виходу із складного становища, у якому опинилась країна, в пошуках шляхів наведення порядку люди відкидають принципи демократії взагалі, починають тужити за «сильною рукою», за диктатором. Засновник анархізму Михайло Бакунін казав: жодна диктатура не має жодної іншої мети, окрім увічнення самої себе. Коли людина закликає до «жорстких заходів», «колючого дроту» — хочеться запитати у такої людини: чи вона впевнена, що сама залишиться по цей бік колючого дроту? Чи розуміє, що «жорсткі заходи» мають властивість не зупинятися?

При авторитарному режимі можуть існувати незалежні профспілки, самотійні творчі об'єднання й організації. Держава обмежує своє втручання в економіку, заохочує розвиток ринкових відносин і саморегулювання громадського життя. Проте сама влада залишається необмеженою і непідконтрольною громадянам.

2.3. ТОТАЛІТАРНИЙ РЕЖИМ

Тоталітаризм базується на загальному державному контролі за всіма сферами життя і над усіма членами суспільства. Термін «тоталітаризм» уперше вжив у 20-ті роки ХХ ст. ідеолог італійського фашизму *Дж. Джентіле*, а лідер італійських фашистів *Б. Муссоліні* ввів його в політичний лексикон для характеристики створеного ним режиму.

Тоталітаризм становить *нову форму диктатури*, що виникла в ХХ ст.

Тоталітаризм (від лат. *totalis* — *весь, цілий, повний*; лат. *totalitas* — *цілісність, повнота*) — політична система, яка прагне повного (тотального) контролю з боку держави і чіткої регламентації життя суспільства і кожної людини методом прямого насильства (терору), ігнорування прав і свобод окремої особистості.

3. ОСНОВНІ РИСИ ТОТАЛІТАРИЗМУ

В основі тоталітарної *ідеології* — розгляд історії як *закономірного руху до головної мети*, яку ставить перед собою тоталітарна держава (світове панування, побудова комуністичного суспільства і т.д.). Ця *мета*, на думку лідерів держави, *виправдовує всі засоби при її досягненні*. Така ідеологія містить у собі серію *міфів* (про керівну роль робітничого класу, перевагу арійської раси тощо).

Право тлумачення усіх соціально-економічних та інших проблем має *політичний лідер* («вождь», «фюрер», «дуче» і т.д.).

Тоталітаризму потрібна особистість, скромна в усьому: у бажаннях, в одязі, поведінці. Культивується прагнення не виділятися, «бути, як усі».

Стрижнем чи ядром політичного режиму стає *політична партія*.

Для тоталітарних режимів характерна *однопартійність* — монополія однієї політичної партії на владу (наприклад, *НСДАП у Німеччині, РКП(б) — ВКП(б) — КПРС у радянській Росії і СРСР* і т.д.).

Сатана веде («Satan Leads the Ball»). Карикатура Артура Шика (Arthur Zhyk) (1942 р.)

🔍 Спробуйте впізнати на малюнку відомих Вам історичних діячів.

У міру становлення тоталітарного режиму вся повнота виконавчої, законодавчої і судової влади фактично переходить до **лідера політичної партії, що стає диктатором** у країні. Навколо нього всіма доступними методами і засобами створюється культ особистості (наприклад, *Муссоліні — в Італії, Гітлер — у Німеччині, Сталін — у СРСР, Мао Цзедун — у Китаї, Кім Чен Ін — у Північній Кореї* і т.д.).

Актуальними стають **пошук ворогів і боротьба проти них**.

Громадяни фактично не мають політичних прав і свобод.

При тоталітарному режимі відбувається **відчуження людини від політичної влади**, вона стає «гвинтиком» у налагодженому механізмі.

Примус і насильство стають головними методами політичного життя, а обман, відсутність об'єктивної інформації — **засобами повсякденного життя**.

В умовах тоталітарного режиму економіка і виробництво перебувають під **жорстким централізованим контролем і управлінням з боку держави**. Націоналізація засобів виробництва і регулювання господарського життя сприяє реалізації масштабних економічних проектів (індустріалізація в СРСР, масове будівництво нових шосейних шляхів у Німеччині і т.д.). Для економічного життя тоталітарної держави характерна **відірваність від світового господарства**.

Ті, хто виступає проти тоталітарного режиму і **організованого терору**, отримують статус політичних злочинців. За допомогою силових і каральних органів держава контролює життя і поведінку населення.

4. РІЗНОВИДИ ТОТАЛІТАРИЗМУ: ФАШИЗМ. КОМУНІСТИЧНИЙ ТОТАЛІТАРИЗМ. НАЦИЗМ

Уперше **фашистські** організації виникли в *Італії*. Для італійського фашизму було характерним прагнення до відродження великої Римської імперії і встановлення контролю над усім Середземномор'ям. Методом популізму, демагогії й елементарної неправди італійські фашисти створили для свого руху **масову соціальну базу**.

Основоположником **комуністичної** ідеології був німецький філософ **К. Маркс**. Тому цю ідеологію називають марксистською.

В. Ленін визначив за кінцеву мету діяльності більшовицької партії здійснення світової соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату у всесвітньому масштабі. Його послідовники до назви комуністичної ідеології — «марксизм» додали термін «ленінізм» (марксизм-ленінізм). Наступником Леніна, який укріпив комуністичний тоталітарний режим, став **Й. Сталін**.

Фашистське умиротворення.
Плакат німецького художника
Джона Хартфілда

Жатка. Карикатура
американського художника
Бентона Томпсона

Фашизм (італ. fascismo, від fascio — *пучок, в'язка, об'єднання*) — ідеологія, політичні рухи і соціальна практика, що панували у ряді тоталітарних держав. Фашизм характеризується войовничим антидемократизмом, расизмом, шовінізмом, ґрунтується на необхідності сильної, нещадної влади, яка тримається на загальному пануванні фашистської партії, на культі «вождя».

Комунізм (від лат communis — *спільний*) — загальна назва різних ідеологічних течій, в основі яких — заперечення приватної власності і проголошення загальної рівності людей. У марксистському розумінні історичного процесу комунізм — це суспільно-економічна формація, що приходить на зміну капіталізму і проходить у своєму розвитку дві сходинки (чи фази) — соціалізм і комунізм.

Головною метою комуністів СРСР було схилити молоді комуністичні партії на свій бік, зробити їх провідниками своєї політики у всьому світі. Для цього вони прагнули створити всесвітній комуністичний центр — **Комінтерн**.

Нацизм затвердився в *Німеччині*, увібравши в себе риси як фашизму, так і комуністичного тоталітаризму. Метою націонал-соціалізму

Пригадайте визначення поняття «нацизм».

було встановлення *всесвітнього панування «арійської раси» та «тисячолітнього Третього рейху»*, вищою нацією у світі проголошувалася німецька.

У назву партії нацисти не випадково включили слова *«соціалістична» і «робітничка»*. У такий спосіб вони хотіли залучити на свій бік *робітників* і тих, хто поділяв принципи соціалістичної ідеології.

5. НЕОЛІБЕРАЛІЗМ, СОЦІАЛ-РЕФОРМІЗМ, ІНТЕГРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ

Неолібералізм представлений ідеологією «Нового курсу» Рузвельта, кейнсіанством. Неолібералізм відстоює ліберальні цінності розвитку і відкритості змінам, свободи і гідності особистості, соціального плюралізму і толерантності, панування права.

Соціал-реформісти вважали, що подальший розвиток і удосконалення соціалістичної теорії має розпочатися із її критики, ревізії (звідси й назва — «соціал-реформізм»). Критикуючи марксистську теорію, соціал-реформісти пропонували не революцію, а більш конструктивний, на їхній погляд, шлях розвитку суспільства. Суть економічного вчення соціал-реформізму полягала у доведенні можливості здійснення соціалізму в рамках капіталістичного господарства шляхом його *поліпшення через цілеспрямовані реформи*.

Щодо **націоналізму**, то він виступає у різних формах.

Історичні подробиці. Джон Мейнард Кейнс стверджував, що держава повинна активно втручатися в економіку, виступав за використання фіскальних і монетарних заходів для пом'якшення негативних наслідків економічних спадів і депресій. Після початку Другої світової війни ідеї Кейнса, пов'язані з економічною політикою, прийняли провідні західні економісти.

Думка історика. Олександр Зайцев. Інтегральний націоналізм.

Інтегральний націоналізм вирізняється з-поміж інших видів націоналізму саме своїм інтегральним, цілісним підходом до дійсності. «Неінтегральний» націоналіст може бути націоналістом у сенсі прагнення самостійної державності, соціалістом чи лібералом у поглядах на бажаний суспільний лад, католиком чи православним у віросповіданні й т. ін. Ці аспекти його світогляду відносно незалежні один від одного. Інтегральний націоналіст... все зводить до спільного знаменника — інтересів власної нації.

Д. Донцов (1883–1973 рр.) — один із основоположників ідеології українського інтегрального націоналізму

6. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА В ІСПАНІЇ: ЗІТКНЕННЯ ДЕМОКРАТІЇ З ТОТАЛІТАРИЗМОМ

6.1. ІСПАНІЯ У 1920-х — СЕРЕДИНИ 1930-х рр.

У **1923 р.** в Іспанії відбувся державний переворот, унаслідок якого була встановлена диктатура М. Прімо де Рівери. У країні проголосили облоговий стан, влада на місцях перейшла в руки військових губернаторів.

Прагнучи залучити на свій бік широкі маси трудящих, Прімо де Рівера заснував власну фашистську партію *«Патріотичний союз» і впровадив запозичену в Муссоліні корпоративну систему*, покликану створити видимість єдності іспанського суспільства. Однак у країні почав наростати опір диктатурі. 28 січня 1930 р. Прімо де Рівера змушений був піти у відставку.

Думка історика. Ю. Теміров, А. Донець. Із книги «Енциклопедія оман. Війна» («Енциклопедія заблуджений. Война»).

Розчарування настало дуже швидко: робітники не отримали очікуваного поліпшення умов життя і праці, ошукані селяни залишалися без землі. Республіканці розгортають гоніння на церкву: розпочалися підпали церков і напади на церковні установи... Це відштовхнуло від Республіки селянство, яке лишилось переважно консервативним.

Думка історика. Ю. Теміров, А. До-нець. Із книги «Енциклопедія оман. Війна» («Енциклопедія заблуждений. Война»).

Смію припустити, що антиреспубліканські сили, передусім армія і «Іспанська фаланга...» були щирими іспанськими патріотами. Вони вважали Республіку основною причиною того, що країна продовжувала сповзати у прірву хаосу.

Під час громадянської війни, таким чином, один одному протистояли не друзі Іспанії та її вороги, а люди, які по-різному бачили шлях до процвітання батьківщини. Саме тому вони і винищували один одного з несамовитою жорстокістю. Радянські історики багато писали про звірства фалангістів, про трагедію Герніки і сором'язливо замовчували про масові репресії з боку республіканців. Їхня жорстокість списувалася на підступи «п'ятої колони» в республіканському таборі — анархістів і троцькістів.

У 1931 р. в країні скасували монархію. Революція відбувалася мирним демократичним шляхом.

В умовах кризи в Іспанії зростав вплив *Комуністичної* і *Соціалістичної* партій. Вкрай агресивно поводилися *анархісти* різних напрямів.

На іншому політичному полюсі різко активізувалися *фашистські сили*. Наприкінці 1933 р. син колишнього диктатора *Х. Прімо де Рівера* створив за подобою гітлерівської партії *Іспанську фалангу*, яка мала свої воєнізовані загони, що влаштовували погроми, здійснювали терористичні акти проти учасників демократичного руху.

Лівий рух найбільшого розмаху набув в *Астурії*, де багато підприємств захопили робітники; у *Каталонії*, що проголосила незалежність. Уряд доручив генералу *Ф. Франко* відновити «порядок». Під час боїв в *Астурії*, де *Франко* використовував марокканські частини, вбили і поранили близько 10 тис. осіб.

Також придушили повстання в *Каталонії*.

У відповідь на ці дії ліві партії і республіканці 15 січня 1936 р. підписали «*Виборчий пакт*», відомий як **пакт про Народний фронт**. Серед творців Народного фронту були *комуністи, соціалісти, Загальний союз трудящих, Федерація соціалістичної молоді, Робітничка партія марксистської єдності та інші ліві сили*. Народний фронт переміг на виборах у парламент.

6.2. ГРОМАДЯНСЬКА ВІЙНА 1936–1939 рр.

Заколот спалахнув 17 липня 1936 р. у *Марокко*, де перебували іспанські війська. Захопивши місто *Сеуту*, змовники на світанку 18 липня кілька разів передали в ефір слова: «Над всією Іспанією безхмарне небо». Це був умовний сигнал до початку заколоту по всій країні. 18 липня він охопив усі гарнізони країни, повсюдно відбувалися зіткнення прихильників Народного фронту з регулярними військами. **У країні розпочалася громадянська війна.**

На бік заколотників перейшли близько 80 % особового складу армії, але авіація і флот залишалися під контролем республіканців.

Формувалися добровільні загони народної міліції, по всій країні точилися запеклі бої проти змовників. Незабаром всі осередки заколоту розгромили в *Мадриді, Барселоні, Валенсії* й інших великих містах. На кінець серпня стало зрозуміло, що перший натиск ворогів республіки провалився.

Тим часом військовий переворот очолив генерал **Франко**, що мав давні зв'язки з фашистськими режимами в *Італії* та *Німеччині*.

«Вони не пройдуть!»
Республіканський плакат часів громадянської війни

Франсіско Франко (1892–1975 рр.) — глава іспанської держави (каудильйо) у 1939–1975 рр. і вождь Іспанської фаланги в 1937–1975 рр. Народився в м. Ель-Ферроль 4 грудня 1892 р. Франсіска, чи Пако, як його називали в родині, послали до піхотного училища в м. Толедо. Найнижчий на зріст (155 см), наймолодший кадет не мав блискучих успіхів у військових науках; він був 251-м з 312 учнів. Честолюбний лейтенант вступає в 1912 р. у колоніальні війська. У лютому 1917 р. він був підвищений у майори і став наймолодшим майором в іспанській армії. Із серпня 1920 р. уже командував першою бригадою в складі Іноземного легіону «Терсіо». Під час диктатури Прімо де Рівери Франко присвоїли звання бригадного генерала, а в 1927 р. диктатор призначив його начальником Вищої військової академії генерального штабу в Сарагосі. У 1934 р. в чині дивізійного генерала брав безпосередню участь у придушенні повстання в Астурії. На початку 1935 р. одержав нове призначення — начальника генерального штабу іспанської армії. У липні 1936 р. Франко очолив військовий заколот проти республіки.

На допомогу заколотникам прийшли Гітлер і Муссоліні, які відрядили до Іспанії війська, оснащені за останнім словом техніки. Трагічним епізодом інтервенції було руйнування літаками німецького легіону «Кондор» *Герніки*, правднвої столиці *Країни Басків*.

Активну участь у громадянській війні брав і Радянський Союз. Кремль, користуючись своїм впливом на компартію Іспанії, яку очолювали **Х. Діас** і **Д. Ібаррурі**, прагнув експортувати соціалістичну революцію до Іспанії. *СРСР* для республіканського уряду поставив 1000 літаків, 900 танків, 300 бронемашин, 1550 одиниць артилерії.

Понад 2 тис. добровольців, головним чином льотчики і танкісти, брали участь у бойових діях на боці республіканців. Із *СРСР* постачали продовольство і медикаменти.

Багато іспанців і їхніх дітей знайшли в *СРСР* другу батьківщину, рятуючись від фашистських переслідувань. Щоправда, значна частина емігрантів випробувала на собі «виховний» вплив сталінського ГУЛАГу.

Тоталітарні держави використовували події громадянської війни в Іспанії як своєрідний **полігон** для випробувань військової техніки, набуття бойового досвіду і прямої підготовки до майбутньої війни.

6.3. ПЕРЕМОГА ФРАНКІСТІВ

На допомогу республіканцям прийшли **інтербригади** — добровільні військові з'єднання з представників різних країн.

У травні 1937 р. було сформовано новий уряд *соціаліста Х. Негріна*, за якого ще більше посилювався вплив *комуністів*. За радянським зразком і з участю інструкторів із НКВС створювали репресивно-каральні органи. З особливою жорстокістю в *Каталонії* придушили путч анархістів і троцькістів.

6 березня 1939 р. після державного перевороту влада перейшла до Національної хунти оборони. Невдовзі хунта прийняла вимогу Франко про беззастережну капітуляцію. 28 березня 1939 р. франкістські війська вступили в *Мадрид*. Громадянська війна в Іспанії завершилася **встановленням диктаторського режиму Ф. Франко**.

Франко зосередив у своїх руках величезну владу. Він став главою держави і главою уряду, головнокомандувачем збройних сил, генералісимумом, главою Іспанської фаланги. Усі політичні партії, крім *Іспанської фаланги*, заборонили. Диктатура фактично скасувала профспілки. Замість них створили примусові

Радянські танкісти біля могил своїх товаришів, які загинули під час громадянської війни в Іспанії, 1937 р.

Прощання з інтербригадами, 25 жовтня 1938 р. Фото Роберт Капа

«Долина полеглих». Меморіальний комплекс, присвячений жертвам громадянської війни в Іспанії (споруджено в 1959 р.). З-посеред інших, на території комплексу розташовані поховання Ф. Франко та Х. Пріма де Рівери.

❓ Як Ви ставитесь до того, що в одному місці поховані і фашисти, і республіканці, — супротивники під час громадянської війни? Чи прийнятне таке для увічнення жертв Другої світової війни?

Історичні подробиці.

Франко в останні роки свого перебування при владі прагнув консолідувати іспанське суспільство, не допустити військового протистояння різних політичних сил, примирити непримиренних політичних супротивників. І це багато в чому йому вдалося.

Див. відео «Громадянська війна в Іспанії» (24 канал, 23.02.2014)

Посилання: https://drive.google.com/open?id=1K0CsjLDI_A44ILGrUn6D8rPcx3HX9cCs

об'єднання трудящих, т.зв. «вертикальні профспілки». Розпочалося формування «корпоративної держави».

Громадянська війна стала трагедією для іспанського народу. 1 млн іспанців загинули під час кровопролитних боїв, 500 тис. змушені були емігрувати з Іспанії. Довгі роки диктаторський режим визначав розвиток країни. Лише смерть Франко в 1975 р. ознаменувала закінчення франкістського періоду в історії Іспанії.

7. УРОКИ ІСТОРІЇ

Тоталітарні режими *можуть виникнути і сьогодні* в тих країнах, де не створена правова держава і не сформоване громадянське суспільство, де суспільна свідомість інфікується національним егоїзмом та шовінізмом.

Трагічні приклади ще недавньої історії повинні стати застереженням для всіх людей доброї волі в їхньому прагненні і рішучості не допустити поправлення невід'ємних прав людини.

ЗНАЮ МИКУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інфорлацію

1. Назвіть три основних типи політичних режимів.
2. Які риси є характерними для авторитарного режиму?
3. Назвіть характерні ознаки демократичного режиму.
4. Визначте загальні риси тоталітаризму.
5. У чому полягали подібність і розходження між фашизмом і націонал-соціалізмом?
6. Якими були основні програмні цілі комуністичних партій?
7. Поясніть значення понять: *авторитаризм, тоталітаризм, фашизм, комунізм.*

II. Обговоріть у групі

1. Як Ви думаєте, за яких надзвичайних умов виникають тоталітарні режими?
2. Проаналізуйте, як виявляється тоталітаризм в економічному житті, політичному житті, ідеології.
3. Як Ви розумієте слова Антуана де Сент-Екзюпері, написані в його репортажі «Іспанія в крові»: «Громадянська війна — зовсім не війна, це хвороба... і тому, звичайно, війна приймає таку страшну форму: більше розстрілюють, ніж воюють...»?
4. Чим можна пояснити поразку республіканців у громадянській війні?

III. Мислю творчо й самотійно

1. Прем'єр-міністр Великої Британії Маргарет Тетчер у 1983 р. в одному зі своїх виступів сказала: «Мені здається, що марксисты існують тільки для того, щоб розподіляти в суспільстві матеріальні цінності, створені іншими». Як Ви ставитесь до цього висловлювання відомого британського політика?
2. Які уроки, на Вашу думку, повинне винести людство з історії тоталітарних режимів?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

- 1936–1939 рр. громадянська війна в Іспанії
1939–1975 рр. режим Ф. Франко в Іспанії

Узагальнення до розділу 3. Провідні держави світу у міжвоєнний період

1. ПРЕЗИДЕНТИ США НАПРИКІНЦІ ХІХ — У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХХ ст.

Роки президентства	Президент	Партія
1897–1901	Вільям Мак-Кінлі	республіканська
1901–1909	Теодор Рузвельт	
1909–1913	Вільям Хауард Тафт	
1913–1921	Томас Вудро Вільсон	демократична
1921–1923	Воррен Гардінг	республіканська
1923–1929	Калвін Кулідж	
1929–1933	Герберт Кларк Гувер	
1933–1945	Франклін Делано Рузвельт	демократична

Доба «проспериті»: 1924–1929 рр.

Велика депресія: 1929–1933 рр.

«Новий курс» Ф. Д. Рузвельта: 1933–1940 рр.

2. УРЯДИ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ У 1916–1940-х рр.

Роки	Глава уряду	Партія
1916–1922	Девід Ллойд Джордж	Коаліція
1922–1923	Ендрю Бонар-Лоу	Консервативна
1923–1924	Стенлі Болдуїн	
1924	Джеймс Рамсей Макдональд	Лейбористська
1924–1929	Стенлі Болдуїн	Консервативна
1929–1931	Джеймс Рамсей Макдональд	Лейбористська
1931–1935	Джеймс Рамсей Макдональд	
1935–1937	Стенлі Болдуїн	Консервативна
1937–1939	Невілл Чемберлен	
1939–1940	Невілл Чемберлен	
1940–1945	Вінстон Черчилль	

3. ЗАВДАННЯ ДО ПРАКТИЧНОЇ РОБОТИ

Пропонується заповнити таблицю — вписати прояви певних ознак тоталітаризму (за їх наявності).

Риси тоталітаризму	Італія у 1922-39 рр.	Німеччина у 1933-39 рр.	СРСР у 1920-30-х рр.
1.1. «Велика ідея», що виправдовує засоби її досягнення			
1.2. Державна пропаганда, підміна загальнолюдських цінностей «національними» чи «класовими»			
2.1. Роль держави, реалізація масштабних економічних проєктів			
2.2. Відчуження виробника від власності			
2.3. Відірваність від світового господарства			
3.1. Придушення політичної опозиції			
3.2. Культ політичного лідера, вождя			
3.3. Мілітаризм, культ сили			
3.4. Націоналізм, ксенофобія, державний антисемітизм			
3.5. Територіальні претензії, зовнішня агресія			

4. ІСТОРИЧНЕ ІНТЕРВ'Ю

Уважно прочитайте інтерв'ю відомих істориків. Тут учені аналізують **сутність СРСР як нової форми Російської імперії (в умовах національно-визвольних рухів поневолених Росією народів)**.

Пропонуємо такі варіанти роботи. **1.** Проаналізувати текст та виділити основні думки істориків, знайти в них спільне та відмінне. **2.** Розділити учнів класу на дві групи. Учні з першої групи мають відстоювати ідеї вчених, а учні з другої групи — шукати аргументи для їх заперечення.

Спільно з учителем підбийте підсумки дебатів.

ВЛОДЖІМЕЖ МЕНДЖЕЦЬКИЙ, професор, м. Варшава, Польща

Досі немає ретельних пояснень реальних установок і процесів, які панували у середовищі владної еліти СРСР до початку або навіть до середини 1930-х років. Незважаючи на те, що в 1930-х роках перемогла ідея інтеграції революційної та російської імперської ідеологій, це не означало невідворотності цього процесу. Певні елементи внутрішньої еволюції СРСР після 1956 р., а також симптоми формування надетнічної спільноти «радянського народу» говорили про можливу еволюцію СРСР у державу, яка необов'язково керувалась ідеями російського імперіалізму.

ІГОР ГИРИЧ, доктор історичних наук, професор, м. Київ

СРСР стала оновленою моделлю Російської імперії. Вона зберегла свою централістичну і великодержавну сутність. Знову російський шовінізм став сутнісним явищем комуністичної ідеології. Попри творення позірної національної федерації союзних республік, Москва послідовно боролася з виявами неросійського національного життя в сфері політики, економіки і культури. Застосувала проти усіх народів СРСР політику масового терору проти традиційної соціальної структури, національної церкви та національної еліти.

В СРСР впровадили «чистку» національних окраїн: ліквідацію національно мислячої інтелігенції, економічно незалежного селянства, через Голодомор в Україні зруйновано традиційні форми господарського життя та традиційного укладу і найкращих представників працівників села. Основною метою такої політики було фізичне знищення усіх потенційних ворогів комуністичного і російсько-національного панування.

ЯРОСЛАВ ГРИЦАК, доктор історичних наук, професор, м. Львів

Російська імперія не була типовою імперією: національне ядро її не було чітко сформоване, (західні) окраїни були розвиненіші за центр тощо. СРСР успадкував ці нетиповості. Скажімо, у СРСР були Комуністична партія України, Білорусії, Вірменії і т.п. — але не було Комуністичної партії РРФСР. Так само не було Російської Академії Наук, вона розчинялася у Всесоюзній Академії. Тому головним національним питанням в СРСР, як не дивно це звучить, було російське. Без сумніву, національні рухи на окраїнах відіграли свою роль у дестабілізації, а в кінці і розпаду СРСР. Але головну роль у розвалі СРСР відіграла криза у центрі — чи це є імперський а чи національний центр? Нерозв'язаність національного питання — і то, в першу чергу, російського національного питання — стало одною з головних причин (хоча не єдиною!) розвалу СРСР.

Що стосується національних рухів на окраїнах, то тут теж була своя специфіка. Більшовики змогли перемогти, оскільки були чи не єдиною російською партією, яка згодилася визнати національні права українців, грузинів, вірменів і т.д. Відносини між центром, з одного боку, і національними рухами на окраїнах були своєрідним консенсусом-перемир'ям між двома силами, жодна з яких не мала відповідних сил, щоб встановити свою владу над спірними територіями. Але це було вимушене перемир'я. Кожен раз, коли центр почував себе сильним, він обмежував національні права народів на периферії, аж до масових репресій. І навпаки, коли центр був слабким — як-от після громадянської війни, у роки війни, відлиги чи перебудови — він апелював до патріотизму цих народів.

Влоджімеж Менджецький

Ігор Гирич

Ярослав Грицак

Розділ 4

ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Шановні учні, після вивчення матеріалу цього розділу Ви здобудете певні знання та навички, і кожен з Вас буде

знати та розуміти:

- *зміст понять:* санація, примусова асиміляція, сепаратистський рух, королівська диктатура;
  - *час* утворення нових держав у Центрально-Східній Європі, формування авторитарних режимів у регіоні, утворення Югославії;
  - *особливості* політики Польщі в Галичині та на Волині та причини наростання напруги між українцями та поляками внаслідок пацифікації, осадництва та колонізації;
  - *труднощі становлення* нових незалежних держав у Центрально-Східній Європі;
  - *особливості* авторитарних режимів у країнах Центрально-Східної Європи;
  - *перебіг* економічних, політичних і культурних процесів у країнах Центрально-Східної Європи в міжвоєнний період;
  - *сутність* національних проблем у регіоні;
- уміти:**
- *синхронізувати* процеси та події в країнах Центрально-Східної Європи;
  - *схарактеризувати* геополітичне становище Центрально-Східної Європи в міжвоєнний період;
  - *встановити* передумови становлення авторитаризму в країнах Центрально-Східної Європи;
  - *порівняти* розвиток країн регіону в міжвоєнний період;
  - *схарактеризувати історичних діячів:* Юзефа Пілсудського, Томаша Масарика.

Відновлення польської державності. Становлення Другої Речі Посполитої. Чехословацька республіка

1. ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ПОЛЬЩІ

У результаті поділів Польщі наприкінці XVIII ст. між *Росією, Австрією і Пруссією* польський народ надовго втратив свою державність.

Після Лютневої революції 1917 р. у Росії в документах Петроградської Ради і Тимчасового уряду з'явилися заяви про право поляків на державну незалежність. Розпочалося формування польських військових частин у Росії.

10 листопада у Варшаву повернувся звільнений з в'язниці в Німеччині **Ю. Пілсудський**. 11 листопада 1918 р. *Регентська рада* передала йому військову владу, а через три дні і всю повноту цивільної влади в новій державі.

За розпорядженням Пілсудського 18 листопада було сформовано новий уряд на чолі з **Є. Морачевським**. Незабаром самого Ю. Пілсудського оголосили *тимчасовим «начальником держави»*.

У січні 1919 р. відбулися *вибори до Установчого сейму*. Вони принесли успіх правим і центристським партіям — *Національно-демократичній* (членів цієї партії називали «ендеками»), *християнським демократам* і *людовіям* (селянська партія Сторонництва Людова). Уряд очолив відомий громадський діяч, піаніст і композитор **І. Падеревський**.

У лютому 1919 р. сейм ухвалив закон про тимчасову організацію державної влади, який називали «малою конституцією», і розпочав розробку проекту конституції *Другої Речі Посполитої*.

Річ Посполита — офіційна назва об'єднаної польсько-литовської держави з часів Люблінської унії (1569 р.) до третього, остаточного поділу Польщі (1795 р.).

Юзеф Пілсудський (1867–1935 рр.) — польський державний і політичний діяч. Народився у маєтку Зулов (поблизу Вільна). Навчався на медичному факультеті Харківського університету (виключений за участь у студентських виступах), згодом — у Віленському університеті. У 1892 р. у Вільно став одним із засновників Польської соціалістичної партії (ППС). У 1908 р. заснував у Галичині «Союз активної боротьби», який у 1910 р. організував у Львові нелегальну воєнізовану організацію «Стрілецький союз». Під час Першої світової війни командував бригадою, сформованою з поляків, яка у складі австро-угорської армії воювала на Східному фронті. У липні 1917 р. відмовився прийняти присягу кайзеру, внаслідок чого був заарештований і ув'язнений в Німеччині. Був прихильником так званої федеративної концепції, яка передбачала роз'єднання Російської імперії й утворення федерації в складі Польщі, України і Білорусії. Йому належить фраза: «Без незалежної України не може бути незалежної Польщі». Ставши керівником Польської держави, здійснював агресивну політику щодо ЗУНР, бо вважав Галичину частиною Польщі, але визнавав можливість існування Української держави на Наддніпрянщині.

2. ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ В ГАЛИЧИНІ

У листопаді 1918 р. на західноукраїнських землях, які раніше входили до складу Австро-Угорської імперії, було створено *Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР)*.

Розпочалася *польсько-українська війна*. Вона тривала **з листопада 1918 р. до липня 1919 р.** Наприкінці 1918 р. польські війська захопили 10 із 59 повітів, у яких було проголошено владу ЗУНР.

У середині грудня для боротьби з поляками було створено *Українську Галицьку армію (УГА)*, яка мала

6-та бігида Української Галицької армії. 1919 р.

певні успіхи на початковому етапі війни. Однак навесні 1919 р. з Франції в Галичину прийшло підкріплення — польська армія генерала *Галлера* чисельністю 60 тис. осіб. Під ударами супротивника Галицька армія змушена була відступити.

Закулісний торг на Паризькій мирній конференції завершився 25 червня 1919 р. визнанням правителями Антанти права Польщі на окупацію Східної Галичини. При цьому передбачалося, що поляки управлятимуть цією територією тимчасово, вони повинні були надати краю автономію. Тим часом у першій половині липня 1919 р. польські війська окупували майже всю Східну Галичину, відтіснивши війська УГА до ріки Збруч.

3. «ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ» НА ПАРИЗЬКІЙ КОНФЕРЕНЦІЇ

«Польське питання» було одним з центральних на Паризькій конференції.

Великий порт *Гданськ (Данциг)*, розташований у гирлі польської ріки *Вісли*, оголошувався «вільним містом». Лише *Велика Польща* звільнилася від німецького панування в результаті національного повстання в грудні 1918 р. і ввійшла до складу Польської держави.

У результаті плебісциту, проведеного в розпалі польсько-радянської війни в 1920 р., в умовах активізації місцевого німецького населення, підтриманого німецьким урядом, *Вармія* і *Мазура* залишилися в складі *Німеччини*.

Польське населення *Силезії* вело завзяту боротьбу за возз'єднання з Польщею й у результаті трьох повстань — у 1919, 1920, 1921 рр. — домоглося того, що західні держави були змушені передати Польщі частину *Верхньої Силезії*. Був зафіксований «тимчасовий кордон Польщі» на сході — так звана «*лінія Керзона*».

«**Лінія Керзона**» — умовна назва лінії, рекомендована в грудні 1919 р. Верховною радою Антанти як східний кордон Польщі. Це була лінія, за межами якої (на схід) поляки не становили більшості населення. Назву одержала від прізвища міністра закордонних справ Великої Британії в 1919–1924 рр. Дж. Керзона.

4. ПОЛЬСЬКО-БІЛЬШОВИЦЬКА ВІЙНА 1920 Р.

Лідер Польщі *Ю. Пілсудський* вороже ставився і до Російської імперії, і до радянської Росії, і до білогвардійців.

За умовами *Варшавського договору* (квітень 1920 р.) уряд Ю. Пілсудського відмовлявся від претензій розширити кордони Речі Посполитої (тобто до першого поділу Речі Посполитої у 1772 р.) і визнав територію Наддніпрянської України, яка була окупована більшовицькими військами, за УНР.

Військова конвенція, укладена 24 квітня 1920 р. між Польщею й УНР, проголошувала армії обох держав союзниками в боротьбі за визволення Польщі й УНР і була спрямована проти подальшої більшовицької експансії на Захід.

25 квітня 1920 р. об'єднані польсько-українські збройні сили (20 тис. польських і 15 тис. українських військовослужбовців) вибили червоноармійські частини з Житомира, Бердичева, Козятина і 7 травня 1920 р. вступили в Київ. Однак успішний наступ на Київ не спричинив антибільшовицького повстання, на яке розраховував глава Директорії УНР *С. Петлюра*.

Через місяць боїв більшовицьке командування зосередило проти об'єднаних польсько-українських військ величезні військові сили. Війська Південно-Західного фронту наступали на Львів, а частини Західного фронту вийшли на варшавський напрямок.

Проте 15 серпня 1920 р. польські війська перейшли в рішучий наступ під Варшавою і розгромили частини Червоної армії. Радянська сторона була змушена підписати в жовтні 1920 р. перемир'я в Ризі. *Польська влада фактично зрадила інтереси УНР, війська якої були роззброєні й інтерновані в польських таборах.*

18 березня 1921 р. Польща, РРФСР, БРСР і УРСР підписали Ризький мирний договір. Західна Україна (Східна Галичина) і Західна Білорусія ввійшли до складу Польщі. Польща визнала існування УРСР.

Історичні подробиці. 69 % населення країни були поляками, решта — національні меншини, з яких українці становили 14 % населення країни, євреї — 8 %, білоруси — 4 %, німці — 3 % і литовці — 1 %.

Остаточна територія Польщі сформувалася на 1923 р. До її складу входили західноукраїнські та західнобілоруські землі, а також Віленська область, захоплена у Литви ще в 1920 р.

Польські солдати демонструють бойові знамена РСЧА, захоплені в битві під Варшавою

5. СТАНОВЛЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В 1921–1926 рр.

У березні 1921 р. у Польщі ухвалили Конституцію Польської Республіки, яка установила **парламентсько-демократичний лад** у країні. Першим президентом країни обрали професора **Г. Натуровича**, який через тиждень загинув від руки фанатика-ендека. Новим президентом обрали ставленика центристських партій **С. Войцеховського**.

Уряду **В. Грабського** в 1923–1924 рр. вдалося здійснити реформи, які сприяли стабілізації й інтеграції економіки розрізнених земель. Східні райони, де проживали українці, білоруси, литовці, за рівнем економічного розвитку значно відставали від західних і центральних районів країни.

За політичне панування в країні **вели боротьбу два основних угруповання — ендеки і прихильники Пілсудського**. Боротьба загострилася в результаті виборів до парламенту в листопаді 1922 р., коли ендеки, християнські демократи і близькі до них партії, що об'єдналися в блок «Християнський союз національної єдності», узяли верх над прихильниками першого маршала Польщі Ю. Пілсудського (цього звання він був удостоєний у 1920 р.). Християнський союз підтримувала селянська партія «Пяст». Це політичне угруповання орієнтувалося на **демократичний** розвиток країни, консолідацію польської нації і союз з католицькою церквою, якій належала величезна роль у країні.

Прихильники Пілсудського дедалі більше віддавали перевагу **авторитарним** методам управління, хоча єдність країни, заснована на цінностях католицизму, для них також була першорядним завданням.

6. ДЕРЖАВНИЙ ПЕРЕВОРОТ 1926 р. РЕЖИМ «САНАЦІЇ»

12 травня **1926 р.** війська, якими командували віддані Пілсудському генерали й офіцери, розпочали похід на *Варшаву*.

Як Пілсудський, так і уряд не прагнули перетворити конфлікт у громадянську війну. 14 травня президент **С. Войцеховський** і уряд **В. Вітоса** склали свої повноваження. Главою нового уряду за вказівкою Пілсудського призначили професора **К. Бартеля**. Самого Пілсудського абсолютною більшістю голосів депутатів Сейму і Сенату обрали президентом, але він демонстративно відмовився прийняти цей вибір, обійнявши посаду військового міністра і головного інспектора армії. За вимогою Пілсудського президентом країни став професор Львівського політехнічного інституту **І. Мосцицький**.

Прийшовши до влади (а він мав необмежений контроль над армією і над країною), Пілсудський наголошував, що стоїть *поза класами і партіями*. У 1926–1928 рр. і з 1930 до 1935 рр. (до своєї смерті) Пілсудський був *прем'єр-міністром Польщі*.

Див. відео
«Юзеф Пілсудський»
(24 канал, 17.05.2018)

Посилання: <https://drive.google.com/open?id=1jOkUOCaZiVcXNMEhEGVcGpOt021sebdT>

Режим, який очолював і уособлював Пілсудський, одержав назву «санация» («оздоровлення»).

Прихід Пілсудського до влади збігся з *частковою стабілізацією* польської економіки, чому сприяли як поліпшення економічної ситуації в Європі, так і загальний страйк англійських шахтарів, який привів до збільшення попиту на польське вугілля на європейських ринках.

З іншого боку, авторитарний режим прагнув централізувати управління країною, спираючись на військову силу. Діяльність опозиційних партій, які створили свій блок, усіяло переслідували.

Пілсудський нічого не зробив для припинення антиукраїнської політики місцевої польської адміністрації в *Західній Україні*. У вересні–жовтні 1930 р. за розпорядженням уряду на окупованих Польщею українських землях силами армії і поліції було здійснено *репресивні акції щодо українського населення*, розраховані на придушення українського національно-визвольного руху.

У 1935 р. ухвалено *нову Конституцію Польщі*, що зміцнила авторитарний режим. Після смерті Пілсудського в травні 1935 р. його необмежену владу успадкував *Е. Ридз-Смігли*, який обійняв посаду головного інспектора армії. Конституційні повноваження президента *І. Мосцицького*, якому Основний закон вперше надав великі повноваження, на практиці були значно обмежені.

Санация (від лат. sanatio — лікування, оздоровлення) — з політичної точки зору — авторитарний режим в умовах кризи парламентаризму, спрямований на консолідацію нації, суспільства і держави шляхом досягнення балансу різних інтересів.

7. УТВОРЕННЯ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

До Першої світової війни сучасні Чехія і Словаччина входили до складу *Австро-Угорщини*, причому *Чехія* була традиційно найрозвиненішою в економічному відношенні частиною імперії Габсбургів.

Криваві події 1914–1918 рр. викликали на цих територіях імперії піднесення національно-визвольного руху, який спирався на підтримку *Антанти*.

У Чехії сформувалися два центри боротьби за здобуття суверенітету і національної незалежності.

Центри національно-визвольного руху в Чехії

Чехословацька національна рада	Національний комітет
Заснована в Парижі у 1916 р. Лідери — Т. Масарик, Е. Бенеш, М. Штефанік. Визнана Францією, Великою Британією і США як орган, що мав право формувати майбутній уряд країни	Організований у липні 1918 р. в Празі. До його складу увійшли представники всіх чеських політичних партій. Голова комітету К. Крамарж — лідер Національно-демократичної партії. Мета — створення суверенної Чехословацької держави

Національний комітет у Празі прагнув зміцнити свою соціальну базу і посилити свій вплив на широкі верстви суспільства. Для цього у вересні 1918 р. було створено *Соціалістичну раду*, до складу якої увійшли соціал-демократи і соціалісти. Незабаром *Національний комітет* створили і в *Словаччині*.

28 жовтня 1918 р., коли стало відомо, що австро-угорський уряд погодився прийняти запропоновані президентом США *В. Вільсоном* умови миру, Національний комітет, перетворений у *Національну раду*, оголосив про утворення *Чеської держави*.

30 жовтня *Національна рада Словаччини* (також перетворена з Національного комітету Словаччини) заявила про відокремлення *Словаччини від Угорщини* і про приєднання її до *Чехії*. *Так розпочалась історія Чехословаччини*.

14 листопада Національні збори, сформовані шляхом розширення Національних рад Чехії і Словаччини, проголосили Чехословаччину республікою.

Перший уряд республіки сформував лідер *Національно-демократичної партії К. Крамарж*. Президентом республіки обрали *Т. Масарика*.

На території Словаччини в 1919 р. за активної допомоги угорської Червоної Армії створено *Словацьку Радянську Республіку* за російським зразком. Не маючи підтримки, це штучне утворення проіснувало менше місяця.

Томаш Масарик (1850–1937 рр.) — чехословацький політичний і державний діяч, один із творців Чехословацької держави. Народився у м. Годоніні (Моравія). Закінчив гімназію в Брно і Віденський університет. У 1879–1882 рр. — доцент Віденського університету, у 1882–1914 рр. — професор філософії Празького університету. Засновник і ідеолог ліберальної Чеської народної партії, перейменованої в 1905 р. у Прогресивну партію, що виступала за автономію Чехії в складі Австро-Угорщини. Масарика неодноразово обирали до австрійського парламенту. З 1914 р. — в еміграції відстоював ідеї незалежності і суверенітету Чехословаччини. У 1916 р. очолив Чехословацьку національну раду в Парижі. Автор низки праць з соціології і філософії, критично ставився до марксистської теорії. Творець і перший президент (1918–1935 рр.) Чехословацької Республіки. У 1935 р. склав із себе повноваження президента і відійшов від політичного життя. Помер у 1937 р.

8. ПРИЄДНАННЯ ЗАКАРПАТТЯ ДО ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ. СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

Після розпаду Австро-Угорщини більшість українського населення Закарпаття висловилося за об'єднання з УНР. Однак 8 травня 1919 р. створена представниками ужгородської, пряшівської і хустської рад *Центральна Українська Народна Рада* проголосила об'єднання *Закарпаття з Чехословаччиною*.

За рішенням Паризької мирної конференції, на основі Сен-Жерменського мирного договору (10 вересня 1919 р.) Закарпаття переходило до складу Чехословаччини, де йому гарантували права автономії, та виділили в окремий адміністративний край — *Підкарпатську Русь*, — очолюваний губернатором.

Українське населення краю в складі Чехословаччини не відчувало такої дискримінації, як у Польщі чи Румунії.

У 1920-х роках у регіоні поділили великі угорські маєтки, і близько 35 тис. селянських родин одержали додаткові ділянки розміром понад два акри.

Разючим контрастом порівняно з Польщею і Румунією було те, що чеський уряд у території, заселені українцями, вкладав більше коштів, ніж вилучав.

Різко збільшилася кількість освітніх закладів. Крім того, чехословацький уряд дозволив населенню Закарпаття користуватися в школах мовою на власний вибір.

9. ЧЕХОСЛОВАЧЧИНА В 1920–1930-ті РОКИ

20 лютого 1920 р. Національні збори ухвалили *Конституцію Чехословацької Республіки*.

З прийняттям конституції *завершилося утворення Чехословацької Республіки*. Остаточні кордони Чехословаччини визначили в 1919–1920 рр. Версальським, Сен-Жерменським, Тріанонським мирними договорами. До складу Чехословацької держави ввійшли *Чехія, Моравія, частина Сілезії, Словаччина і Закарпаття*. За Конституцією 1920 р. Чехословаччина була унітарною державою.

Формально всі нації мали і однакові права, але внесення до Основного закону положення про «*єдину чехословацьку націю*» означало, що не бралася до уваги національна самобутність словаків. Суперечності в різних сферах життя між чехами і словаками мали місце продовж всього існування Чехословацької Республіки.

Високий рівень економічного розвитку. Чехословаччина, успадкувавши 4/5 промислового потенціалу імперії Габсбургів, стала однією з найбільш економічно розвинених країн Європи.

У Словаччині і Закарпатті переважав аграрний сектор, а життєвий рівень був значно нижчим, ніж у Чехії. У стабільну і високорозвинену країну безупинним

Історичні подробиці. Територія Чехословаччини становила 140 тис. кв. км, а населення — близько 13,6 млн осіб. Серед них: чехи — близько 7 млн, німці — 3 млн, словаки — 2 млн, угорці — 750 тис., українці — 500 тис., поляки — 100 тис. осіб.

Унітаризм — державний устрій, що характеризується централізованим управлінням адміністративно-територіальними одиницями і відсутністю відокремлених (самостійних) державних утворень.

потоком надходили інвестиції з *Франції, Великої Британії, США, Бельгії* й інших країн. Економічному розвитку сприяло співробітництво в 1920-х роках з *Австрією* та *Італією*. Лідером чехословацької економіки були всесвітньо відомі заводи «Шкода», де випускали автомобілі, авіамотори, літаки. Країна займала провідні позиції у світі з експорту взуття, бавовняних тканин, цукру, виробів зі скла.

Проте залежність економіки Чехословаччини від експорту поставила країну в складне становище під час світової економічної кризи. З особливою силою криза торкнулася національних регіонів — *Словаччини* і *Закарпаття*, де зазнали банкрутства сотні дрібних підприємств.

Національні проблеми. У 1927 р. були обмежені права національних меншостей. У *Словаччині* і *Підкарпатській Русі* управління здійснювали губернатори, призначені Прагою.

У Словаччині політика «чехословацизму», тобто відмова Праги визнати словаків як самостійну націю, викликала невдоволення серед населення. Католицька церква, що мала великий вплив на словацьке селянство, хворобливо реагувала на політику підтримки євангелістської церкви, яку впроваджував празький уряд.

Зовнішня політика. На міжнародній арені Чехословаччина прагнула підтримувати рівні відносини з усіма країнами, але більшою мірою орієнтувалася на *Францію*. У 1920–1921 рр. Чехословаччина разом з *Румунією* і *Королівством сербів, хорватів і словенців* створила *Малу Антанту*, яка була важливою ланкою в системі воєнно-політичних союзів під егідою *Франції*.

У 1934 р. Чехословаччина встановила дипломатичні відносини з *СРСР*, а в травні 1935 р. *Чехословаччина* і *СРСР* уклали договір про взаємну допомогу.

Однак уряд вважав договір із *СРСР* вимушеним кроком і відмовлявся розглядати його як основу державної безпеки своєї країни. У 1930-ті роки посилювалося прагнення окремих кіл у країні піти на зближення з *Німеччиною*, особливо наполягали на такому курсі *судетські німці*.

10. СУДЕТСЬКА ПРОБЛЕМА. МЮНХЕНСЬКА ТРАГЕДІЯ

Активізація прихильників нацизму. Серед національних меншин у найбільш привілейованому становищі були **німці**, які жили переважно в *Судетській області*. Після приходу до влади в *Німеччині Гітлера* в Судетській області створили пронацистську *Судето-німецьку партію* на чолі з **К. Генлейном**, яка стала на шлях приєднання до «третього рейху».

Курс на зближення з Німеччиною. У травні 1935 р. на парламентських виборах партія судетських німців виборола 44 місця з 300 і стала другою за представництвом парламентською фракцією. Уряд чехословацько-німецької коаліції очолив відомий діяч Аграрної партії **М. Годжа**.

Президент **Т. Масарик** подав у відставку, мотивуючи це станом здоров'я. Главою держави обрали його соратника **Е. Бенеша**.

Зв'язки К. Генлейна з Гітлером зміцнювалися. У квітні 1933 р. Генлейн, дотримуючись указівок патрона, зажадав розширення *автономії* для Судетської області. Празький уряд не зміг взяти ситуацію під свій контроль.

У вересні 1938 р. судетські німці оголосили про свій розрив з урядом Чехословаччини. К. Генлейн зробив спробу *державного перевороту*, але заколот придушили. Лідер судетських німців змушений був утекти до *Німеччини*.

Мюнхенська трагедія та її наслідки. 15 вересня 1938 р. Гітлер, приймаючи британського прем'єр-міністра **Н. Чемберлена**, вперше відкрито заявив про свій намір *анексувати Судетську область*, посилаючись на право населення цієї області на самовизначення. Над Європою нависла загроза війни.

Велика Британія і *Франція* пропонували уряду Чехословаччини погодитися з вимогами *Німеччини*, щоб уникнути війни.

Уряд **М. Годжи** пішов у відставку. Напруження зростало. *Франція* оголосила про часткову мобілізацію збройних сил, розпочалася мобілізація королівського військово-морського флоту *Великої Британії*. Проте народи цих країн

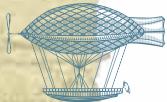
Е. Бенеш — один із творців чехословацької державності. Міністр закоронних справ за президентства Т. Масарика, президент Чехословаччини у 1935–1938, 1945–1948 рр.

категорично виступали проти війни з *Німеччиною*. За цих обставин уряди *Великої Британії* і *Франції* погодилися зустрітися з керівниками *Німеччини* й *Італії* на міжнародній конференції для обговорення проблеми Судетської області.

29–30 вересня 1938 р. у Мюнхені відбулася міжнародна конференція глав урядів чотирьох держав. Представників Чехословаччини на засідання, де вирішували долю їхньої країни, навіть не допустили. У результаті злочинної змови Судетську область передали *Німеччині*. Чехословаччина втратила 1/5 частину території і значну частину населення. Її кордон з *Німеччиною* пролягав тепер за 40 км від *Праги*. Мюнхенська угода зобов'язала Чехословаччину задовольнити домагання *Польщі* й *Угорщини*. Перші передали *Тешинську область*, другій — *південну Словаччину* і *Закарпаття*.

Мюнхенська угода означала перетворення *Німеччини* в найсильнішу державу Центральної Європи. Усі малі країни цього регіону зрозуміли, що ні *Ліга Націй*, ні *Велика Британія* і *Франція* не можуть гарантувати їм суверенітет, і змушені були шукати шляхи зближення з *Німеччиною*.

У 1939 р. Чехословаччину розподілили й окупували війська нацистської Німеччини, а також хортистської Угорщини.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інфортацію

1. Хто був лідером польської держави у 1920–1930-х роках?
2. Які території увійшли до складу польської держави на 1923 р.?
3. Визначте основні передумови державного перевороту в Польщі в 1926 р.
4. Хто був першим президентом Чехословацької Республіки?
а) Е. Бенеш б) Т. Масарик в) К. Генлейн
5. Які народи жили на території Чехословаччини?
6. Розкажіть про процес створення суверенної Чехословацької Республіки.
7. Схарактеризуйте особливості міжнаціональних відносин у Чехословаччині в 1918–1939 рр.
8. Покажіть на карті: Чехію, Моравію, Сілезію, Словаччину, Закарпаття.
9. Поясніть значення понять: *Річ Посполита*, *Лінія Керзона*, *санація*, *унітаризм*.

II. Обговоріть у групі

1. У чому виявилася сутність режиму «санації»? Чи приніс він користь польській державі та суспільству?
2. Як більшовицько-польська війна позначилася на долях Польщі й України?
3. Більшість дослідників вважають, що в міжвоєнний період Чехословаччина була однією з найдемократичніших країн Європи. Чи поділяєте Ви таку точку зору?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Як Ви вважаєте, чому сьогодні в Польщі Пілсудський є одним з найшанованіших лідерів в історії?
2. Чим, на Ваш погляд, повчальна мюнхенська трагедія для сучасних політиків?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

28 жовтня 1918 р.	проголошення утворення Чехословацької держави
7 листопада 1918 р.	проголошення Польської Республіки
1920 р.	радянсько-польська війна
березень 1921 р.	підписано Ризький мирний договір
1926 р.	державний переворот і встановлення режиму «санації»
29–30 вересня 1938 р.	конференція в Мюнхені

§18 Румунія та Болгарія в міжвоєнні роки

1. РУМУНІЯ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

За день до закінчення війни Румунія, повернувшись в стан Антанти, опинилася серед держав-переможниць.

Після закінчення війни уряд країни очолив лідер *Націонал-ліберальної партії І. Братіану*. *Румунія розпочала процес анексії сусідніх територій*. У 1918 р. окупувала *Бессарабію*, яка проголосила в грудні 1917 р. незалежність під назвою *Молдавська Республіка*. У листопаді 1918 р. до Румунії приєднано *Південну Буковину*, а згодом окуповано і *Північну Буковину*, де українське населення вело активну боротьбу за возз'єднання з *Україною*. У грудні 1918 р. з'їзд румунів у *Трансільванії* проголосив створення тут союзної з Румунією держави і сформував Тимчасовий уряд.

Навесні 1919 р., виконуючи прямі вказівки країн Антанти, Румунія ввела свої війська до *Угорщини*. 170-тисячна румунська армія була основною силою Антанти в боротьбі з *Угорською Радянською Республікою (УРР)*.

Одночасно Румунія надавала велику допомогу *російським білогвардійцям*, постачаючи їм зброю і продовольство.

Зусилля Румунії оцінили в Лондоні і Парижі. За *Сен-Жерменським* (1919 р.) і *Тріанонським* (1920 р.) мирними договорами за Румунією закріпили *Буковину*, *Трансільванію* і східну частину *Банату*.

За *Нейїським* мирним договором (1919 р.) з *Болгарією* Румунія зберегла за собою *Південну Добруджу*, віддану їй ще після підписання Брестського миру між Радянською Росією і Німеччиною (березень 1918 р.). Румунія анексувала і *Бессарабію* під гаслом об'єднання всіх румунів в одній державі.

У результаті цих приєднань *територія Румунії збільшилася більш ніж удвічі* порівняно з 1913 р., а її населення — відповідно з 7,9 млн (1913 р.) до 17,3 млн осіб (1919 р.). Близько 6 млн осіб населення *Румунії* належали до *національних меншин* (*угорці, болгары, українці, серби, німці та ін.*). *Українське населення* в Румунії (700 тис. осіб), на відміну від *Чехословаччини*, зазнавало національного гноблення і насильницької румунізації.

Правлячі кола Румунії в 1920-ті роках *у зовнішній політиці орієнтувалися на Францію*. Разом з *Чехословаччиною* і *Королівством сербів, хорватів і словенців* Румунія в 1920–1921 рр. утворила *Малу Антанту*, була підписана низка договорів з *Польщею*.

2. КОНСТИТУЦІЯ 1923 Р.

У березні 1923 р. парламент ухвалив нову Конституцію Румунії.

Основний закон країни проголосив *конституційну монархію як основу державного ладу*. Вперше в історії Румунії впроваджувалося загальне, пряме і рівне виборче право при таємному голосуванні.

Румунська конституція декларувала *демократичні права* для всіх жителів країни незалежно від їхнього етнічного походження, мови чи релігії, проголосувала національну і соціальну рівність, гарантувала право на працю й основні громадянські свободи. Однак на практиці ці положення конституції грубо порушувалися владою.

На політичній арені *боротьбу за владу вело багато партій*, серед яких найбільший вплив мала *Національно-ліберальна партія (НЛП)*, за якою стояли великі фінансисти і підприємці. Її політику багато в чому визначало впливове в країні сімейство *Братіану*. Лідер партії *І. Братіану* з 1922 по 1926 рр., а потім і в 1927 р. очолював уряд країни.

У січні 1926 р. *націонал-ліберали* домоглися позбавлення принца *Кароля* (сина короля) прав на престол, використовуючи його спекулятивні операції

Король Румунії Фердинанд I (1865–1927)

Демонстрація в Бухаресті проти прийнятої Конституції. Березень 1923 р.

на військових поставках і розбрат у сімейних справах. У 1927 р. після смерті старого короля **Фердинанда** главою держави проголосили 6-річного сина Кароля **Міхая**, а регентську раду очолив брат прем'єр-міністра **В. Братіану**. Румунія продовжувала залишатися монархією.

3. ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК РУМУНІЇ В 1920-ті РОКИ

У 1920–1921 рр. румунський парламент ухвалив закони про **аграрну реформу**. Відчужувалися і підлягали викупу державні, королівські, поміщицькі і частина церковних земель. На плечі селян лягли винятково високі викупні платежі (дорівнювали 20–40-разовій орендній платі). Ці платежі надали можливість поміщикам позбутися боргів і перебудувати своє господарство.

У **Бессарабії, Північній Буковині, Південній Добруджі** під виглядом аграрної реформи селян масово зганяли з землі, яку передавали румунським колоністам.

З 1921 до 1928 рр. у **румунській промисловості спостерігалось деяке пожвавлення**. За ці роки побудували близько 1 тис. нових промислових підприємств. Видобування нафти порівняно з довоєнним часом збільшилося удвічі.

Економічна криза завдала удару Румунії вже в 1928 р. Найбільшої глибини криза досягла в 1931–1932 рр. Лише видобування нафти постійно зростало.

4. ВСТАНОВЛЕННЯ КОРОЛІВСЬКОЇ ДИКТАТУРИ

В умовах розвитку кризи в 1930 р. у країну повернувся **принц Кароль**, який коронувався на престол як король **Кароль II**. Новий монарх, котрий спирався на військові кола, не приховував свого прагнення встановити **режим особистої диктатури**. У 1931 р. в Румунії виникла фашистська організація **«Залізна гвардія»**.

Наприкінці 1933 р. Кароль II усунув від влади сімейство Братіану, яке, за його словами, стало «другою династією» у країні. Новий уряд узяв курс на мілітаризацію, переорієнтував зовнішню політику на **Німеччину**. Тим часом практично відкрито діяла «Залізна гвардія» та інші профашистські організації.

В умовах політичної **кризи король Кароль II у лютому 1938 р. встановив свою диктатуру**. Законодавчо це було оформлено прийняттям нової **Конституції Румунії**, яка надала королю всю повноту влади. Конституція 1938 р. проголосувала принцип **«єдності румунської нації»**, надавши румунам привілеї (на противагу національним меншостям) займати державні посади і вільно «розпоряджатися усіма видами приватної власності».

Політичні партії і профспілки заборонили.

Королівська диктатура розправилася і з крайньо правими силами. «Залізнодорожників», які розраховували за допомогою нацистської **Німеччини** усунути короля і встановити власну диктатуру, звинуватили в змові, а їхніх вождів заарештували й «убили під час спроби втекти».

5. ТЕРИТОРІАЛЬНІ ВТРАТИ РУМУНІЇ В 1940 р.

Після підписання 23 серпня 1939 р. **пакту Молотова — Ріббентропа уряд СРСР вимагав від Румунії звільнити від її військ Бессарабію**, а також ту частину **Північної Буковини**, де жило українське населення. Ця вимога впливала з радянсько-німецької угоди **про поділ сфер впливу**. В цій ситуації, звичайно, Румунія не могла чекати підтримки від **Німеччини**. Румунський уряд віддав своїм військам наказ залишити зазначені в радянському ультиматумі території.

Тим часом король і його уряди прагнули вирішити **територіальні суперечки з Угорщиною і Болгарією** щодо **Трансильванії і Південної Добруджі**, при цьому покладаючи великі надії на **Німеччину**. Однак тактика Гітлера полягала в тому,

Король Румунії
Кароль II

щоб загострити взаємини між Румунією, з одного боку, і Угорщиною — з іншого, відіграючи роль арбітра і посилюючи свій тиск на ці дві країни.

30 серпня 1940 р. міністри закордонних справ Німеччини й Італії — Ріббентроп і Чіано — прийняли у Відні румунських і угорських дипломатів, щоб оголосити Угорщині і Румунії арбітражне рішення з приводу Трансільванії. Від Румунії відторгалася північна частина Трансільванії з населенням 2,6 млн осіб, з яких більш ніж половину становили румуни. Однак і горгістська Угорщина була не задоволена цим рішенням, тому що частина Трансільванії ще залишалася за Румунією. Зате в Гітлера з'явилися могутні засоби впливу на правлячі кола Румунії й Угорщини. Він обіцяв одночасно двом країнам задовольнити їхні інтереси, якщо вони братимуть активну участь у воєнних акціях «третього рейху». Королівська влада підкорилася рішенням Віденського арбітражу.

6. ВСТАНОВЛЕННЯ ДИКТАТУРИ І. АНТОНЕСКУ

30 серпня 1940 р., у день підписання документів у столиці Австрії, відбулися масові демонстрації в Бухаресті, Клужі, Арадї, у багатьох містах Трансільванії. Не володіючи ситуацією, Кароль II вирішив доручити формування нового уряду генералу І. Антонеску, реакціонеру.

Іон Антонеску (1882–1946 рр.) — диктатор Румунії в 1940–1944 рр., великий поміщик, генерал. У 1933 р. призначений начальником румунського генштабу, з 1938 р. — міністр оборони. 5 вересня 1940 р. став прем'єр-міністром Румунії. Привласнив собі титул «керівника держави». Після антифашистського повстання 23 серпня 1944 р. був заарештований і, як військовий злочинець, страчений за вироком народного трибуналу в Бухаресті.

І. Антонеску заявив королю, що не зможе цього зробити, якщо Кароль II не відречеться від престолу на користь свого 19-річного сина Міхая.

Опинившись у повній ізоляції, 6 вересня 1940 р. король підписав акт зречення і передав управління державою генералу Антонеску, який став «кондуктормом» (фюрером, керівником) Румунської держави.

Із перших днів існування **військово-легіонерська диктатура** спиралася на нацистську Німеччину. У жовтні 1940 р. гітлерівські війська ввели до Румунії. А в листопаді 1940 р. І. Антонеску підписав протокол про приєднання Румунії до Троїстого пакту Німеччини, Італії та Японії.

У внутрішній політиці Антонеску орієнтувався на італо-німецькі зразки формування держави. Він скасував дію королівської конституції 1938 р., знищив парламентаризм, ліквідував усі громадянські права і свободи.

Багато підприємств **мілітаризували**, на них впровадили військову дисципліну, а порушників віддавали до суду військового трибуналу. Вже у вересні 1940 р. у Румунії існувало 35 концтаборів. «Залізної гвардії», на яких також спирався диктатор, розгорнули **масовий терор**, розправляючись з усіма своїми політичними супротивниками.

Економіка країни повністю підпорядковувалась стратегічним інтересам Німеччини. Її війська контролювали нафтові родовища і переробні заводи.

6 квітня 1941 р. Румунія вступила в Другу світову війну на боці Німеччини.

7. БОЛГАРІЯ НАПРИКІНЦІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Болгарія вступила в Першу світову війну в жовтні 1915 р. на боці австро-німецького блоку і на 1918 р. виснажила свої людські й економічні ресурси.

Револьюційний вибух прискорила поразка, якої в середині вересня 1918 р. зазнала болгарська армія на **Салоніському фронті**.

У відступаючій болгарській армії народилися гасла: «**На Софію!**», «**На багнет винуватців розгрому!**». Солдати розгромили головну ставку армії і захопили місто **Радомир** — велику залізничну станцію неподалік від Софії.

Царський уряд випустив із в'язниці популярних лідерів селянської партії *Болгарський землеробський народний союз (БЗНС) О. Стамболійського* і *Р. Даскалова*, куди їх відправили за виступ проти війни і пронімецької політики болгарського керівництва. Їх випустили з в'язниці за умови, що вони зможуть переконати солдатів припинити повстання, але лідери БЗНС перейшли на бік солдатів.

На мітингу солдатів у Радомирі 27 вересня 1918 р. Даскалов проголосив повалення монархії і *встановлення республіки в Болгарії*. Він взяв на себе командування повсталими військами, а Стамболійського обрали президентом країни.

Наступного дня *армія повстанців рушила на Софію*. 29 вересня уряд, наляканий розвитком подій, підписав в Салоніках перемир'я з країнами Антанти. Болгарію почали окупувати війська країн-переможниць, а повстанці пішли далі й захопили село *Владай* неподалік від столиці.

Проте уряд за допомогою передислокованої під столицю німецької дивізії в кровопролитному бою 30 вересня завдав поразки повстанцям. *Виступ солдатів було затоплено у крові*.

Владайське повстання кардинально змінило ситуацію в країні. *Болгарія першою з країн Четвертого союзу вийшла з війни*, а цар Фердинанд відрікся від престолу на користь свого 24-річного сина, якого проголосили царем за іменем *Борис III*. Сам Фердинанд утік до Німеччини. Сформований коаліційний уряд *Тодорова* розпочав деякі демократичні перетворення.

У країні поширювався вплив *лівих партій*, здебільшого *БЗНС*, які висували вимоги про проведення реформ. Активізувалася *партія «тісних» соціалістів*. «Тісняцтво» було різновидом більшовизму на болгарському ґрунті.

8. ПОЛІТИКА УРЯДУ О. СТАМБОЛІЙСЬКОГО

У серпні 1919 р. в Болгарії відбулися перші післявоєнні парламентські вибори. Більшість місць у *Народних зборах* (парламенті) одержали представники *лівих сил* — *БЗНС* і *Болгарської комуністичної партії (БКП)*, утвореної в травні 1919 р. Лідер БЗНС *О. Стамболійський* сформував новий уряд разом із представниками *Народної* і *Прогресивно-ліберальної партій*.

Діяльність уряду Стамболійського починалася в складній внутрішній і міжнародній обстановці. 27 листопада 1919 р. держави Антанти підписали в *Нейї-сюр-Сен* (поблизу Парижа) мирний договір з Болгарією (*Нейїський договір*), за яким вона *втратила 1/10 своєї території*.

Південна Добруджа передавалася *Румунії*, *Західна Фракія* відходила до *Греції*, чотири округи на заході країни були приєднані до *Королівства сербів, хорватів і словенців*. Болгарія втратила вихід до *Егейського моря*. Їй заборонили мати армію чисельністю понад 20 тис. осіб, авіацію і військово-морський флот. Протягом 37 років Болгарія повинна була виплатити 2 250 млн золотих франків у рахунок репарацій.

Через два дні після підписання договору в Софії відбулася масова демонстрація проти його грабіжницьких умов, зростання податків і дорожнечі.

Після поразки страйку залізничників *Стамболійський вирішив сформувати однопартійний уряд БЗНС*. Виникла досить рідкісна ситуація, коли *селянська партія перетворилася в одноосібно правлячу політичну силу*.

Соціально-економічні реформи уряду Стамболійського

Закон про загальну трудову повинність для всіх громадян.

Аграрна реформа передбачала відчуження на користь держави земельних володінь площею понад 30 га та їх розподіл між безземельними і малоземельними селянами.

Селянським кооперативам надавалось монопольне право на вивіз за кордон сільськогосподарської продукції, окрім зерна, торгівля яким залишалась за державою.

Упроваджувалось прогресивно-прибуткове оподаткування на діяльність банків, промислових і торговельних організацій.

О. Стамболійський

Стамболійський хотів на практиці створити *селянську республіку*. Хоча велика частина його реформ не була проведена, уряд здобув популярність.

9. ДЕРЖАВНИЙ ПЕРЕВОРОТ У ЧЕРВНІ 1923 р.

З кінця 1920 р. *праві сили* розпочали боротьбу проти «землеробського» уряду. Навесні 1922 р. сформувалася «*Народна змова*» — організація, яка об'єднала *праві сили* болгарського суспільства.

Опору вони бачили у «*Військовій лізі*», створеній у 1919 р., яка об'єднала незадоволених своїм матеріальним і суспільним становищем офіцерів, звільнених з військової служби за умовами Нейїського мирного договору. На чолі «Військової ліги» стояв генерал **І. Вилков**, якого підтримував цар **Борис III**. Фактично він виконував функції головнокомандувача болгарської армії.

Цар, залишаючись осторонь, вміло скеровував дії супротивників уряду БЗНС. Вважаючи обстановку сприятливою для реалізації змови, керівництво «Народної змови» і «Військової ліги», таємно направленим Борисом III, у ніч з 8 на 9 червня 1923 р. *здійснило державний переворот*. Міністрів і депутатів БЗНС змовники заарештували. О. Стамболійського, який намагався організувати опір, жорстоко вбили. У результаті перевороту до влади прийшов уряд на чолі з одним із лідерів «Народної змови» **О. Цанковим**. Офіцери мали найважливіші посади в державному апараті.

Новий режим мав авторитарний характер, хоча Тирновська конституція 1879 р. залишалася в силі.

10. ВЕРЕСНЕВЕ ПОВСТАННЯ 1923 р.

Після встановлення військової диктатури комуністи разом із лівими угрупованнями БЗНС взяли курс на збройне повстання з метою захоплення влади в країні. Дії болгарських комуністів повністю скеровував Комінтерн.

Повстання розпочалося в ніч з 22 на 23 вересня. У *Софії*, де влада розгорнула попереджувальні дії проти комуністів, заколот підняти не вдалося. На 30 вересня повстання придушили урядовими військами. Розпочалися репресії проти учасників збройного виступу, багато хто з них емігрував до СРСР.

Компартія змінила тактику і перейшла до *терористичної діяльності*. У січні 1924 р. болгарський парламент змушений був заборонити діяльність БКП.

Поштова марка, присвячена 50-й річниці повстання 1923 р.

11. БОЛГАРІЯ В 1923–1930-х РОКАХ

Військовий уряд Цанкова прагнув створити собі опору в народі і проголосив політику «*соціального миру*». Підвищили платню військовим і чиновникам, надали податкові пільги ремісникам, ухвалили закон про страхування робітників.

У 1926 р. було сформовано *уряд «Демократичної змови» (об'єднання центристських партій)* на чолі з **А. Ляпчевим**. Він проголосив програму, яка базувалася на поверненні до конституційного порядку і прагнув стабілізувати обстановку в країні. Було дозволено діяльність багатьох заборонених раніше громадських і політичних організацій. Комуністи зареєстрували свою нову партію — *Болгарську робітничу партію (БРП)* і відновили політичну діяльність.

У 1929 р. країні завдала удару *економічна криза*, що тривала до 1934 р. У суспільстві назріли умови для встановлення нового авторитарного режиму.

О. Цанков створив свою партію — *Національно-соціальний рух*, — яка орієнтувалася на *Німеччину* й *Італію*. Іншою організацією, що претендувала на владу, було угруповання «*Ланка*», пов'язане з «*Військовою лігою*».

Засноване в 1932 р., воно проповідувало створення «корпоративної держави» за прикладом фашистської *Італії*.

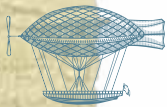
Спираючись на «Військову лігу», група «Ланка» 19 травня 1934 р. здійснила *державний переворот*. Новий військовий уряд очолив лідер «Ланки» — полковник **К. Георгієв**. Полковник прагнув створити сильну і дієспроможну державу і зосередити всю владу в своїх руках. Георгієв скасував дію Тирновської конституції, розпустив Народні збори, заборонив усі політичні партії і профспілки.

Нове керівництво намагалося обмежити вплив царя Бориса III на вирішення державних справ, що призвело до конфлікту з монархом. Владолюбний цар спираючись на підтримку монархічно налаштованого офіцерства і Національно-соціального руху, домігся в січні 1935 р. відставки уряду К. Георгієва.

Уся влада в країні зосередилася в руках монарха, який прагнув надати своєму правлінню надпартійного характеру. Усі партії і політичні організації заборонили. Основу монархічної диктатури становили офіцери болгарської армії.

У зовнішній політиці головною тенденцією була орієнтація на Німеччину.

1 березня 1941 р. уряд **Б. Філова** підписав договір про приєднання Болгарії до *Антикомінтернівського пакту*. Того самого дня гітлерівські війська як союзники окупували Болгарію. *Країна перетворилася на сателіта нацистської Німеччини, але її керівництво в категоричній формі відмовилося взяти участь у війні проти Радянського Союзу.*

ЗНАЮ МИКУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Якими були наслідки Першої світової війни для Румунії?
2. Розкажіть про політику румунського керівництва в роки Першої світової війни.
3. Яка подія відбулася наприкінці вересня 1918 р. в селі Владай у Болгарії?
4. Які території увійшли до складу Румунії у 1919–1920 рр.?
5. Назвіть території, які Болгарія втратила згідно з Нейїським мирним договором.
6. Визначте особливості економічного розвитку Румунії в міжвоєнний період.
7. Які основні реформи провів уряд Стамболійського?
8. Сформулюйте основні положення Конституції Румунії 1923 р.
9. Покажіть на карті територіальні зміни, які зазнали Румунія та Болгарія після Першої світової війни.

II. Обговоріть у групі

1. У чому полягали передумови державного перевороту в Болгарії в 1923 р.?
2. Як Ви вважаєте, чи могло народовладдя у формі селянської республіки, як його бачив Стамболійський, вирішити весь комплекс соціально-економічних проблем у країні?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Які сучасні проблеми міжнаціональних і міжнародних відносин на півдні Європи своїм корінням сягають подій історії Румунії 1920-х років?
2. Які уроки, на Вашу думку, мало б винести керівництво сучасної Болгарії з історії своєї країни у міжвоєнний період?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

27 вересня 1918 р.	проголошення республіки в Болгарії
27 листопада 1919 р.	підписання Нейїського мирного договору
1935 р.	утвердження монархічної диктатури в Болгарії
вересень 1940 р.	встановлення фашистської диктатури І. Антонеску

§19 Режим Горті в Угорщині. Югославія

1. УГОРЩИНА ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ

14 листопада 1919 р., після виводу з Будапешта румунських військ, у столицю вступили частини угорської армії, сформованої ще в період УРР на території, окупованій французами. На чолі її став адмірал **М. Горті**.

Міклош Горті (1868–1957 рр.) — правитель (регент) Угорщини в 1920–1944 рр., адмірал. Закінчив військово-морську академію. У 1886–1918 рр. служив у військово-морському флоті Австро-Угорщини. У 1919 р. — учасник розгрому Угорської Радянської Республіки. З 1920 р. — правитель (регент) Угорщини. Після 1933 р. установив тісні зв'язки з нацистською Німеччиною. У жовтні 1944 р. передав владу Ф. Салаші й виїхав за кордон.

Горті учинив розправу над учасниками соціалістичної революції, а згодом *проголосив себе регентом держави з широкими повноваженнями*. 1 березня 1920 р. Національні збори Угорщини ухвалили постанову про відновлення монархії в країні.

Тріанонський мирний договір, підписаний у **червні 1920 р.**, зафіксував розпад *Австро-Угорщини* й установив нові кордони країни. Угорщину зобов'язали виплати репарацій державам-переможцям у Першій світовій війні. Чисельність її збройних сил обмежувалася 35 тис. осіб без права мати авіацію, танки і важку артилерію.

За межами Угорщини в сусідніх країнах жили 3 млн угорців, і правлячі кола країни використовували Тріанонський договір для розпалення *шовіністичних настроїв* на користь відродження «*Великої Угорщини*». Ця обставина викликала побоювання сусідніх держав — *Чехословаччини, Румунії, Королівства сербів, хорватів і словенців*, які створили воєнно-політичний союз — *Малу Антанту*.

2. УТВЕРДЖЕННЯ РЕЖИМУ ГОРТІ

Установлений в Угорщині в 1920–1921 рр. **режим М. Горті мав авторитарний і диктаторський характер** із збереженням парламенту і наявністю деяких елементів парламентської демократії.

Гортізм спирався на цілу систему легальних і таємних союзів і товариств («*Союз пробуджених угорців*» та ін.). Їхнім керівним центром став «*Союз Етелкез*», чи «*Екса*», який управлявся *Радою сімох вождів*. Горті вважався «невидимим главою союзу» і контролював діяльність усіх цих організацій.

У 1921 р. Горті призначив на посаду прем'єр-міністра представника земельної аристократії графа **І. Бетлена**, який обіймав цю посаду до 1931 р.

Економічне становище Угорщини вдалося стабілізувати лише в 1924–1926 рр. На початку 1924 р. Угорщині за посередництвом Ліги Націй надали міжнародну «*позику оздоровлення*» 250 млн золотих крон. За допомогою цієї позики вдалося стабілізувати валюту і дещо поживавити промисловість. Розрив з Австрією звільнив промисловість від сильного конкурента, що призвело до значного зростання текстильної промисловості.

Уряд Бетлена провів **аграрну реформу**. У великих поміщиків вилучили за викуп і продали близько 10 % землі. Землю придбали 230 тис. селян, причому перевага надавалася особам, які активно підтримували Гортістський режим.

Реформа зміцнила прошарок заможних селян, котрі виробляли значну кількість сільськогосподарських продуктів на ринок.

У жовтні 1932 р. Горті призначив прем'єр-міністром генерала **Д. Гембеша**, який висунув програму «*відродження угорської нації*».

Уряд Гембеша після прийняття присяги, 1932 р.

В Угорщині досить швидко **зростає вплив фашистських організацій**. У 1934 р. було створено нову фашистську організацію «Воля нації», перейменовану в 1939 р. у «*Перехрещені стріли*». Ця організація була тісно пов'язана з німецькими нацистами.

На міжнародній арені **гортістський режим домагався перегляду Тріанонського договору і зменшення репарацій**. Угорські правлячі кола прагнули повернути своє панування над словацькими, хорватськими, румунськими і сербськими землями.

У квітні 1927 р. гортістська *Угорщина* і фашистська *Італія* уклали договір про дружбу, спрямований проти країн Малої Антанти. Усупереч міжнародним зобов'язанням Угорщина поступово нарощувала свій військовий потенціал. Після приходу до влади в Німеччині Гітлера в 1933 р. починається зближен-

ня гортістського та нацистського режимів. Угорський прем'єр-міністр **Д. Гембеш** був першим серед глав європейських урядів, хто відвідав з візитом Гітлера. Довго лавіруючи, Горті на 1938 р. зробив остаточний вибір. Він став одним з перших співучасників *Гітлера* і *Муссоліні* в актах агресії в Європі.

За першим Віденським арбітражем (2 листопада 1938 р.) Гітлер і Муссоліні змусили *Чехословаччину* передати Угорщині південні райони *Словащини* і *Закарпатську Україну* (з населенням понад 1 млн осіб).

У лютому **1939 р. гортістська Угорщина приєдналася до Антиконтентернівського пакту**. У березні 1939 р. Угорщина захопила всю *Закарпатську Україну* і допомогла Гітлерові ліквідувати суверенітет *Чехословаччини*.

За другим Віденським арбітражем (30 серпня 1940 р.) Угорщина одержала *Північну Трансильванію*, яка входила до складу *Румунії*. У листопаді **1940 р. Горті приєднався до Троїстого пакту** (Німеччина, Італія, Японія).

3. УТВОРЕННЯ КОРОЛІВСТВА СЕРБІВ, ХОРВАТІВ І СЛОВЕНЦІВ

Держава Югославія (таку назву вона одержала в 1929 р.) утворилася в результаті об'єднання ряду південнослов'янських земель. Серед них були як раніше **незалежні держави** (*Сербія* і *Чорногорія*), так і землі, що входили до складу *Австро-Угорщини* (*Хорватія*, *Словенія*, *Боснія* і *Герцеговина*, *Далмація*, *Воєводина*).

Перша світова війна значно активізувала національно-визвольний рух на території *Австро-Угорської імперії*.

Зазнавши поразки у війні, імперія Габсбургів у листопаді 1918 р. припинила своє існування, на її руїнах **почали формуватися національні держави**.

У роки війни виникло кілька центрів об'єднавчого процесу. Найвпливовішими з них були:

- *Південнослов'янський національний комітет*. Складався з представників національно-визвольного руху слов'янських народів, що входили до складу Австро-Угорщини.
- *Південнослов'янський об'єднавчий комітет* на чолі з представником Хорватії **А. Трумбичем**, що діяв у Лондоні.
- *Емігрантський сербський уряд* на чолі з **Н. Пашичем**.
- *Чорногорський комітет національного об'єднання*.

20 червня 1917 р. прем'єр-міністр Сербії **Н. Пашич** і голова Південнослов'янського об'єднавчого комітету **А. Трумбич** підписали на острові Корфу декларацію (**Корфська декларація**). Вона передбачала об'єднання після закінчення Першої світової війни Сербії і південнослов'янських земель Австро-Угорщини в незалежну державу під егідою династії **Карагеоргієвичів**. До складу держави повинні були ввійти *Чорногорія* і землі колишньої Австро-Угорської імперії: *Хорватія*, *Словенія*, *Боснія*, *Герцеговина* й ін. Главою держави

Історичні подробиці.

Сербія. Територія Сербії була заселена слов'янами в VI–VII ст. У XII ст. утворилася велика держава (з 1217 р. — королівство). Поразка сербо-боснійського війська в битві на Косовому Полі (1389 р.) призвела до встановлення в Сербії османського ярма. За підтримкою Росії Сербія здобула в 1830–1833 рр. статус автономного князівства, а за рішенням Берлінського конгресу (1878 р.) — повну незалежність.

Чорногорія. Заселена слов'янами з VII ст. До XI ст. називалася Дукля, потім — Зета (назва Чорногорія — з XIV ст.). З 1366 р. — незалежна. Вела боротьбу з Венецією і Туреччиною. У 1499 р. приєднана до Османської імперії. З 1796 р. — фактично незалежна. З 1852 р. — спадкоємне князівство. З 1878 р. — повністю незалежна.

Хорватія. Заселена слов'янами з VII ст. У IX ст. утворилась держава, з 925 р. — королівство. З 1102 р. — у складі Угорського королівства (при збереженні внутрішнього самоврядування). З 1526 р. — під владою Габсбургів. У кінці XVI — на початку XVIII ст. велика частина території Хорватії перебувала під османським ярмом. З кінця XVIII ст. посилюється залежність від угорської влади. Хорватсько-угорська угода 1868 р. визнала лише обмежену автономію хорватських земель у складі Австро-Угорщини.

Словенія. Територія Словенії заселена слов'янами з VI ст. У XI–XIII ст. на її території утворився ряд князівств. З початку XVI ст. — під владою Австрії, потім — у складі Австро-Угорщини з незначною автономією.

Боснія і Герцеговина. У VI–VII ст. територія Боснії і Герцеговини заселена слов'янами. У XII ст. утворилося Боснійське князівство (у XIV ст. — королівство, що включало і Герцеговину). З 1463 р. велика частина території Боснії, а з 1482 р. і Герцеговини була під османським ярмом. Після боснійсько-герцеговинського повстання (1875–1878 рр.) окупована Австро-Угорщиною, а з 1908 р. нею анексована.

Далмація. У VI–VII ст. заселена слов'янами. У IX ст. увійшла до складу Хорватської держави, на початку XII ст. — до складу Угорщини. У 1420–1797 рр. (крім Дубровника) — під владою Венеції (у XVI ст. внутрішні області Далмації були захоплені Туреччиною). У 1797–1918 рр. — у складі Австрії й Австро-Угорщини. З 1945 р. більшість територій — у складі Хорватії.

Воєводина. Заселена слов'янами в VI ст. З X ст. — у складі Угорського королівства. У 1526–1918 рр. — під владою Габсбургів. Сьогодні входить до складу Сербії на правах автономного краю.

передбачалося обрати представника сербської династії Карагеоргієвичів.

Поряд з Корфською декларацією в південнослов'янських землях Австро-Угорщини існували **інші варіанти** створення держави.

Ще в серпні 1918 р. провідні політичні партії Словенії утворили Народну раду, а 5 жовтня було скликано Народне віче Хорватії, яке також намагалося стати представницьким органом усіх південнослов'янських земель Австро-Угорщини. Невдовзі воно одержало назву *Народне віче словенців, хорватів і сербів* (сербі становили значну частину населення Словенії та Хорватії).

29 жовтня 1918 р. Народне віче словенців хорватів і сербів оголосило про розрив зв'язків з *Австро-Угорщиною* і про **утворення незалежної Держави словенців, хорватів і сербів**. Однак нова держава не мала армії, апарату управління і проіснувала дещо більше місяця. В умовах тривалих воєнних дій, територіальних домагань з боку *Італії*, представники Держави словенців, хорватів і сербів змушені були укласти союз із Сербією, яка не приховувала своїх планів щодо об'єднання всіх південнослов'янських земель під своєю егідою.

1 грудня 1918 р. було підписано угоду між делегацією *Держави словенців, хорватів і сербів* та урядом *Сербії* про утворення єдиної держави — **Королівства сербів, хорватів і словенців** на чолі з **Олександром Карагеоргієвичем**. Нова держава проголошувалася **парламентською монархією**.

4. РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОСТІ. АГРАРНА РЕФОРМА

Щойно утворена держава відразу зіткнулася з величезними труднощами. Господарство було зруйноване війною. Промисловість майже не існувала, фінанси перебували в стані хаосу. Залізниці не були об'єднані в єдину систему. Різні регіони держави відрізнялися за рівнем економічного розвитку, історичними традиціями. Вищий рівень розвитку мали *Словенія* і *Хорватія*. У роки часткової стабілізації в економіці країни **зросла роль Сербії**, яка отримувала основну частку кредитів Національного банку.

У цілому **рівень промислового розвитку країни був невисоким**. За винятком гірничодобувної галузі, важка промисловість так і не була створена. Більшість підприємств легкої промисловості були дрібними. В експорті переважали сировина і сільськогосподарські продукти.

Гостро в країні постало аграрне питання. У лютому 1919 р. оголосили про проведення *аграрної реформи*. Вона сильно обмежила поміщицьке землеволодіння в *Словенії, Хорватії та Воєводині*, де поміщиками були здебільшого особи австрійського й угорського походження. Проте набагато повільніше проходили реформи в *Далмації, Боснії і Герцеговині*. Майже не відбулися зміни у сербському селі, де здавна затвердилося дрібне селянське землеволодіння.

5. ВИДОВДАНСЬКА КОНСТИТУЦІЯ 1921 р.

28 червня 1921 р. у день Св. Виду (у річницю битви на Косовому Полі в 1389 р.) Установчі збори ухвалили *Конституцію Королівства сербів, хорватів і словенців*, названу **Видовданською**. Королю, особу якого оголосили недоторканною, Основний закон надавав великі права: разом з Народною скупщиною (парламентом) він здійснював законодавчу владу, через Раду міністрів — виконавчу. Крім цього, королю належало право здійснювати зовнішню політику, він був верховним головнокомандувачем.

Конституція закріпила **унітарний державний устрій**. Державу поділили на 33 жупанії (*губернаторства*) на чолі з призначуваними королем жупанами. Конституція визнавала наявність у державі єдиного «*сербо-хорвато-словенського народу*». Прийняття Видовданської конституції **завершило процес формування нової держави**.

6. ЗАГОСТРЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

Національне питання протягом усього міжвоєнного часу було тією віссю, навколо якої оберталось внутрішньополітичне життя країни. Із соціальними і національними протиріччями були тісно пов'язані і **релігійні протиріччя**, оскільки народи Королівства належали до різних віросповідань. Хорвати і словенці були **католиками**, серби сповідали **православ'я**, а жителі Боснії і Герцеговини — переважно **іслам**. У країні виявлялася релігійна нетерпимість народів один до одного.

На перший план виходили **сербо-хорватські суперечності**.

Впливовою політичною силою стала *Хорватська республіканська селянська партія (ХРСП)*, очолювана **С. Радичем**, що висунула гасло національної незалежності Хорватії. Лідер ХРСП С. Радич здійснив поїздки до Лондона і Парижа, домагаючись від керівників англійського і французького урядів підтримки своїх планів. У 1924 р. він відвідав СРСР, де заявив про готовність партії вступити в Селянський Інтернаціонал.

Король і сербські партії пішли на компроміс з Радичем. У 1925 р. його та інших представники ХРСП включили до складу *коаліційного уряду Н. Пашича*, а *Хорватська селянська партія (ХСП)* перестала називатися республіканською, визнала Видовданську конституцію. *Однак компроміс виявився тимчасовим*. 20 червня 1928 р. під час бурхливої дискусії в парламенті депутат від правлячої партії смертельно поранив С. Радича, двох інших парламентарів ХСП вбили. У Хорватії розпочалися масові мітинги протесту проти політики сербських правлячих кіл.

Проти політики сербізації в Королівстві також активно виступали різні політичні сили *Словенії, Боснії і Герцеговини, Македонії*. Прагнучи здійснити централізацію держави, сербська влада повністю знищила ті політичні установи, які існували в національних районах Австро-Угорщини до утворення Королівства сербів, хорватів і словенців. Були ліквідовані *Хорватський сабор, Народний сабор Боснії і Герцеговини, Народна скупщина в Чорногорії*.

7. ДЕРЖАВНИЙ ПЕРЕВОРОТ 1929 р. І ВСТАНОВЛЕННЯ МОНАРХІЧНОЇ ДИКТАТУРИ

6 січня 1929 р. в країні відбувся **державний переворот**. У цей день король **Олександр** узяв всю повноту влади у свої руки. Всі політичні партії й організації, запідозрені в антидержавній діяльності, розпустили. Королівство сербів, хорватів і словенців перейменовували на **Королівство Югославія**, що мало символізувати державну і національну єдність «*триєдиного народу*».

Упровадження нового адміністративного поділу в країні мало на меті стерти навіть у назвах областей будь-яке згадування про окремі народи. Дев'ять нових областей — *бановин* — найменувались за назвами річок. Кордони були проведені з таким розрахунком, щоб сербське населення становило в них більшість.

Встановлення «диктатури 6 січня», як називали переворот 1929 р. у Югославії, означало *перехід від парламентської монархії до диктаторського режиму*, покликаного зміцнити панування сербської влади.

8. ЮГОСЛАВІЯ В 1930-ті РОКИ

У 1931–1933 рр. економіка країни випробувала на собі весь тягар *кризи, яка охопила промисловість, сільське господарство і фінансову систему*. У провідній галузі промисловості — гірничорудній — виробництво скоротилося на 50–70 %. Зросло безробіття. Різко знизилися ціни на сільськогосподарську продукцію, що викликало масове розорення селянства.

В умовах економічної кризи в 1931 р. король *Олександр* «дарував» народу Югославії *конституцію*. Новий Основний закон закріпив *режим особистої влади* монарха, хоча проголосив деякі демократичні свободи і права.

У зовнішній політиці Югославія орієнтувалася на Францію. Ще в 1920–1921 рр., уклавши угоду з Чехословаччиною і Румунією, правлячі кола країни створили новий військово-політичний блок — *Малу Антанту*, за якою стояла *Франція*.

Але в 1930-ті роки окремі сили в *Югославській державі* почали виступати за розширення економічного співробітництва з *Німеччиною*. У травні 1934 р. Югославія підписала з Німеччиною *торговий договір*. Однак король *Олександр* і більша частина політичного керівництва були схильні продовжувати традиційний профранцузький курс. Тоді гітлерівці підготували й організували в жовтні 1934 р. убивство в *Марселі* югославського монарха і французького міністра *Л. Барту*.

У другій половині 1930-х років зовнішня політика Югославії вже більшою мірою орієнтувалася на Німеччину. Налагоджували відносини з *Італією*, яка ще на початку 1920-х років заявила про територіальні домагання на югославські землі. У 1937 р. *Югославія* й *Італія* підписали *договір про нейтралітет*, який значною мірою привів до розпаду *Малої Антанти* і *Балканської Антанти* (Югославія, Греція, Туреччина, Румунія).

Після убивства *Олександра* королем проголосили його 11-річного сина *Петра*, а на чолі регентської ради став брат покійного монарха *Павло*.

У червні 1935 р. уряд очолив голова белградської фондової біржі *М. Стоядинович*. Новий уряд заявив про своє прагнення домогтися пом'якшення політичної напруженості в країні.

Карикатура на королівську диктатуру в Югославії

Свідчать документи. З маніфесту короля до сербо-хорвато-словенського народу (6 січня 1929 р.)

Мої сподівання і сподівання народу, що розвиток нашого внутрішнього політичного життя принесе порядок країні і зміцнить її, не виправдалися. Парламентський лад і всі політичні погляди дедалі більше виявляють свої негативні властивості, від яких народ і держава мають у даний час одну лише шкоду. Замість того, щоб розвивати і зміцнювати дух національної і державної єдності, парламентаризм у тому вигляді, якому він є зараз, починає викликати духовну дезорганізацію і національне роз'єднання. Мій священний обов'язок — зберегти всіма засобами національну єдність держави. Я переконаний, що в цю відповідальну годину усі — серби, хорвати і словенці — зрозуміють це щире слово свого короля, і що вони вірно послужать мені в моїх подальших прагненнях, спрямованих повністю лише на якнайшвидше здійснення такого устрою управління і такої організації держави, які щонайкраще будуть відповідати загальним потребам народів і державним інтересам.

Унаслідок цього я вирішив і ухвалив, що Конституція Королівства сербів, хорватів і словенців від 28 червня 1921 р. втратила свою силу. Всі закони країни залишаються в силі доти, доки вони не будуть скасовані моїм указом. Якщо знадобиться, то будуть оприлюднені за тим самим порядком нові закони.

Скупщина, обрана 11 вересня 1927 р., розпускається.

1. Які обставини змусили короля видати цей маніфест?
2. Які головні ідеї цього документа?

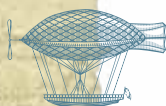

9. ДЕРЖАВНИЙ ПЕРЕВОРОТ 1941 р.

На початку Другої світової війни Югославія заявила про свій *нейтралітет*. Але 25 березня 1941 р. *Югославія приєдналася* до *Троїстого пакту*.

У широких верствах югославського суспільства цей крок розцінили як *зраду національних інтересів*. Група політиків, прихильників орієнтації на *Велику Британію* і *США*, а також пов'язані з ними деякі армійські офіцери в ніч на **27 березня 1941 р.** здійснили *державний переворот*. Замість скинутого регента *Павла* на престол офіційно зійшов оголошений повнолітнім король **Петро II**. Новий уряд очолив командувач авіації генерал **Д. Симович**. Уряд *Симовича* водночас заявив про готовність виконувати свої зобов'язання за Троїстим пактом, хоча 5 квітня 1941 р. підписав *договір про дружбу з СРСР*.

Гітлер, розцінивши переворот 27 березня і договір із *СРСР* як події, що змінили ситуацію на Балканах, дав наказ про напад своїх збройних сил на *Югославію*. 6 квітня 1941 р. війська гітлерівської *Німеччини* разом з військами *Італії*, *Болгарії* й *Угорщини* ввійшли у межі країни. Вже 17 квітня командування югославської армії підписало акт про *беззастережну капітуляцію*. Югославія як суверенна держава припинила своє існування.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інфорлацію

1. Назвіть ім'я правителя Угорщини у 1920–1944 рр.
2. У яких сусідніх з Угорщиною країнах проживало численне угорське населення?
3. Чому Горті вдалося встановити диктаторський режим у країні?
4. Які південнослов'янські землі увійшли до складу Королівства сербів, хорватів і словенців?
5. Назвіть основні положення Видовданської конституції.
6. Визначте особливості економічного розвитку Королівства сербів, хорватів і словенців у 1920-х роках.
7. З перелічених південнослов'янських земель і країн назвіть і покажіть на карті ті, які в 1929 р. увійшли до складу Югославії: *Сербія, Чорногорія, Словаччина, Боснія і Герцеговина, Далмація, Чехія, Словенія, Україна, Білорусія, Воеводина*.

II. Обговоріть у групі

1. Як Ви вважаєте, чи можна назвати гортістський режим в Угорщині фашистським?
2. Як склалися передумови загострення сербо-хорватських протиріч?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Протягом ХХ ст. південнослов'янські народи неодноразово опинялися у гирлі кровопролитних боїв, пройшли через братовбивчі війни. Як Ви вважаєте, які історичні події та явища 1920-х років впливали на подальші події на Балканах, на міжнаціональні та міжрелігійні відносини в регіоні?
2. Як Ви вважаєте, які проблеми Югославії, що обумовили її розпад на початку 1990-х років, були породжені у 1918–1939 рр.?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1 грудня 1918 р.	утворення Королівства сербів, хорватів і словенців
1920–1944 рр.	диктаторський режим Горті в Угорщині
28 червня 1921 р.	ухвалення Видовданської конституції
6 січня 1929 р.	державний переворот і встановлення монархічної диктатури в Югославії
17 квітня 1941 р.	підписання акта про капітуляцію Югославії

ДЕРЖАВИ АЗІЇ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

Шановні учні, після вивчення матеріалу цього розділу Ви здобудете певні знання та навички, і кожен з Вас буде

знати та розуміти:

- ▶ час національних революцій в Китаї і Туреччині;
- ▶ зміст понять: гандизм, етатизм, латифундія, хунта, сіонізм;
- ▶ вплив суперечностей Версальсько-Вашингтонської системи на розвиток країн Азії й міжвоєнний період;
- ▶ витоки та сутність Близькосхідної проблеми;
- ▶ тенденції економічного та суспільного розвитку країн Азії та Латинської Америки;
- уміти:**
- ▶ синхронізувати події економічного та суспільного життя Японії, Китаю, Індії, мусульманських держав та країн Латинської Америки;
- ▶ виявити (за допомогою карти) геополітичні інтереси Японії в міжвоєнний період;
- ▶ визначити особливості модернізаційних процесів у країнах Азії та Латинської Америки, антиколоніального руху в Індії та національного руху в Китаї; характерні риси, причини та наслідки мілітаризації Японії;
- ▶ проаналізувати економічне та суспільне життя населення в країнах Азії та Латинської Америки з позицій протистояння демократії та авторитаризму;
- ▶ висловлювати аргументовані судження про громадсько-політичну діяльність Махатми Ганді, Чан Кайші, Кемаля Ататюрка.

§ 20 Китай. Індія

1. ВНУТРІШНЬОПОЛІТИЧНА БОРОТЬБА В КИТАЇ

В організації національно-визвольного і революційного руху видатна роль належала *Сунь Ятсену*.

Сунь Ятсен (1866–1925) — китайський політичний і державний діяч. Створив у 1894 р. революційну організацію Сінчжунхой («Союз китайського відродження»); у 1905 р. — більш масову організацію Тунменхой («Об'єднана революційна ліга Китаю»). Лідер Сінхайської революції 1911–1913 рр. Перший (тимчасовий) президент Китайської Республіки (січень — квітень 1912). У політичній діяльності керувався так званими «трьома народними принципами», які він сформулював: націоналізм, народовладдя, народне благоденство. Обстоював демократичні погляди, територіальну єдність Китаю. У 1912 р. заснував політичну партію Гоміндан (буквально — національна партія), лідером якої був до своєї смерті.

Зібраний у квітні 1921 р. у *Гуанчжоу* (південь країни) надзвичайний парламент обрав Сунь Ятсена надзвичайним президентом Китайської Республіки. Однак на півночі країни і обрання Сунь Ятсена не визнали.

Сунь Ятсен попросив матеріальної і військової допомоги у радянської Росії, почав шукати зв'язки з Комінтерном. З досвіду радянської Росії Сунь Ятсен, який не визнавав марксизму і класової боротьби, взяв насамперед *уявлення про механізм сильної державної влади, яка повинна спиратися на сильну партію і революційну армію*.

За допомогою СРСР йому вдалося створити сильну, добре оснащену армію, у якій значна роль належала радянським фахівцям і радникам.

1 липня 1921 р. у *Шанхаї* була заснована **Комуністична партія Китаю (КПК)**. У ній переважали селяни, на яких лідер комуністів **Мао Цзедун** робив головну ставку в здійсненні своїх цілей.

У 1923 р. Сунь Ятсен почав реорганізацію *Гоміндану*, залучаючи до співробітництва з ним КПК.

Комуністи погодилися на співробітництво відповідно до директиви Комінтерну. Так був сформований своєрідний **єдиний фронт**, який об'єднав у Гоміндані блок різних сил, що боролися за об'єднання країни. На його основі на півдні країни був сформований уряд з представників Гоміндану і КПК.

У цей же час у *Північному Китаї* перемогу здобуло *угруповання*, яке підтримували *США і Велика Британія*. Воно захопило владу в *Пекіні* в 1920 р.

Історичні подробиці. У 1924 р. у *Вампу* була створена військова школа для підготовки партійних військових кадрів. Москва взяла на себе всі витрати, пов'язані з організацією і роботою школи. Боеприпаси були отримані з Радянського Союзу, навчальним процесом керували радянські військові радники. У школі викладалися тактика, топографія, артилерія, військово-інженерна справа і зв'язок, була організована політична робота серед солдатів і офіцерів.

Гоміндан (в перекл. з кит. — національна партія) — китайська політична партія, заснована (1912) і керована Сунь Ятсеном. У політичній боротьбі обстоювала національно-патріотичні і демократичні принципи.

2. РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ 1925–1927 рр.

Навесні 1925 р. у *Шанхаї* виник *антизахідний патріотичний «Рух 30 травня»* за участі буржуазії, студентства, робітників. Приводом для його виникнення послужив розстріл англійською поліцією студентської демонстрації. У Китаї почалася національно-визвольна революція. Основними її завданнями були:

- ▶ відновлення суверенітету Китаю;
- ▶ повалення прозахідного уряду в Пекіні;
- ▶ ліквідація мілітаристських угруповань;
- ▶ об'єднання Китаю під владою демократичного національного уряду;
- ▶ проведення модернізації країни на основі помірних соціально-економічних і політичних реформ.

Базою національно-визвольної революції став Південний Китай. Керівництво революцією знаходилося в руках Гоміндану.

1 липня 1925 р. у Гуанчжоу уряд, що складався з представників Гоміндану і КПК, оголосив себе **Національним урядом Китаю** і почав боротьбу за об'єднання країни. Навесні 1926 р. фактична влада опинилася в руках головнокомандувача збройних сил Національного уряду **Чан Кайші** (Сунь Ятсен помер ще в березні 1925 р.).

У липні 1926 р. гомінданівські війська виступили у свій знаменитий **Північний похід**, план якого було розроблено за участі радянських фахівців.

Північний похід, очолюваний Чан Кайші, був настільки незвичайним явищем, що привернув увагу усього світу. Невеликі групи агітаторів рухалися попереду військ, розповідаючи людям про нову владу. Міста і села радісно зустрічали наступаючу армію і допомагали їй.

У березні 1927 р. загони Гоміндану з тріумфом вступили в найбільше місто Китаю — **Шанхай**. У результаті весь Китай, за винятком **Маньчжурії**, визнав владу гомінданівського уряду.

Радянський військовий радник Василь Блюхер, один із найталановитіших воєначальників Червоної армії, майбутній Маршал Радянського Союзу, розстріляний під час Великого терору в СРСР (на фото праворуч)

Чан Кайші (1887–1975) — державний, політичний і військовий діяч Китаю. Генералісимус (1928). Освіту одержав у Баодинській військової академії і військової академії в Токіо. Активний учасник революції 1911–1913 рр. Один із лідерів Гоміндану, керівник збройних сил гомінданівської партії. У 1927 р. розірвав стосунки з китайськими комуністами, СРСР і Комінтерном. Установив режим особистої влади. З 1937 р. — організатор боротьби проти японських загарбників. У 1945–1949 рр. Гоміндан і його збройні сили зазнали поразки в Громадянській війні з комуністами. Чан Кайші і його прихильники евакуювалися на острів Тайвань, де незабаром створили економічно розвинуту і політично стабільну державу. Президент Китайської Республіки (так офіційно називається острівна китайська держава, не визнана світом) помер у 1975 р. у віці 88 років.

3. ПРОТИБОРСТВО МІЖ ГОМІНДАНОМ І КОМУНІСТАМИ

Після захоплення навесні 1927 р. **Шанхая і Нанкіна** Чан Кайші переніс столицю в Нанкін і сформував т. зв. **Нанкінський уряд**.

Північний похід приніс самолюбному маршалу (з 1928 р. — генералісимусу) світову славу. Відтоді Чан Кайші радикально змінив свою політику. **Він розірвав союз із комуністами і заявив про готовність встановити дружні стосунки з країнами Заходу.** Цей крок означав розрив із СРСР і Комінтерном, і, отже, крах надій їхніх лідерів на китайський варіант світової революції.

Основні відмінності програмних цілей Гоміндану і КПК

Гоміндан	КПК
Створення сильного державного апарату і вертикалі влади.	Встановлення диктатури пролетаріату.
Проведення грошово-фінансової реформи, розвиток ринкових відносин.	Розгортання аграрної революції, конфіскація землі у поміщиків і заможних селян.
Державне регулювання економіки в поєднанні з розвитком приватного підприємництва.	Націоналізація заводів, фабрик, копалень, залізниць. Скасування приватної власності.
Заохочення розвитку підприємництва і національного капіталу.	Повсюдне озброєння робітників і селян для створення опори нової влади.
Відновлення повного суверенітету Китаю.	Повна орієнтація на ВКП(б) і Комінтерн.

Боротьба між Гомінданом і КПК вилася в двадцятилітню Громадянську війну в країні, що завершилася фактично лише в 1949 р.

Див. відео
«Чан Кайші»
(RadaTVchannel,
06.04.2016)

Посилання: https://drive.google.com/open?id=1w7Pb_pSbeCfixjhsTPuFFMylQZ9cyLfm

РЕФОРМИ УРЯДУ ЧАН КАЙШІ

1) *Гомінданівський уряд узяв під свій контроль фінансову систему країни* — банки, страхові товариства, податкові і митні збори. В дусі традицій і тенденцій світового розвитку формувалася могутній *державний сектор* промисловості.

З іншого боку, було прийнято закон про захист інтересів приватних власників.

2) *Реформи у сфері трудових відносин*. Уряд ухвалив низку важливих законів про працю, створив систему державних профспілок, встановив мінімальний рівень заробітної плати.

3) *Аграрний закон 1930 р.* обмежив розміри орендної плати, встановив обмеження для земельних володінь, захищав права орендарів.

Досягнення гомінданівського режиму значно звузили соціальну базу комуністів і прирекли на поразку так званий «радянський рух» у Китаї.

4. ДІЇ КОМУНІСТІВ. МАО ЦЗЕДУН

Незважаючи на зміцнення центральної влади Нанкінського уряду, комуністи розгорнули проти нього збройну боротьбу. Однак знайти широку опору серед робітників комуністам не вдалося. Тоді центр своєї діяльності КПК і її збройні сили змушені були перенести в сільську місцевість.

Силами напівпартизанської Червоної армії, на стику окремих провінцій *Центрального Китаю* було створено декілька районів, де влада належала Радам. Найбільшим із «радянських районів» був *Центральний радянський район* у провінції *Цзянсі*. Тут у листопаді 1931 р. відбувся Всекитайський з'їзд представників радянських районів, що проголосив *Китайську Радянську Республіку (КРР)*. Її лідером став *Мао Цзедун*.

У 1934–1935 рр. Мао Цзедун організував *«Великий похід на північ»* з метою захоплення влади. Червона армія зазнала нищівної поразки. Збройні сили Гоміндану відновили свою владу по всій території країни. «Радянські райони» припинили своє існування.

Мао Цзедун

5. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ КУРС ГОМІНДАНІВСЬКОГО РЕЖИМУ

Зовнішньополітичний курс гомінданівського керівництва визначався його *прагненням встановити тісні стосунки із США і Великою Британією, іншими західними країнами на тлі загострення відносин з Японією*. Першочерговим завданням Гоміндан вважав якнайшвидше *скасувати нерівноправні договори і угоди з іноземними державами*.

Японія виступала проти об'єднання Китаю під владою Чан Кайші (як, між іншим, і комуністів).

Зовнішньополітичне становище Китаю різко ускладнилося після початку японської агресії в *Маньчжурії*. У 1931 р. Японія майже без боїв захопила цю територію. Тут було створено прояпонську маріонеткову державу *Маньчжоу-Го* на чолі з останнім представником поваленої маньчжурської династії *Пу І*.

Усі заклики гомінданівського уряду до західних держав покласти кінець японській агресії не мали успіху. Це змусило Чан Кайші в 1935–1936 рр. звернутися за військовою і фінансовою допомогою до Радянського Союзу. Однак *СРСР надавав величезну допомогу зброєю, фінансами і продовольством китайським комуністам*.

6. НАПАД ЯПОНІЇ НА КИТАЙ У 1937 р.

7 червня 1937 р. Японія почала широкомасштабну війну проти Китаю.

Обстановка вимагала загальнонаціонального єднання всіх політичних сил Китаю. Ще в грудні 1936 р. у Сіані на зустрічі керівників КПК і Гоміндану було досягнуто усної згоди про припинення Громадянської війни. У квітні 1937 р. **КПК і Гоміндан уклали угоду про співробітництво.**

Міжнародна громадськість і Ліга Націй засудили японську агресію, однак японські війська просувалися углиб країни. У листопаді 1937 р. вони захопили *Шанхай і Нанкін*. У 1938 р. японці окупували ряд стратегічних центрів *Південного Китаю*. Більша частина країни перебувала під контролем агресорів.

У ході розпочатої війни домогтися єднання збройних сил Китаю все ж таки не вдалося. З весни 1939 р. різко загострилися відносини між Гомінданом і КПК, що вилилося в нові збройні зіткнення. *СРСР* надавав Китаю величезну матеріальну, військову і фінансову допомогу, однак вона була фактично призначена тільки для збройних сил КПК.

Жертви китайського народу в 1937–1939 рр. становили майже 1,5 млн чоловік.

Японські солдати в Китаї

7. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ В ІНДІЇ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Передумовами піднесення національно-визвольного руху в 1918–1922 рр. стали реформи *Монтегю-Челмсфорда*, а також закон *Роулетта*.

Міністр британського уряду у справах Індії Монтегю і віце-король Челмсфорд підготували для англійського уряду і парламенту доповідь про англійську політику в Індії, на підставі якої в 1919 р. був прийнятий **закон «Про управління Індією»**. Цим законом передбачалося символічне розширення складу виборців до центральної законодавчої асамблеї країни (усього з 1% до 3% дорослого населення). Індійці одержували можливість обіймати посади міністрів охорони здоров'я, освіти та деякі інші другорядні посади в колоніальній адміністрації. Англійці ж, як і раніше, повністю контролювали фінанси, армію, поліцію, усі важливі галузі економіки, внутрішню і зовнішню політику Індії. Новий закон запроваджував виборчу систему за релігійними куріями і в такий спосіб **протиставляв один одному індусів і мусульман**.

Крім того, у тому ж 1919 р. англійська влада надала силу закону *Роулетта*. **Закон передбачав посилення кримінальних покарань за антиурядову діяльність.**

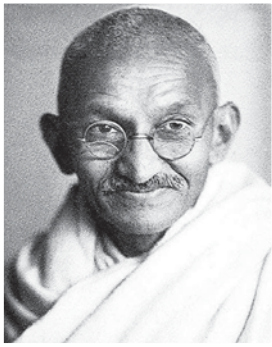
Національно-визвольний рух очолила провідна політична партія країни Індійський Національний конгрес (ІНК), яка поєднувала у своїх рядах національну буржуазію й інтелігенцію. Головною масовою силою національно-визвольного руху в Індії у міжвоєнний період було **індійське селянство**.

Згадайте, коли і за яких умов було створено ІНК.

8. М. ГАНДІ І ГАНДІЗМ

Саме в міжвоєнний період Ганді став визнаним керівником ІНК, а його вчення — **гандізм** — офіційною ідеологією цієї партії.

Глибоко національним і соціальним був суспільний ідеал Ганді. Це селянська утопія утвердження «суспільства загального благоденства», «суспільства справедливості», яскраво описаного у священних книгах індуїзму. З іншого боку, прихильники гандізму не сприймали європейської цивілізації, виступали проти ринкових відносин, відстоювали свій, індійський, шлях розвитку і прогресу. Ганді розумів, що успіх антиколоніального руху можливий тільки за умови його масовості. **Тактичним методом гандізму в національно-визвольному русі став метод ненасильницького опору.**

Мохандас Карамчанд Ганді (1869–1948) — видатний діяч національно-визвольного руху Індії. Народився в гуджаратському князівстві Порбандар. Його батько обіймав міністерські посади в ряді князівств. Ганді зростав у родині, де суворо дотримувалися релігійних звичаїв, що дуже вплинуло на його світогляд. Здобувши в 1891 р. юридичну освіту в Англії, Ганді до 1893 р. займався адвокатською практикою, служив юрисконсультом у торговій фірмі в Південній Африці. Він очолював боротьбу проти расової дискримінації індійців, що тут жили, організовуючи мирні маніфестації, петиції на ім'я уряду. Після повернення до Індії (січень 1915) зближується з ІНК, до якого вступив у 1919. З 1917–1918 рр. Ганді стає одним з лідерів національно-визвольного руху. Національний конгрес під його керівництвом перетворився на масову політичну організацію, а сам Ганді своєю діяльністю здобув незаперечний авторитет і широку популярність у народі, що прозвав Ганді Махатмою («Велика душа»).

Сутність методу ненасильницького опору (сатьяграхи)

Відмова від титулів і посад, дарованих колоніальною владою.	Бойкот постанов уряду.	Невідвідування англійських навчальних закладів.	Організація мирних демонстрацій, страйків.	Відмова на певних умовах від сплати податків.

У цьому методі своєрідно сполучалися терпіння і протест, прихильність до дотримання старих традицій і революційність. Це було характерно для століттями вихованого у фаталістичному релігійному світогляді індійського селянина. У Ганді активний протест поєднувався з *терпимістю* до супротивника. Ганді заперечував *боротьбу* різних соціальних груп як таку, що дестабілізує суспільство, роз'єднує націю перед спільним завданням — звільненням від іноземного гніту.

9. КАМΠΑНІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ НЕПОКОРИ

Перша кампанія громадянської непокори почалася **6 квітня 1919 р.** з ініціативи Ганді. Кампанія була реакцією на реформи *Монтегю-Челмсфорда* і закон *Роулетта*. Ганді закликав до *харталу* (закриття крамниць і припинення будь-якої ділової активності). Колоніальна влада відповіла насильством.

10 квітня 1919 р. англійська влада вислала з міста Амрітсара двох видатних громадських діячів — доктора *Кітчлу* і доктора *Сатьяпала*. 13 квітня на площі відбувся мітинг жителів міста в знак протесту проти цієї акції. Англійські солдати, викликані напередодні в місто, загородили вихід із площі і відкрили вогонь по беззбройному натовпу. Майже тисячу чоловік було вбито і вдвічі більше поранено.

Всю Індію охопило *обурення*. У *Пенджабі* стихійно спалахнули заворушення. Ганді терміново виїхав у *Пенджаб*, щоб не допустити переростання протесту в стихійний бунт. Це йому вдалося.

Англіїці прагнули загострити ворожнечу між індусами і мусульманами. Мусульмани також брали участь у боротьбі проти англійського панування. Вони мали свою політичну організацію — Мусульманську лігу. З ініціативи Ганді ІНК і Мусульманська ліга утворили єдиний антианглійський блок.

Восени 1920 р. *ІНК* відмовився від співробітництва з англійцями в проведенні реформ і *прийняв план «прогресивного ненасильницького неспівробітництва» з метою досягнення свараджа* (самоврядування, незалежності) і задоволення вимог індусів і мусульман.

План накреслював серію послідовних заходів:
 ➤ всі індійці повинні були відмовитися від титулів і посад, подарованих англійцями;

Свідчать документи. М. Ганді про ненасильство

Для мене ненасильство — не просто філософська категорія, це закон і сутність мого життя. Корені мого неспівробітництва — не в ненависті, а в любові... Метою неспівробітництва не є покарання супротивника чи завдання йому шкоди. За моїм неспівробітництвом — завжди бажання співробітничати навіть з найгіршим із моїх недругів...

Я не вірю у швидкі ненасильницькі шляхи до успіху. Справжнє добро ніколи не може стати результатом неправди і насильства... Я твердо вірю в те, що воля, завойована кровопролиттям і обманом, — не воля...

Ненасильство — наймогутніша сила, яку має в розпорядженні людство. Вона значно могутніша, ніж наймогутніше знаряддя руйнування, створене людською винахідливістю.

❓ Що Вас приваблює у висловленнях Ганді? Як його твердження Ви не поділяєте?

- ▶ якщо це не допоможе, передбачалося здійснити бойкот законодавчих органів, судів і навчальних закладів;
- ▶ як завершальна стадія «прогресивного ненасильницького неспівробітництва» висувалася погроза відмови від сплати податків.

Однак 4 лютого 1922 р. відбувся інцидент, який загрожував переростанням руху в неконтрольовану форму. У містечку *Чаурі-Чаура* натовп селян спалив загнаних у приміщення 22 поліцейських. Ганді різко засудив цей акт самосуду й оголосив про припинення кампанії громадянської непокори.

Друга кампанія громадянської непокори, яку очолював Ганді, почалася в **1930 р.** Це відбулося 26 січня 1930 р., коли ІНК вирішив оголосити цю дату **Днем незалежності** Індії. ІНК закликав народ провести в цей день по всій країні мітинги, на яких індійці повинні були дати клятву до кінця боротися за звільнення Індії від колоніального ярма.

Сигналом до початку **другої кампанії** громадянської непокори мало стати демонстративне порушення монополії колоніальної влади, що існувала в Індії, на видобуток і продаж солі. Монополія робила сіль дуже дорогою і малодоступною для бідняків. У березні 1930 р. Ганді в супроводі декількох десятків послідовників рушив у тритижневий похід до узбережжя *Аравійського моря*, щоб випарувати сіль з морської води. Треба було пройти шлях у 400 км. Вся країна стежила за «**соляним походом**», до якого приєднувалися тисячі добровольців.

Під впливом «соляного походу» відбулися великі заворушення в багатьох провінціях країни. Протягом квітня—травня англійська влада заарештувала 60 тис. конгресистів, у тому числі *М. Неру, Дж. Неру, Ганді* й інших.

За цих умов керівництво ІНК прийняло рішення піти на компроміс з англійцями й укласти угоду за назвою **Делійський пакт, або пакт Ірвіна—Ганді**.

Головне, чого домогся віце-король Індії лорд Ірвін, — це скасування бойкоту колоніальної адміністрації з боку ІНК. Оголошувалась загальна амністія політичним в'язням. Скасовувалася монополія на сіль. Національний конгрес визнавався офіційною політичною партією.

10. ПРОБЛЕМА ДЕКОЛОНІЗАЦІЇ І МАЙБУТНЬОГО КРАЇНИ

Вийшовши на волю, Ганді дав згоду на участь у конференції «круглого столу», скликаний у *Лондоні* для обговорення індійських проблем.

Не домогшись у Лондоні жодних поступок, Ганді в **січні 1932 р.** оголосив початок **нового етапу другої кампанії громадянської непокори**. Цей етап продовжувався до кінця року, але внаслідок жорстоких репресій англійського уряду не набув широкого розмаху.

Англійці продовжували шукати компроміс: у британській столиці продовжувалися засідання «круглого столу» за участю всіх зацікавлених сторін.

У серпні 1935 р. англійський парламент ухвалив нову для Індії **програму реформ**. Виборча реформа передбачала розширити (до 12% населення) участь громадян Індії у виборах шляхом зниження майнового й іншого цензів, надати місцевим законодавчим органам значні права.

Солдати на вулицях індійського міста. 1930 р.

М. Ганді під час «соляного походу»

Див. відео
«Махатма Ганді»
(24 канал, 16.08.2012)

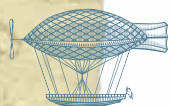
Посилання: https://drive.google.com/open?id=1XloTUKJZg0yb4SRKdU7EPaHIG_bu_skX

У цьому ж 1935 р. англійці нав'язали Індії антидемократичну конституцію, яку один з лідерів ІНК *Дж. Неру* назвав «рабською». Закон «Про управління Індією» (Конституція Індії) передбачав перетворення Індії на федерацію провінцій і князівств при збереженні усієї влади в руках англійського віце-короля.

Всупереч пропагованому виборчому закону в основі системи виборів залишався релігійно-общинний принцип, який, як і колись, роз'єднував індійське суспільство.

Кампанії громадянської непокори розхитували колоніальний режим. У 1937 р. пройшли вибори до центральних і провінційних законодавчих зборів за новою виборчою системою. Національний конгрес одержав більшість виборчих місць у 9 з 11 провінцій Індії і сформував там місцеві уряди.

З початком Другої світової війни в 1939 р. і оголошенням *Великою Британією* війни *Німеччині* 3 вересня 1939 р. віце-король Індії оголосив Індію воюючою країною.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які політичні сили вели боротьбу за владу в Китаї в 30-ті рр.?
2. Розкажіть про Північний похід армії Чан Кайші у 1926–1927 рр.
3. Визначте основні реформи уряду Чан Кайші.
4. Назвіть ім'я лідера індійського національно-визвольного руху в 20–30-ті рр.
5. Назвіть провідну політичну партію Індії.
6. Що Вам відомо про «соляний похід»?
7. Як проходила перша кампанія громадянської непокори?
8. Поясніть значення понять: «Гоміндан», «сатьяграха».

II. Обговоріть у групі

1. У чому полягали основні відмінності програмних цілей Гоміндану і КПК?
2. Визначте сутність тактики ненасильницького опору.

III. Мислю творчо й самостійно

1. Які були можливі шляхи об'єднання Китаю? Як Ви вважаєте, чому Китай був об'єднаний під владою Гоміндану?
2. Відомий англійський історик і філософ А. Тойнбі говорив про Ганді: «Він зробив неможливим подальше панування англійців в Індії, але в той же час дозволив їм ретируватися гідно і без прихованої ворожнечі». Чи погоджуєтесь Ви з точкою зору англійського вченого?
3. У чому, на Вашу думку, полягають заслуги М. Ганді перед індійським народом, всім людством? Як Ви вважаєте, чи можлива ідеологія або тактика ненасильницького опору в сучасному світі?
4. Визначте спільне і відмінне в національно-визвольному русі Індії та Китаю в міжвоєнний період.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

липень 1925 р.	створення Національного уряду Китаю. Початок об'єднання країни
березень 1930 р.	«соляний похід» Ганді
квітень 1937 р.	підписання угоди про співробітництво між КПК і Гомінданом
липень 1937 р.	початок війни Японії проти Китаю

§ 21 Японія

1. НАСЛІДКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ДЛЯ ЯПОНІЇ

Використання сприятливої воєнно-політичної обстановки. Японія брала участь у Першій світовій війні на боці країн *Антанти*, хоча її роль у ній була номінальною. У роки війни країні вдалося потіснити своїх конкурентів на світовому ринку. З 1915 по 1918 рр. експорт Японії в *Європу* виріс на 60%, в *Азію* — на 125%, у *Південну Америку* — на 629% і в *Африку* — на 1002%. Золотий запас у роки війни збільшився в 6 разів.

Погіршення економічного становища. З закінченням війни економічне становище Японії різко погіршилося. Ті вигідні позиції на зовнішніх ринках, які вона займала у воєнний час, було втрачено, оскільки європейські країни знову почали вивозити свої товари на ці ринки, витісняючи японські. Подорожчали предмети першої необхідності і насамперед рис — основний продукт харчування японців.

«Рисові бунти». У серпні 1918 р. в Японії спалахнули масові народні заворушення, які отримали назву «рисових бунтів». Загальна кількість їхніх учасників досягла 10 млн осіб. У *Кіото*, *Кобе*, *Токіо* й інших містах робітники та міська біднота громили і спалювали рисові склади торговців, що відмовлялися продавати рис за зниженою ціною, руйнували поліцейські дільниці. Бунти продовжувалися понад місяць. Влада жорстоко придушила заворушення.

В економіці країни, як і раніше, провідне місце належало великим промисловим об'єднанням (*дзайбацу*), особливо концернам «*Міцубісі*», «*Міцубісі*», «*Сумімото*», «*Ясуда*». Навіть при несприятливій післявоєнній економічній кон'юнктурі вони прагнули нарощувати обсяги виробництва.

Економічна криза 1920–1921 рр. В Японії криза проявлялася особливо гостро в через її залежність від зовнішнього ринку. За роки кризи японський експорт зменшився на 40%, імпорт — на 30%, рівень виробництва промислової продукції — на 20%.

Становище в країні ускладнив **сильний землетрус**, який відбувся **1 вересня 1923 р.** Найбільше постраждав район *Токіо* — *Йокогама*. **Загинуло 140 тис. чоловік**, матеріальні втрати оцінювалися в 5 млрд. ієн.

Збирання рису в Японії

Наслідки землетрусу в Йокогамі

2. ЗАГОСТРЕННЯ ВІДНОСИН ІЗ США І ВЕЛИКОЮ БРИТАНІЄЮ. ВАШИНГТОНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ

США були незадоволені тим, що Японія монополює контроль над Китаєм, а США самі прагнули встановити своє панування над цією країною і над усім *Далеким Сходом*. **Велика Британія не менше від заокеанського союзника була незадоволена зміцненням позицій Японії в Китаї.** На погіршення відносин Великої Британії і Японії вплинули також зовнішньоекономічні проблеми.

Для вирішення цих суперечностей і запобігання можливій війні у **Вашингтоні** з 12 листопада **1921 р.** по 6 лютого **1922 р.** була проведена **міжнародна конференція за участю всіх зацікавлених сторін.** Японія і Велика Британія змушені були піти на серйозні поступки **США**. Велика Британія в односторонньому порядку відмовилася від договору 1902 р. з Японією. Японія, разом з Великою Британією і США, за участю ще 6 держав, підписала **Договір дев'яти держав.**

Вашингтонська конференція формально зрівняла Японію в правах з великими державами, але позбавила її привілеїв у Китаї.

3. МЕМОРАНДУМ ТАНАКА. МІЛІТАРИЗАЦІЯ КРАЇНИ

Згадайте визначення поняття «мілітаризація».

Меморандум (від лат. memorandum — те, про що варто пам'ятати) — дипломатичний або державний документ, в якому викладено фактичний, документальний чи юридичний аспект якогонебудь питання.

Свідчать документи. 3 меморандуму Танака Гіті (25 липня 1927 р.)

Якщо ми в майбутньому хочемо захопити у свої руки контроль над Китаєм, ми повинні знищити Сполучені Штати. Але для того, щоб завоювати Китай, ми повинні спочатку завоювати Маньчжурію і Монголію. Для того, щоб завоювати світ, ми повинні спочатку завоювати Китай. Для того, щоб завоювати справжні права в Маньчжурії і Монголії, ми повинні використовувати цей район як базу проникнення в Китай під приводом розвитку нашої торгівлі. Опанувавши всіма ресурсами Китаю, ми перейдемо до завоювання Індії, країн Південних морів і, нарешті, Європи.

Чому Танака надавав вирішальну роль Китаю в прагненні Японії завоювати увесь світ?

Генерал Танака

в країні у 1929—1933 рр., значно активізувалися прихильники мілітаризації. Зростала чисельність особового складу, удосконалювалося озброєння, організаційна структура військ, оперативна підготовка, посилилася ідеологічна обробка військовослужбовців. У 1930—1935 рр. збройні сили Японії збільшилися з 250 до 400 тис. чоловік, у тому числі військово-морський флот — з 75 до 100 тис. чоловік.

У Японії посилювався вплив *шовіністичних організацій*, що виникли ще в XIX ст. Вони були засновані на расистських ідеях *паназіатизму*, їхнє головне гасло було «*Азія для азіатів*», що насправді означало прагнення панування Японії в Азії.

По всій країні демонстрували фільм, що пропагував особливу роль Японії в Азії. На екрані з'являлася політична карта світу, у центрі її знаходилася Японія, а до цього «центру нового порядку» прилягали *Сибір, Китай, Індія* і країни *Південних морів*. У військовослужбовців виховувалися безмежна відданість імператору і беззаперечне підпорядкування тим, хто обіймає вищу посаду. Смерть за імператора вважалася проявом найвищого патріотизму.

Роль армії і військових у житті японського суспільства неухильно зростала.

4. ВТОРГНЕННЯ ЯПОНСЬКИХ ВІЙСЬК У ПІВНІЧНО-СХІДНИЙ КИТАЙ

Японія не бажала примиритися з тим, що найважливіші позиції в Китаї, який вона розраховувала перетворити на свою колонію, переходили до рук американців. Улітку 1931 р. Японія завершила підготовчі заходи до нападу на *Маньчжурію*. Обраний момент здавався дуже вигідним. Західні суперники Японії залишили без уваги китайську проблему у зв'язку із світовою економічною кризою. А в самому Китаї йшла громадянська війна.

18 вересня 1931 р. японські війська почали вторгнення в Північно-Східний Китай. Протягом п'яти днів Японія захопила всі важливі населені пункти провінцій *Гірін і Ляонін*. Далі японські війська захопили *Харбін*, а на лютий 1932 р. вони підпорядкували своєму контролю весь *Північно-Східний Китай*.

18 лютого 1932 р. на території *Маньчжурії* була проголошена «незалежна республіка» *Маньчжоу-Го*, яка була під японським контролем. Новій державі намагалися надати законний характер завдяки проголошенню останнього представника маньчжурської династії *Пу І* главою Маньчжоу-Го.

28 березня 1932 р. японці вчинили напад на місто *Шанхай*. Однак міжнародні протести й опір китайських військ не дозволили японцям захопити це місто.

Ліга Націй засудила японську агресію, але була неспроможна примусити Японію вивести війська з Маньчжурії. У 1933 р. Японія заявила про свій вихід з Ліги Націй.

5. НАПАД ЯПОНІЇ НА КИТАЙ У 1937 Р.

У жовтні 1935 р. командувач японських військ у *Північно-Східному Китаї* генерал *Тада* виступив з меморандумом, у якому заявив, що на Японію покладена «історична місія» звільнення народів *Сходу від білої раси*. «Китай, — заявив генерал, — повинен визнати, що єдиним реальним вирішенням усіх його проблем було б співробітництво з Японією».

У жовтні 1935 р. Японія проголосила свою **політику стосовно Китаю**:

- союз Китаю з Японією для придушення комунізму в Азії;
- відхід Китаю від співробітництва з «варварами» (тобто з усіма народами, крім японців);
- встановлення економічного співробітництва між Японією, Маньчжоу-Го і Китаєм.

Для посилення своїх позицій на міжнародній арені Японія в листопаді 1936 р. підписала *Антикомінтернівський пакт із Німеччиною*.

7 липня 1937 р. Японія почала широкомасштабну війну з Китаєм. Правлячі кола Японії розраховували на те, що військово-технічна відсталість Китаю, слабкість його центрального уряду забезпечать перемогу через 2–3 місяці. Однак війна в Китаї набула *затяжного характеру* і тривала до 1945 р.

Японські війська вели одночасні наступи в *Північному і Центральному Китаї*, зосередивши тут близько 500 тис. солдатів і офіцерів, 1200 літаків, 1000 танків, понад 1500 гармат. Їм вдалося захопити найбільші міста Китаю — *Тяньцзінь, Шанхай*, заволодіти його залізничними комунікаціями. Неоголошена війна, яку японці іменували «китайським інцидентом», велася з *безмежною жорстокістю*. 13 грудня 1937 року японські війська захопили столицю Китаю місто *Нанкін*, котре протягом шести тижнів було піддане нищенню. В ході «*Нанкінської різанини*» було вбито не менше 200 тисяч китайців, включаючи жінок і дітей. Японські офіцери навіть влаштовували «змагання» з відсікання голів мирним мешканцям.

6. ОСОБЛИВОСТІ АВТОРИТАРНОГО РЕЖИМУ В ЯПОНІЇ

Мілітаризація, зовнішня агресія в 30-ті рр. підштовхували країну до **тоталітаризму**. В Японії цей процес набув своєрідної форми *авторитарно-монархічного режиму і військово-регульованої економіки*. Авторитарні риси у внутрішній

Японські танки вступають до китайського міста. 1931 р.

Японські війська у Тяньцзині

Див. фрагмент відео «Маловідома китайсько-японська війна: 70 років по тому» (Euronews, 03.09.2015)

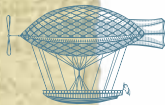
Посилання: https://drive.google.com/open?id=1-c_7r7KWU8RapZR1FCKoDLWx3yYyNSru

політиці, жорстке придушення опозиції, обмеження прав і свобод були характерними для Японії і на початку ХХ ст. Однак в умовах широкомасштабної війни за панування в Азії правлячі кола країни проголосили політику створення «нової політичної й економічної структури», що передбачало встановлення **жорсткого політичного контролю військово-державної бюрократії над суспільством**. У країні були розпущені всі політичні партії. В Японії з'явилася могутня ідеологічна реакційно-шовіністична організація — «Асоціація допомоги трону». У 1938 р. був виданий закон «Про загальну мобілізацію нації». Метою Японії проголошувалося «створення Великої східно-азійської сфери спільного процвітання».

«Нова економічна структура» означала **встановлення військово-державного контролю над економікою країни**. Як контрольні державні органи засновувалися асоціації виробників у різних галузях господарства.

Державно-бюрократичне регулювання здійснювалося за допомогою таких самих механізмів (бюджет, податки, тарифи, замовлення, субсидії, адміністративні й непрямі методи регулювання та ін.), характерні і для європейських країн того часу, зокрема і для тоталітарних режимів.

Тоталітарний режим підштовхував країну до агресивної зовнішньої політики, воєнних авантур, зближував Японію з Німеччиною й Італією в їхньому спільному прагненні встановити своє панування над світом.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. З якими країнами Японія вела боротьбу за гегемонію в Китаї?
2. Яка подія, що на довгі роки вплинула на долі китайського і японського народів, відбулась у липні 1937 р.?
3. Чому в Японії після війни виникли «рисові бунти»?
4. Визначте основні риси розвитку японської економіки в післявоєнний період.
5. Назвіть основні принципи політики Японії стосовно Китаю. Що мала на меті Японія в цій країні.
6. Розкрийте зміст та основні ідеї меморандуму Танака.
7. Поясніть значення поняття «меморандум».

II. Обговоріть у групі

1. З чим було пов'язане загострення відносин Японії з Великою Британією і США в післявоєнний період?
2. Чому агресивним військовим колам не вдалося захопити владу в країні в 30-ті рр.?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Які чинники були в основі агресивної зовнішньої політики Японії?
2. У чому полягала схожість і відмінність тоталітарного режиму в Японії з тоталітарними режимами в Італії та Німеччині?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

- 1927 р. Обнародовано меморандум генерала Танака
- 1931 р. Початок вторгнення Японії в Північно-Східний Китай
- 1937 р. Початок широкомасштабної війни Японії проти Китаю

§ 22

Країни Передньої Азії. Розпад Османської імперії. Модернізація Туреччини та Ірану. Основні аспекти Близькосхідної проблеми

1. РЕВОЛЮЦІЯ В ТУРЕЧЧИНІ. КЕМАЛЬ АТАТЮРК

Капітуляція Османської імперії в жовтні 1918 р. поклали кінець владі молодотурків, що відстоювали цілісність імперії.

Країни Антанти, не задовольнившись відокремленням від Османської імперії *арабських земель*, прагнули покінчити з існуванням самої *Туреччини*. Після підписання *Мудроського перемир'я* (30 жовтня 1918 р.) почалася окупація *Анатолії* (азіатської частини Туреччини) військами *Англії, Франції, Італії та Греції*.

Держави Антанти взяли під свій контроль банки, фабрики і рудники, залізниці й державні установи. Невдовзі почали виникати партизанські загони, товариства захисту прав місцевого населення, на чолі яких стояли представники нового покоління підприємців, патріотичної інтелігенції й офіцерства.

У 1919 р., спочатку в липні в *Ерзерумі*, а потім у вересні в *Сивасі* відбулися один за одним два конгреси цих товариств, на яких був обраний *Представницький комітет* на чолі з генералом *М. Кемалем*. Документи конгресів закликали до боротьби проти окупантів і за незалежність країни, а султана — до створення нового, патріотично орієнтованого уряду.

Скликаний на вимогу прихильників М. Кемалю в січні **1920 р.** у *Стамбулі* парламент прийняв *Декларацію незалежності Туреччини* («*Національну обітницю*»). У відповідь на ці дії війська Антанти окупували *Стамбул*. Парламент було розігнано, султан був змушений підкоритися диктату. Більшість патріотично налаштованих громадських і політичних діячів було заарештовано.

Нав'язавши султанському уряду *Севрський договір (1920)*, який розчленовував і поневолював *Туреччину*, країни Антанти організували відкриту інтервенцію і доручили її проведення *грецьким* військам.

Дії країн Антанти змусили кемалістів стати на шлях боротьби з окупантами. 23 квітня 1920 р. в *Анкарі*, куди ще наприкінці 1919 р. було перенесене місце перебування *Представницького комітету*, зібрався новий парламент — *Великі Національні збори Туреччини (ВНЗТ)*. Головою ВНЗТ став *М. Кемаль*, який проголосив новий орган влади єдиною законною владою Туреччини.

2. ТУРЕЧЧИНА ПІД ВЛАДОЮ АТАТЮРКА

Двовладдя. У країні затвердилося двовладдя: у *Стамбулі* знаходився султанський уряд, а в *Анкарі* — кемалістський (прихильників республіки). Туреччина була на порозі *громадянської війни*.

20 січня 1921 р. республіканці прийняли *Тимчасову конституцію*, відповідно до якої вища влада в Туреччині переходила до Великих Національних зборів. Велику допомогу Туреччині надала *радянська Росія*, що протистояла державам *Антанти*. З її фінансовою підтримкою кемалістський уряд почав формувати свої збройні сили.

Проголошення республіки. 1 листопада 1922 р. ВНЗТ ухвалили закон про ліквідацію султанату. Останній турецький султан *Мехмед IV Вахїддін* спішно втік із країни. Восени 1923 р. Туреччина була проголошена республікою.

Британські війська зі складу окупаційних формувань Антанти на вулицях Стамбула.
Січень 1919 р.

Мустафа Кемаль (Ататюрк) (1881–1938) — турецький державний, політичний і військовий діяч, засновник і перший президент Турецької Республіки. Прізвище Ататюрк («батько турків») одержав від ВНЗТ у 1934 р. при запровадженні прізвищ. Народився в Салоніках у родині дрібного торговця лісом. У 1904 р. закінчив Стамбульську академію генерального штабу. Брав участь у молодотурецькому русі, але невдовзі відійшов від нього. Був учасником балканських війн. У 1913–1914 рр. — військовий аташе в Болгарії. У роки Першої світової війни відіграв помітну роль в обороні Дарданелл (1915), у 1916 р. здобув чин генерала і звання паші. З 1919 р. очолив національно-визвольний рух у країні. З 1923 р. — перший президент Турецької Республіки. Провів низку прогресивних реформ, сприяв консолідації нації і становленню Турецької держави. Ім'я Ататюрка в нинішній європеїзованій та індустріальній Туреччині оточено надзвичайною пошаною і поклонінням.

Керемхан Хеліс — турецька піаністка. У 1932 р. вона стала першою переможницею конкурсу «Міс Світу». На честь перемоги М. Кемаль (Ататюрк) дарував їй ім'я «Едже» (з турецьк. «королева»)

Умови кабального Севрського договору, нав'язані султану в 1920 р., були переглянуті. У червні на міжнародній конференції в Лозанні (1923) була визнана незалежність Туреччини в її сучасних кордонах.

Прийняття конституції. У 1924 р. була ухвалена Конституція Турецької Республіки.

Курс на реформи. Турецький уряд приступив до ліквідації іноземних концесій, які частково були анульовані, частково викуплені. Уряд взяв у свої руки будівництво нових залізниць, портів, промислових підприємств. У сільському господарстві була проведена податкова реформа і створені умови для підвищення товарності сільськогосподарського виробництва.

Іслам, спочатку оголошений державною релігією, невдовзі втратив цей статус. Держава була відокремлена від релігії, ставала світською й освіта.

Запроваджувався цивільний шлюб і ліквідувалося багатоженство. Жінки зрівнювалися в правах з чоловіками. Спеціальні закони передбачали перехід на європейську форму одягу, європейський календар і літочислення. Латинський алфавіт замінив арабський. Запроваджувалось світське судочинство за європейським зразком.

Однак Туреччина в цей період була далеко не ідеальним суспільством. Про опозицію проти політики президента не могло бути й мови.

3. ІРАН У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД. РЕЗА-ХАН

Особливості розвитку країни. На 1918 р. провідні позиції в країні належали *Англії і Росії*. **Економіка** Ірану на закінчення війни була у стані розрухи, фінансова система підірвана, значно скоротилася внутрішня і зовнішня торгівля. Різко зросли ціни, процвітала спекуляція, лютував голод, епідемії.

Населення країни становило 12 млн чоловік. Більш ніж половину склали осілі *селяни-землевласники*, близько 25% — різні *кочові племена* (курди, лури, бахтіяри, белуджі, туркмени, араби й ін.) і близько 20% — *міське населення*.

В іранському селі продовжували панувати **феодальні відносини**, в основі яких лежала власність шаха, феодалів, духовенства на землю і зрештувальні споруди. Значну частину **селян** становили безземельні здольники і батраки.

За формою державного правління Іран був **конституційною монархією**.

Зміцнення позицій Англії в країні. На початку 1918 р. Англія окупувала майже всю територію Ірану, створюючи плацдарм для вторгнення на територію *Закавказзя*.

У серпні 1918 р. в Ірані був утворений проанглійський уряд на чолі з **Восуг-ед-Доуме**. Із порушенням конституції і без відома *меджлису* (парламенту) Восуг-ед-Доуме уклав 9 серпня 1919 р. англо-іранську угоду, яка фактично встановлювала залежність Ірану від Англії.

Піднесення визвольного руху. У Тебрізі (адміністративному центрі *Іранського Азербайджану*), що на півночі країни, у квітні 1920 р. почалося повстання проти шахської влади і колонізаторів, яке очолив лідер партії азербайджанських демократів шейх *М. Хіабані*.

Повстанці встановили свій контроль практично над всім Іранським Азербайджаном, але в результаті активного втручання англійців у вересні 1920 р. виступ демократичних сил був розгромлений.

У 1920–1921 рр. країну потрясли антибританські й антишахські повстання в *Гіляні, Хорасані*. На осінь 1921 р. визвольний рух був жорстко придушений.

Загострення внутрішньополітичної боротьби. У ході боротьби з англійцями різко загострилася і внутрішньополітична боротьба. Проанглійський уряд Восуг-ед-Доуме в червні 1920 р. пішов у відставку. Уряди, що прийшли йому на зміну, не зважилися визнати ірано-англійську угоду.

Ця обставина, а також піднесення визвольного руху багато в чому визначили вихід англійців з Ірану. Вони були змушені в 1921 р. вивести свої війська. Залишили Іран також англійські військові і фінансові радники.

Державний переворот. У лютому 1921 р. перські козаки під командуванням підполковника *Реза-хана* вчинили в *Тегерані* державний переворот. Війська Реза-хана здійснили швидкий перехід з *Казвіна в Тегеран*, руйнуючи на своєму шляху лінії зв'язку, і скинули уряд практично без єдиного пострілу.

Після захоплення влади Реза-ханом був створений новий уряд на чолі з *Зія-ед-Діном*, який одержав в Ірані назву «чорного кабінету» (за кольором мундирів козаків). Реза-хан спочатку був призначений командиром козацької дивізії, а потім військовим міністром. Проголошувалася незалежна зовнішня політика. Англо-іранська угода 1919 р. анулювалася.

Реза-хан — шах Ірану. Реза-хан у лютому 1925 р. примусив меджліс проголосити себе верховним головнокомандувачем збройних сил країни, змістивши з цієї посади *Ахмед-шаха*, якому довелося виїхати за кордон.

Потім, спираючись на створену ним і підтримуючу його партію «*Таджед-дод*», Реза-хан примусив меджліс дати згоду на скинення династії *Каджарів* і скликання Установчих зборів. У результаті, скликані в грудні 1925 р. Установчі збори проголосили Реза-хана шахом нової династії *Пехлеві*.

Здійснення реформ. Новий правитель Ірану провів ряд законів, пов'язаних зі зміцненням централізації, правовою основою управління, земельними відносинами, фінансами. За рахунок державної казни будувалися нові промислові підприємства, залізниці й шосейні дороги. У 1928 р. був створений Національний банк. Відкривалися світські школи, був прийнятий закон про обов'язкову початкову освіту; створювалися середні і вищі навчальні заклади, включаючи *Тегеранський університет* (1934), де навчання було платним.

У країні скасовувалися титули і звання, запроваджувалися прізвища, іранцям приписувалось переходити на європейську форму одягу.

Водночас створюваний режим влади все більше набував авторитарного характеру. В умовах одноосібної влади режим Реза-шаха переслідував будь-який опозиційний рух. Запроваджувалась політика релігійної нетерпимості навіть до інших напрямків ісламу (більшість іранців були шиїтами), не кажучи вже про інші релігії.

Шиїтське духовенство чинило значний опір реформам в країні.

Зовнішня політика. У зовнішній політиці Реза-шах орієнтувався на ті сили, що могли *протистояти англійцям*.

Такою силою в 30-ті рр. була нацистська **Німеччина**. Вона монополізувала поставки в країну залізничного і промислового устаткування. Німеччина будувала в Ірані аеродроми, поставляла озброєння, контролювала військові заводи.

Козаки перської дивізії. Початок ХХ ст.

Реза-хан

З Великою Британією Іран продовжували зв'язувати спільні інтереси по розробці і видобутку нафти. У 1933 р. була укладена нова угода з Англо-іранською нафтовою компанією. За англійцями були збережені всі основні права і привілеї з експлуатації нафти на Каспії.

Реза-шах у другій половині 30-х рр. прагнув обмежити зв'язки між Іраном і СРСР, що призвело до повного згортання ірано-радянської торгівлі.

4. ПАЛЕСТИНСЬКА ПРОБЛЕМА

Походження проблеми. Палестина — історична область у південній частині Передньої Азії, на східному узбережжі Середземного моря. Тут здавна проживали євреї і араби, інші народності.

На цій території утворювалися і розпадалися держави, велися тривалі, спустошливі війни. Землі Палестини приваблювали єгиптян, хрестоносців, турків-османів, інших завойовників, які встановлювали тривале панування в цьому регіоні. З 1516 р. Палестина знаходилася в складі Османської імперії.

Наприкінці ХІХ ст. у Палестину, на свою історичну батьківщину, рушили єврейські переселенці. Ідея утворення національного центру євреїв (єврейської держави) була висунута австрійським журналістом єврейського походження Т. Герцелем наприкінці ХІХ ст. Він обґрунтував її на конгресі сіоністського руху в Базелі (Швейцарія) у 1897 р.

Конгрес ухвалив рішення про утворення єврейської держави на території Палестини. На площу близько 25 тис. кв. км передбачалося переселити 10 млн євреїв з усього світу. Сіоністи запропонували турецькому султану, під владою якого знаходилася Палестина, продати цю територію, але він відмовився. Незважаючи на це, євреї почали таємно переселятися в Палестину. Їхнє переселення вороже зустріло арабське населення.

Декларація Бальфура. Під час Першої світової війни уряд Османської імперії почав виселяти євреїв, звинувативши їх у допомозі країнам Антанти. 2 листопада 1917 р. після окупації Палестини Англія прийняла Декларацію Бальфура, яка підтримувала ідею створення єврейської держави і поклала початок новій хвилі переселення євреїв. У 1920 р. в Палестині починають створюватися єврейські політичні та військові організації.

Мандат Великої Британії. За рішенням конференції країн Антанти в Сан-Ремо (1920) і Ліги Націй (1922) Велика Британія одержала від Ліги Націй мандат на управління Палестиною, що відразу викликало повстання арабів проти англійців і євреїв. Однак Лондон продовжував сприяти переселенському руху євреїв практично до кінця 30-х рр. Уже на 1939 р. єврейське населення в Палестині становило 30%.

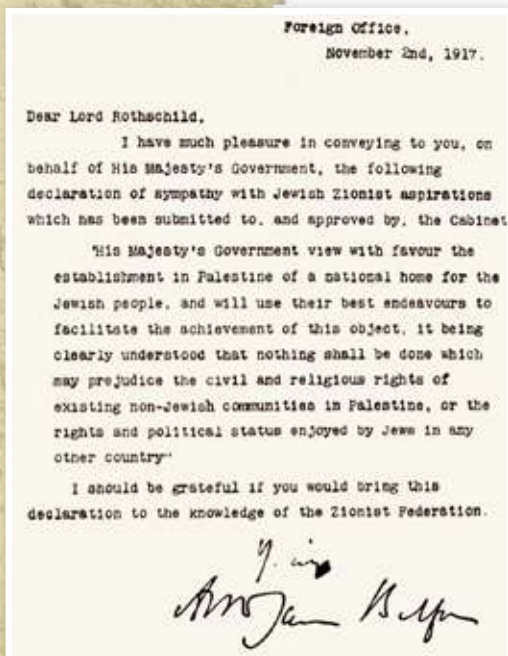
Посилення протистояння. Боротьба арабів проти англійців і євреїв-переселенців стала набувати організованих

Сіонізм — єврейський національний рух, спрямований на створення і укріплення єврейської держави на історичній батьківщині єврейського народу — в Ерец-Ізраїль (Землі Ізраїлю). Сіонізм не спрямований проти будь-якого іншого народу, він пропагує ідею про необхідність зібрання всіх євреїв світу в Ізраїлі.

Палестина (від слова «филистимляни», місце їх розселення; після Юдейської війни, у 73 р. н.е. римський імператор Тит наказав всю територію між Середземним морем і р. Йордан називати Палестиною) — історична область у Західній Азії. На початку ХХ ст. від слова «Палестина» було утворено назву «палестинці», яким англійці називали місцевих євреїв і арабів. Після Шестиденної війни 1967 р. палестинцями почали називати арабів, які жили на захоплених Ізраїлем територіях.

Теодор Герцль

Текст офіційного листа міністра закордонних справ Великої Британії А. Бальфура («Декларація Бальфура»)

форм. Вони зуміли створити свою організацію «Арабський виконавчий комітет» (АВК). З 1936 р. окремі повстання арабського населення під керівництвом АВК переросли в загальні страйки і партизанську війну.

План поділу Палестини. У 1937 р. Велика Британія висунула план поділу Палестини на три частини:

- єврейську державу;
- арабську державу;
- територію, що повинна знаходитися під безпосереднім управлінням британської влади.

Однак цей проект наштовхнувся на сильну опозицію в арабському світі. Велика Британія не хотіла втрачати вигідні нафтові родовища в арабських країнах, де англійський капітал мав націлені у майбутнє плани.

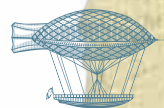
Тоді в 1939 р. британський уряд завірив арабські країни і весь світ, що суверенна і незалежна держава Палестина буде створена через 10 років. Таке відтермінування бралось з метою примирення арабів і євреїв.

Проте вирішення палестинської проблеми відсунулося на довгі роки.

Учасники арабської делегації протесту проти політики Британії у Палестині. 1929 р.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Назвіть імена лідерів Ірану й Туреччини в 20–30-ті рр.
2. Яка подія відбулася в Ірані у 1925 р.?
3. Як прийшов до влади в Ірані Реза-хан?
4. Розкажіть про шлях Туреччини до досягнення незалежності та суверенітету.
5. Якою була мета єврейських переселенців у Палестину?
6. Покажіть на карті: Середній Схід; Близький Схід.
7. Поясніть значення поняття «сіонізм».

II. Обговоріть у групі

1. У чому полягала схожість і відмінність у проведенні реформ в Ірані і Туреччини в міжвоєнний період?
2. Проаналізуйте зародження палестинської проблеми. У чому її сутність?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Як Ви вважаєте, чому Ататюрк є і в наш час національним героєм Туреччини?
2. Яка роль в історії Ірану і Туреччини належала ісламському фактору?
3. Як Ви вважаєте, чому в суспільному житті країн Близького і Середнього Сходу демократичні тенденції не стали провідними?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ІХ:

- 2 листопада 1917 р.** Декларація Бальфура
1923 р. На Лозаннській конференції визнана незалежність Туреччини
1925–1941 рр. Правління Шаха Реза Пехлеві в Ірані

Латинська Америка у 1920 – 1930-х роках

1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РЕГІОНУ

Латинською Америкою ми називаємо ту частину Північної, Центральної і Південної Америки, яка розташована на південь від кордону США. Ця частина Америки з XVI ст. стала об'єктом колонізації з боку Іспанії та Португалії.

Іспанські й португальські дворяни отримали у власність великі земельні володіння (латифундії), де працювали індіанці, привезені з Африки негри-раби і безземельні селяни (пеони).

Процеси міжрасового змішання призвели до появи великої кількості мулатів (нащадків білих і негрів) і метисів (нащадків білих та індіанців), які на початок XX ст. становили значну частину населення Латинської Америки.

Незалежні латиноамериканські держави утворилися ще в першій половині XIX ст. Тут затвердилася республіканська форма правління.

Влада в цих республіках належала, як правило, різним кланам латифундистів, тісно пов'язаних з керівництвом католицької церкви й армійською верхівкою, і нерідко приймала форму особистої влади вождя (каудильйо), який безпосередньо спирався на генералів і офіцерів. Генералітет і вище офіцерство, як правило, були вихідцями із середовища землевласницької аристократії. Армійська верхівка найчастіше визначала напрямок політики країни, часто здійснювала військові перевороти і ставила до влади того чи іншого каудильйо.

В економічному відношенні країни Латинської Америки через їх переважно аграрний розвиток залежали спочатку від Англії, а після Першої світової війни — від США. З 20 латиноамериканських республік найбільш розвинутими і впливовими були Бразилія, Аргентина й Мексика.

Перша світова війна *прискорила* економічний розвиток країн Латинської Америки. Тимчасово зменшився приплив європейських товарів і капіталів. Ціни на світовому ринку на сировинну і продовольчу продукцію країн регіону підвищилися.

Економічному поживленню сприяла нова імміграційна хвиля з Європи, головним чином з *Центральної і Східної*. Значний внесок у розвиток країн Латинської Америки зробила *українська трудова еміграція*.

У роки війни значно послабився вплив *Великої Британії, Франції, Німеччини* в цьому регіоні. Після відкриття в 1914 р. *Панамського каналу*, який став власністю США, значно збільшився вплив Сполучених Штатів.

У більш відсталих країнах регіону республіканський фасад прикривали *авторитарні і диктаторські режими* консервативних напрямків. При владі в них багато років перебували диктатори.

Після закінчення світової війни в деяких відносно розвинених країнах регіону (*Аргентина, Чилі, Уругвай*) до влади прийшли *ліберально-демократичні уряди*.

2. ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНІ РЕФОРМИ

Аргентина. Характерним прикладом ліберально-реформістської політики стала діяльність уряду *І. Ірігойєна*, що був президентом країни в 1916–1922 рр. і 1928–1930 рр. У латифундистів було вилучено 6 млн га земель, які вони не використовували. Одночасно протягом 1919–1921 рр. за рахунок державних фондів 7,6 млн га земель роздали

Згадайте, на яких цінності базується лібералізм.

Ірігойєн (третій ліворуч) після перемоги на президентських виборах у 1916 р.

селянам та іммігрантам. У ці роки Аргентина впевнено тримала перше місце у світі з експорту м'ясопродуктів і друге місце з експорту пшениці. У селі зміцнювався фермерський прошарок.

Під контроль держави було взято видобуток і переробку нафти.

Його уряд домігся прийняття закону про 8-годинний робочий день. Була підвищена заробітна плата, запроваджені пенсії для значної частини робітників та службовців, обмежена праця жінок і підлітків на виробництві. Така політика уряду сприяла формуванню соціального компромісу в суспільстві.

Мексика. Перемога мексиканської революції 1910–1917 рр. створила умови для проведення *реформістської політики*.

Однак опір американських монополій, уповільнення аграрних перетворень, убивство героя революції **Е. Сапати** (1919) призвели до військового перевороту (1920).

На початку 20-х рр. у Мексиці встановили режим так званого «*революційного каудилізму*», що базувався на ідеї єдності мексиканської нації з метою продовження революції.

Свідчать документи. Шестирічний план у Мексиці (витяг) (грудень 1933 р.)

Буде здійснена націоналізація надр. Будуть установлені зони розвіданих запасів корисних копалин; це нововведення гарантує потреби країни в майбутньому. Держава організує розвідку надр...

Не буде дозволятися скуповування земель; будуть розширені зони державних нафтовидобувних земель для того, щоб завжди мати в резерві певну кількість нафтових ділянок, які можуть забезпечити потреби країни в майбутньому.

Крім того, необхідно, щоб торгова і продовольча діяльність, що виснажує наші природні ресурси, регулювалася державою таким чином, щоб у процесі свого розвитку наша країна одержувала якнайбільше від експлуатації її природних багатств.

Е. Сапата

Бразилія. У Бразилії в 20-ті рр. розвивався стихійний селянський рух. Одночасно почали боротьбу молоді армійські офіцери, яких називали «*тенентисти*» (дослівно — лейтенанти). Будучи прихильниками вільної республіки, вони прагнули реалізувати свої цілі шляхом «*військової революції*». Але виступи кадетів військового училища й офіцерів столичного гарнізону проти уряду були жорстоко придушені.

На президентських виборах (1930) антидиктаторські сили об'єдналися і висунули єдиного кандидата — **Ж. Варгаса**. Його підтримали молоді офіцери, демократична інтелігенція, підприємці, робітники та службовці. Проте домогтися перемоги легальним шляхом не вдалося, тому що влада вдалася до підтасування і зловживань під час виборів. У жовтні 1930 р. почалося *антиолігархічне повстання*, яке очолив Ж. Варгас. Широка підтримка забезпечила його прихильникам перемогу.

Уряд вжив заходів для захисту національної економіки, запровадив 8-годинний робочий день, мінімум зарплати. Були прийняті закони про відпустки, обмеження праці жінок і підлітків.

Проте ліва опозиція сформувала *Національно-визвольний альянс (НВА)*, який очолили *комуністи*. У листопаді 1935 р. НВА почав збройне повстання. Уряд Варгаса придушив повстання заколотників. У цей період законній владі вдалося також розгромити виступи бразильських *крайніх правих («інтегралістів»)*, що об'єдналися в партію *Інтегралістська дія*.

Загрози зліва і справа спонукали Варгаса в 1937 р. встановити **режим «нової держави»**. Всі політичні партії були розпущені. Держава взяла під контроль управління економікою. Почавши свою діяльність як політик *ліберального* напрямку, Варгас все більше вдавався до *диктаторських* методів управління.

Загроза фашизму. Хоча фашизм у класичному вигляді в Латинській Америці не виник, прихильників режимів Гітлера і Муссоліні було достатньо. Загроза фашизму виявлялася також у економічній, зовнішньоторговельній і дипломатичній

експансії *Німеччини* й *Італії* в регіоні, зростанні їхніх військових зв'язків з латиноамериканськими державами.

Народний фронт. Важливим чинником політичного життя країн Латинської Америки став рух за створення Народного фронту.

Найбільшого розмаху цей процес набув у Чилі, де Народний фронт був створений у 1936 р. До його складу увійшли представники партій *радикалів, комуністів, соціалістів*. Комуністи Чилі на цей час відмовилися від курсу на соціалістичну революцію і погодилися на співробітництво з іншими силами.

Уряд Народного фронту Чилі (1938–1941) розширив демократичні свободи, вжив заходів проти крайніх правих організацій.

3. ДИКТАТОРСЬКІ РЕЖИМИ

Передумови утвердження диктаторських режимів у Латинській Америці

- Кризи консервативних та реформістських форм управління.
- Нестабільний розвиток економіки, переважання одного-двох товарів, що виробляються; економічна залежність від США і Європи.
- Загострення соціальних проблем.
- Зростання впливу офіцерських і католицьких угруповань на суспільне життя країн, традиції кауділізму.
- Вождизм, прагнення необмеженої влади з боку багатьох політичних лідерів країн.
- Спроби згуртувати національні сили через режим особистої влади на тлі зростаючої активності радикально-лівих та правих партій і організацій.

Аргентина. В Аргентині в результаті військового перевороту в 1930 р. був скинутий законний уряд президента *Ірігойсна*. Владу захопив генерал *Х. Урібуру*, один з найбільших поміщиків країни. Генерал прагнув твердою рукою встановити стабільність у країні, згладити соціальні протиріччя, однак не був підтриманий широкими верствами населення.

На президентських виборах 1931 р. переміг ставленик правих сил генерал *А. Хусто*, який обмежував громадянські права. У роки президентства Хусто в Аргентині посилювався вплив фашистської *Німеччини*.

На парламентських виборах 1936 р. перемогу здобула опозиція. Президентом у 1937 р. був обраний лідер Національно-демократичної партії *Р. Оптіс*. При ньому почалося поступове відновлення демократичних свобод.

Бразилія. Диктаторський режим у Бразилії встановився з обранням президентом країни *А. Бернардеси*, який перебував на посаді глави держави в 1922–1926 рр. Діяльність уряду Бернардеси викликала широке невдоволення в суспільстві, незважаючи на певну стабілізацію в економіці.

У 1926–1930 рр. президентом Бразилії був *В. Луїс*, який представляв «кавову олігархію» і застосовував авторитарні методи управління. Однак економічна криза, що розпочалась в 1929 р., різко погіршила становище населення і загострила політичні протиріччя. До влади прийшов один з лідерів *Ліберального альянсу* *Ж. Варгас*. Наприкінці 30-х рр. він також удався до диктаторських методів управління. Його правління продовжувалося до 1945 р.

Незважаючи на диктаторський характер своєї влади, Варгасу вдалося багато чого зробити для розвитку економіки країни. Закони в соціальній сфері поліпшили становище населення, багато корисного було зроблено у

Ж. Варгас (в центрі) у колі своїх прибічників.
1930 р.

сфері освіти і культури. Таким чином, у Бразилії поєднувався диктаторський режим і прогресивні соціально-економічні перетворення.

Чилі. У вересні 1924 р. група вищих офіцерів здійснила в Чилі військовий переворот і привела до влади *військову хунту* (військове об'єднання). Вона протрималася при владі лише 4 місяці.

У лютому 1927 р. владу в країні знову захопили військові. Їхнім ставлеником став полковник **К. Ібаньес**, який встановив свою диктатуру. Він розпустив парламент, заборонив ліві організації. Зразком для наслідування для нього був *Муссоліні*.

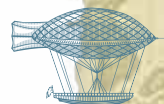
Куба. У 1925 р. на Кубі була встановлена диктатура президента **Х. Мачадо**. Він обмежив діяльність всіх політичних партій і організацій, сприяв проникненню іноземного капіталу в країну. У 1933 р. група офіцерів-змовників заарештувала його і вислала з країни. Новим диктатором став начальник генерального штабу збройних сил **Ф. Батіста**, що на довгі роки взяв владу у свої руки. Новий кубинський режим активно підтримували США.

Нікарагуа. У Нікарагуа антиолігархічні сили об'єдналися навколо **А. Сандіно**, який з 1926 р. очолював повстання. У 1932 р. сандіністи підійшли до столиці *Манагуа*.

Почалися переговори з урядом, але на початку 1934 р. Сандіно, який розпустив армію і повірив владі, був вбитий за наказом командувача гвардії **А. Сомоси**. Через два роки Сомоса захопив владу в країні й встановив один з найбільш кривавих режимів у Латинській Америці. Диктатура його клану продовжувалася довгі роки.

Історія країн Латинської Америки в міжвоєнний період свідчить про те, що поєднання диктаторських режимів із соціальним маневруванням і популістською демагогією може тільки на **якийсь час** стабілізувати обстановку в країні, але не вирішити весь комплекс проблем.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Які європейські країни володіли найбільшою кількістю колоній в Латинській Америці?
2. Назвіть основні соціальні і расові групи населення Латинської Америки.
3. Які ліберально-демократичні реформи були здійснені в країнах Латинської Америки у 1918–1939 рр.?
4. Назвіть найбільш розвинені в економічному відношенні країни Латинської Америки в міжвоєнний період.
5. Покажіть на карті найбільш розвинені в економічному відношенні країни Латинської Америки в наш час.
6. Поясніть значення поняття «олігархія».

II. Обговоріть у групі

1. Чому після закінчення Першої світової війни США вдалося завоювати провідні позиції в економіці країн Латинської Америки?
2. Які були передумови для утвердження диктаторських режимів в країнах Латинської Америки?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Як Ви вважаєте, чому в латиноамериканських країнах в міжвоєнний період не утвердився фашизм європейського зразку?
2. Які проблеми соціально-економічного розвитку і політичного життя країн Латинської Америки, що з'явилися у міжвоєнний період, не вдалося вирішити і в наш час?

Узагальнення до розділу 4. Держави Центрально-Східної Європи; з розділу 5. Держави Азії та Латинської Америки

ІСТОРИЧНЕ ІНТЕРВ'Ю

Уважно прочитайте інтерв'ю відомих істориків, які погодились відповісти на запитання, визначені Програмою вивчення історії в 10 класі. Тут учені аналізують **особливості політики Польщі в Галичині та на Волині та причини наростання напруги між українцями та поляками внаслідок пацифікації, осадництва та колонізації**. Пропонуємо проаналізувати тексти або провести дебати.

Пол Роберт Магочі, професор, Університет Торонто (Канада)

Через майже століття небуття Польща переродилася як держава наприкінці Першої світової війни у 1918 році. Новий польський уряд зіткнувся із великими проблемами у створенні нової державної структури на землях, які контролювали три різні імперії: Німецька, Російська та Австро-Угорська. Політичні та інтелектуальні лідери Польщі не знали, що робити з жителями непольського походження, які становили 31% населення. Співпрацювати з неполяками та побудувати багатонаціональну федеративну державу або спробувати створити централізовану систему, в якій меншини країни будуть підпорядковані головній національності країни — полякам? Це неминуче призвело до розладу та конфлікту з найбільш численною з національних меншин — українцями. Отже, *Польща не змогла прийняти багатоетнічну реальність країни, тоді як українці не збиралися погоджуватися з підпорядкуванням полякам*, особливо на тих землях — Східна Галичина і Західна Волинь — де вони були корінним населенням.

Оксана Калішук, доктор історичних наук, професор, м. Луцьк

Рисою Польщі, яка, водночас, визначала проблеми в її функціонуванні, була значна частка серед громадян представників інших національностей (українці, литовці, євреї і т. д.). Вони мешкали компактно і у деяких воєводствах становили більшість. Варшава ж проводила свою політику, виходячи із засад моноетнічної держави поляків. Українців, які мали досвід боротьби за власну державність у 1917–1921 рр., ця ситуація принижувала. Українців ображали обмеження в освіті, кар'єрі, купівлі землі, релігійний тиск і т. д. Крихка система рівноваг, яка працювала у мирний час, дала збій під час Другої світової війни і вилилася в українсько-польське збройне протистояння.

Учені аналізують **особливості модернізаційних процесів у країнах Азії та Латинської Америки в 1918–1939 рр.**

Ігор Гирич, доктор історичних наук, професор, м. Київ

Країни Азії і Латинської Америки в міжвоєнний період почали боротьбу за своє звільнення від колоніальної залежності. Вони проголосили про повернення до своїх традиційних культурних цінностей. З іншого боку, країни, які першими розпочали шлях до здобуття незалежності, користалися, завдяки навчанням своєї національної еліти, досягненнями європейської та північно-американської цивілізацій. Країни Латинської Америки все менше відчували залежність від своєї колишньої іспанської метрополії, а більше у своїй політиці починали орієнтуватися на політичні кола США. Натомість Близький Схід продовжував орієнтуватися у своїй політиці на колишніх колонізаторів — Францію та Велику Британію. Індія зробила низку кроків до свого унезалеження від Британії. Відбувалася емансипація політична і культурна арабських країн Близького Сходу від колишньої Османської імперії. Туреччина здійснила дрейф у бік латинської західної культури.

Пол Роберт Магочі

Оксана Калішук

Ігор Гирич

Розділ 6

ПЕРЕДУМОВИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Шановні учні, після вивчення матеріалу цього розділу Ви здобудете певні знання та навички, і кожен з Вас буде знати та розуміти:

- ▶ *зміст поняття:* політика «умиротворення», аншлюс, Судетська проблема, «Мюнхен», «Вісь»;
- ▶ *час* утворення «Вісі», Мюнхенської угоди, англо-франко-радянських переговорів у Москві, *дату* укладення пакту Молотова-Ріббентропа;
- ▶ *причини кризи* Версальсько-Вашингтонської системи;
- ▶ *зумовленість* зовнішньополітичних пріоритетів провідних країн світу суперечностями Версальсько-Вашингтонської системи;
- ▶ *причини та наслідки* провалу проекту системи колективної безпеки (Східного пакту), англо-франко-радянських переговорів у Москві;
- ▶ *сутність* політики «умиротворення» та її роль у наближенні Другої світової війни;
- ▶ *співвідповідальність* СРСР за розпалювання Другої світової війни;

уміти:

- ▶ *визначити* (за допомогою історичної карти) вогнища війни на Далекому Сході, в Африці та Європі, сфери впливу Німеччини та СРСР за таємним протоколом до пакту Молотова-Ріббентропа;
- ▶ *визначити причини та наслідки* політики «умиротворення», радянсько-німецького зближення й укладення пакту Молотова-Ріббентропа;
- ▶ *охарактеризувати* діяльність Ліги Націй в умовах загострення міжнародних відносин 1930-х рр.;
- ▶ *порівняти* передумови Першої та Другої світових воєн;
- ▶ *оцінити* політичну позицію та діяльність європейських лідерів в умовах назрівання війни.

Утворення вогнищ війни. Мюнхенська угода. Антиторіальний пакт

1. СПРОБИ ПЕРЕГЛЯДУ ВЕРСАЛЬСЬКО-ВАШИНГТОНСЬКОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ

Боротьба за перегляд Версальського договору на довгі роки визначила зовнішньополітичний курс Німеччини. Саме на хвилі цієї боротьби до влади в країні прийшли нацисти, хоча спроби цього перегляду почалися ще в роки Веймарської республіки.

План Дауеса, а потім план Юнга сприяли відродженню економічного потенціалу Німеччини і ставили під сумнів існування Версальської системи. Вже в 1932 р. на міжнародній конференції в Лозанні було прийняте рішення про скасування виплат репарацій Німеччиною.

У січні 1935 р. населення Саару, яка з 1919 р. знаходилася під управлінням Ліги Націй, абсолютною більшістю голосів (90,8%) у ході плебісциту проголосувало за її входження до складу Німеччини. Окрилений успіхом у Саарі, Гітлер знову вирішив показати всьому світу свою силу.

Угода з Великою Британією, укладена в цьому ж році, дозволяла Німеччині нарощувати могутність свого військово-морського флоту. Почалося інтенсивне переозброєння німецької армії.

7 березня 1936 р., у день обговорення у французькому парламенті франко-радянського договору, *гітлерівська армія окупувала Рейнську демілітаризовану зону*, порушуючи тим самим і Версальський договір, і Локарнські угоди. У Парижі і Лондоні мовчали. У Берліні цю операцію представили як відновлення німецького суверенітету.

Подальші події фактично не залишили і сліду від Версальської системи.

2. ЕКСПАНСІЯ ІТАЛІЇ. НАПАД НА ЕФІОПІЮ

Експансія Італії була націлена на країни Середземномор'я і Балканського півострова, Ефіопію, низку інших африканських країн. В Еритреї, Сомалі та Лівії (італійських колоніях) зосереджувалися війська, будувалися і реконструювалися морські порти, аеродроми, військові бази. За три роки в колоніях були розгорнуті збройні сили чисельністю близько 13 тис. осіб.

У ніч на **3 жовтня 1935 р.** без оголошення *війни італійські війська вторглися в Ефіопію*. Озброєні здебільшого гвинтівками старих зразків, мисливськими рушницями і списами, ефіопські війська протягом семи місяців чинили героїчний опір загарбникам, які використовували танки, літаки й отруйні речовини.

Столиця Ефіопії Аддис-Абеба була захоплена італійцями 5 травня 1936 р. Імператор Хайле Сілассіе змушений був залишити країну.

Ліга Націй оголосила Італію агресором, але до необхідних у цьому випадку санкцій не вдалась. США і Велика Британія після початку війни оголосили про свій нейтралітет і заборонили експорт зброї в обидві країни, поставивши тим самим агресора і його жертву в однакове становище. У 1936 р. повна окупація Ефіопії — суверенної держави і члена Ліги Націй — була завершена.

3. ПОЧАТОК ЯПОНСЬКОЇ АГРЕСІЇ

У 1927 р. прем'єр-міністр Японії Танака у своєму меморандумі виклав програму територіальних завоювань в Азії. Об'єктами агресії японських військ називалися Китай, Індія, СРСР та інші країни. Але меморандум прем'єр-

«Саар повертається додому». Поштова марка нацистської Німеччини, присвячена приєднанню Саару (1935 р.)

Ефіопські солдати позують на фоні захоплених італійських танків

Хайле Сілассіе — останній імператор Ефіопії

міністра був спрямований насамперед проти США, з метою усунення їхньої присутності і впливу на Далекому Сході.

Першим об'єктом нападу агресори обрали Північно-Східний Китай (Маньчжурію). Привід для початку агресії шукали недовго: 18 вересня 1931 р. неподалік від Мукдена на Південно-Маньчжурській залізниці японська агентура вчинила диверсію. Незначні ушкодження, заподіяні вибухом, послужили «підставою» для окупації японськими військами всієї Маньчжурії. За тримісячний термін Північно-Східний Китай опинився в руках агресора.

У лютому 1932 р. на території всієї Маньчжурії була проголошена незалежна (але під японським контролем) республіка Маньчжоу-Го. Їй була надана видимість законного характеру завдяки проголошенню Пу І, представника маньчжурської династії, офіційним главою держави.

Китай звернувся до Ліги Націй. Організація направила в Китай комісію, яка у своїй доповіді не визнала самостійності маріонеткової держави Маньчжоу-Го і запропонувала вивести з Китаю японські війська. Однак Японія демонстративно ігнорувала ці вимоги і вийшла з Ліги Націй. Передбачені на цей випадок санкції проти Японії застосовані не були. *З загарбанням Маньчжурії у світі фактично виникло перше вогнище майбутньої світової війни.*

Пу І та його уряд

4. НЕЕФЕКТИВНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ ЛІГИ НАЦІЙ

Уже перше вогнище майбутньої світової війни, *коли Японія в 1931 р. захопила Маньчжурію, стало для Ліги Націй випробуванням, яке вона не витримала.* Ліга Націй обмежилася констатацією, що Маньчжурія є складовою частиною Китаю, і невизнанням маріонеткової держави Маньчжоу-Го. Японія відчула безкарність і демонстративно вийшла з рядів цієї міжнародної організації (1933).

Німеччина також не зв'язувала свої зовнішньополітичні плани з членством у Лізі Націй. Уже в жовтні 1933 р. *Німеччина заявила про вихід із Ліги Націй.*

Італійська агресія в Ефіопії була засуджена Лігою Націй, яка наклала в листопаді 1935 р. на Італію економічні санкції. Однак вони не включали заборону на поставки нафти, до них не приєдналися деякі країни, і відповідно виявилися зовсім неефективними. Цей епізод продемонстрував нездатність Ліги Націй протистояти агресору. Правда, у 1937 р. Італія була виключена з Ліги Націй.

У 1939 р. з Ліги Націй був виключений СРСР за здійснення агресії проти Фінляндії. Сталінська пропаганда фактично приховала цю подію.

У результаті Ліга Націй не стала важливим інструментом у системі міжнародних відносин, який зміг би запобігти світовій війні і забезпечити міцний мир. Формально вона була розпущена в 1946 р.

Історичні подробиці. Нинішня Організація Об'єднаних Націй (ООН), створена в 1945 р., стала спадкоємицею Ліги Націй і у своїй практичній діяльності прагне враховувати негативний досвід першої міжнародної організації з підтримки миру.

5. «ВІСЬ БЕРЛІН — РИМ — ТОКІО»

Доброзичлива позиція Німеччини під час італійської інтервенції проти Ефіопії і спільна італо-німецька інтервенція проти республіканської Іспанії призвели до зближення двох фашистських держав.

У жовтні 1936 р. міністри закордонних справ Італії і Німеччини Г. Чіано і К. Нейрат підписали італо-німецький протокол про співробітництво, який отримав умовну назву «*Вісь Берлін — Рим*».

У листопаді 1936 року Гітлер підписав з Японією «*Угоду про боротьбу проти Комуністичного Інтернаціоналу*» (*Антикомінтернівський пакт*). До цього пакту в 1937 р. приєдналася Італія, у результаті чого утворився своєрідний трикутник агресивних держав, який склали Німеччина, Італія і Японія.

151

Японська листівка, присвячена підписанню Антиконтинентального пакту. 1936 р.

Хоча новий блок був офіційно спрямований проти світового комунізму і всіх лівих сил, він уже тоді становив реальну загрозу для США, Великої Британії та Франції. У ці дні міністр закордонних справ Італії писав у своєму щоденнику: «Три нації зобов'язалися йти тим самим шляхом, що, імовірно, приведе їх до світової війни, неминучої війни».

22 травня 1939 р. Гітлер і Муссоліні підписали договір «Про політичне і воєнне співробітництво» терміном на 10 років («Сталевий пакт»). А в умовах Другої світової війни Німеччина, Італія і Японія **27 вересня 1940 р.** уклали між собою **Тристоронній пакт**, який передбачав розширення воєнного й економічного співробітництва.

6. ВТОРГНЕННЯ ЯПОНІЇ В ЦЕНТРАЛЬНИЙ КИТАЙ

7 липня 1937 р. японські війська почали нову війну в Китаї. Японські правлячі кола розраховували використовувати у своїх цілях Громадянську війну в цій країні, яка продовжувалася між Гомінданом і комуністами, а також сприятливу для себе міжнародну обстановку.

На кінець 1937 р. японські війська захопили Тяньцзін, Пекін, Шанхай і тогочасну столицю країни Нанкін.

У війні проти Китаю Японія одержала повну підтримку своїх союзників. У лютому 1938 р., виступаючи в рейхстазі, Гітлер заявив про визнання Німеччиною маріонеткової держави Маньчжоу-Го і схвалив дії японських військ у Китаї.

7. КОЛЕКТИВНА БЕЗПЕКА ЧИ «УМИРОТВОРЕННЯ» АГРЕСОРА?

Можливість створення системи колективної безпеки в Європі була упущена. Створення такої системи через двосторонні угоди (договори між СРСР і Францією, СРСР і Чехословаччиною у 1935 р.) також не виправдало себе.

Прихід Гітлера до влади не відразу був сприйнятий у Лондоні і Парижі як докорінний перелом у політиці Німеччини. Довгий час у ньому бачили лише сильного національного лідера, який прагне відновити для Німеччини справедливість після закінчення війни. Багатьом політикам Заходу Гітлер здавався лідером, з яким можна вести справи на дипломатичній основі. Так виникла політика «умиротворення».

Активним прихильником цієї політики був прем'єр-міністр **Великої Британії** в 1937–1940 р. Н. Чемберлен. На його думку, головна небезпека полягала не в діях Німеччини, а в можливій втраті контролю над розвитком подій. **Франція**, яка за останні п'ятдесят років пережила дві війни з Німеччиною (1870–1871, 1914–1918), на перше місце висувала забезпечення власної безпеки.

Перспектива нової війни з Німеччиною змушувала правлячі кола йти на будь-які можливі поступки заради збереження миру.

США у 1935 р. прийняли закон «Про нейтралітет». Зрозуміла позиція невторчання в європейські справи базувалася на величезному військово-промисловому потенціалі США і впевненості в тому, що події в Європі не торкнуться національних інтересів Сполучених Штатів.

8. «АНШЛЮС» АВСТРІЇ

У ході переговорів з Муссоліні у вересні 1937 р. Гітлер дістав згоду італійського диктатора на аншлюс (приєднання) Австрії.

12 березня 1938 р. німецькі сухопутні і повітряні сили вторглися в Австрію. Захоплення цієї країни пройшло без жодного пострілу. Населення радо вітало нацистського фюрера і його армію.

За офіційною версією, війська рейха були уведені на прохання австрійського канцлера, який нібито розраховував відновити за їхньою допомогою

Див. відео «День в історії. Німецькі війська розпочали анексію Австрії» (24 канал, 10.03.2015)

Посилання: https://drive.google.com/open?id=1RSLtzhIDHS9bAKRZnTLBQljHPKf2e_5a

порядок у країні. Насправді канцлер нічого подібного не заявляв, а його «послання» було сфальсифіковано Берліном.

Наступного дня був сформований новий австрійський уряд з нацистів, який прийняв закон, що проголосив Австрію «німецькою землею».

Вже на початку квітня 1938 р. Велика Британія, Франція і США ліквідували свої дипломатичні місії у Відні і тим самим визнали аншлюс Австрії, хоча і виразили протест проти дій Німеччини.

9. МЮНХЕНСЬКА УГОДА

Натхненний своїми успіхами в Австрії гітлерівський уряд почав готувати план загарбання Чехословаччини. **Гітлер висунув вимогу про передачу Німеччині Судетської області на заході Чехословаччини, більшість населення якої склали німці.**

Головним гарантом безпеки Чехословаччини була Франція. Велика Британія зобов'язалася діяти в захист Чехословаччини лише за підтримкою Франції. СРСР запропонував допомогу Празі — якщо Польща і Румунія дозволять радянським військам пройти через їхню територію. Ця пропозиція Москви у Варшаві і Бухаресті була відразу ж відхилена. Очевидно, влада Чехословаччини побоювалась військ Червоної армії більше, ніж німецької армії.

На вересень 1938 р. британський уряд прийшов до висновку, що війни можна запобігти тільки шляхом передачі Німеччині Судетської області. Заперечення французького прем'єр-міністра Даладье, що поступка Гітлерові тільки надихне його на продовження агресії, було проігнороване.

29 вересня 1938 р. у Мюнхені розпочала свою роботу **міжнародна конференція з питання про Чехословаччину за участю А. Гітлера, Б. Муссоліні, Н. Чемберлена і Е. Даладье.**

Учасники конференції схвалили німецько-італійський проект угоди. Викликані у Мюнхен представникам Чехословаччини було повідомлено, що рішення конференції обговоренню не підлягає. Чехословаччині, після виконання нею мюнхенської угоди, обіцяли міжнародну гарантію кордонів.

Чехословаччина повинна була в десятиденний термін передати Німеччині Судетську область і протягом трьох місяців задовольнити територіальні претензії Угорщини на Закарпатську Україну і Польщі на місто Тешин у Сілезії.

Гітлер отримав індустриальні райони Чехословаччини з металургійними і хімічними заводами, а Чехословаччина, втративши прикордонні укріплення, опинилася роззброєною перед загрозою агресії.

Політика «умиротворення» зазнала повного краху. Німеччина стала однією з найсильніших держав Європи.

Мешканці Відня захоплено вітають нацистів.
15 березня 1938 р.

Див. відео
«Мюнхенська зрада»
(Espresso.TV,
24.02.2015)

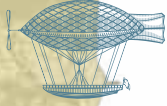
Посилання: https://drive.google.com/open?id=16odjruG_9pJDxeQt2-kcr4pPJBVsBPS

Свідчать документи. **Із заяви уряду Великої Британії урядові Чехословаччини (29 вересня 1938 р.)**

Пан Чемберлен уже завірив пана президента, що в Мюнхені буде постійно пам'ятати про інтереси Чехословаччини, і що він їде туди з наміром спробувати знайти таке зближення точок зору німецького і чехословацького урядів, яке дозволило б провести заходи для того, щоб належним чином і справедливо здійснити принцип територіальних поступок, на які чехословацький уряд уже пішов.

Уряд Його Величності виражає тверду надію, що чехословацький уряд не буде ускладнювати і без того складне завдання прем'єр-міністра, висуваючи заперечення проти так званого time table (запропонованого графіка) і наполягати на них. Чехословацький уряд, як і всі інші зацікавлені сторони, повинен мати на увазі ті важкі наслідки, до яких призвела б невдача в пошуках угоди про нове врегулювання.

1. У чому полягала двоякість позиції Великої Британії стосовно Чехословаччини?
2. Чому, на Вашу думку, чехословацька делегація не була запрошена для участі в Мюнхенській міжнародній конференції?

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інфорлацію

1. Перерахуйте основні події, які свідчили про відмову Німеччини від виконання основних положень Версальського договору.
2. Якими були головні цілі зовнішньої політики Німеччини та Італії в 30-ті рр.?
3. Яка країна Європи була першою окупована нацистською Німеччиною у 1938 р.?
4. Назвіть три країни, які у 1936–1937 рр. уклали Анतिकомінтернівський пакт.
5. Яка подія відбулася наприкінці 1938 р. в Мюнхені?
6. Які дві впливові європейські держави дотримувались політики «умиротворення»?
7. Назвіть держави, що вели боротьбу за сфери впливу на Далекому Сході і в басейні Тихого океану.
8. Назвіть основні напрямки зовнішньої політики нацистської Німеччини.
9. Яка держава в 1935 р. почала війну проти Ефіопії?
10. Назвіть найважливіші міжнародні угоди, які вплинули на відносини між державами у міжвоєнний період.
11. Покажіть на карті: вогнища війни у світі у 1930-х рр.

II. Обговоріть у групі

1. Чому, на Ваш погляд, зазнала краху Версальсько-Вашингтонська система?
2. Чому в 30-ті рр. не вдалося створити систему колективної безпеки в Європі?
3. Якими були основні витоки і передумови політики «умиротворення» з боку керівництва Великої Британії і Франції?
4. Які нові явища в міжнародних відносинах свідчили про насування загрози нової світової війни? Що, на Вашу думку, можна було зробити в першій половині 30-х рр. для запобігання їй?
5. У 1934 р. Італія, що мала свої плани стосовно Австрії, категорично виступила проти її приєднання до Німеччини. Чому позиція Муссоліні докорінно змінилась у 1938 р.? Які фактори дозволяли Німеччині і Італії відчувати свою безкарність на міжнародній арені?

III. Мислю творчо й самотійно

1. Які фактори і події в міжнародних відносинах в 20-ті рр. сприяли розв'язанню Другої світової війни?
2. Ще у 1931 р. Гітлер казав: «Якщо я прийду до влади, то викличу військового міністра і запитаю його: «Скільки необхідно коштів на тотальне переозброєння?» І якщо він вимагатиме 20, 40, 60 і навіть 100 млрд марок, він, безумовно, їх отримає». Як Ви вважаєте, на чому базувалася впевненість Гітлера? Чому тотальне переозброєння було головним завданням нацистської держави?
3. На Ваш погляд, чому Ліга Націй не виправдала сподівань багатьох країн на збереження миру?
4. Після повернення Н. Чемберлена з Мюнхена відомий британський політик В. Черчилль, виступаючи в парламенті, гнівно сказав прем'єр-міністру: «У Вас був вибір між ганьбою і війною. Ви обрали ганьбу і тому отримуєте війну!» Як Ви вважаєте, чому слова Черчилля виявилися пророчими?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1931 р.	вторгнення Японії в Маньчжурію
1935 р.	повернення Саарської області до складу Німеччини
1936 р.	вступ німецьких військ у Рейнську зону
жовтень 1935 – травень 1936 р.	агресія Італії проти Ефіопії
23 жовтня 1936 р.	підписання німецько-італійської угоди про співробітництво («вісь Берлін — Рим»)
листопад 1936 р.	підписання Анतिकомінтернівського пакту між Німеччиною і Японією
березень 1938 р.	аншлюс Австрії
вересень 1938 р.	підписання Мюнхенської угоди главами урядів Німеччини, Італії, Великої Британії та Франції

§ 26

Підготовчі заходи Сталіна до воєнного вторгнення в Європу. Пакт Молотова — Ріббентропа

1. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДОКТРИНА СРСР

З перших днів свого існування радянська влада вибрала для себе визначальний політичний орієнтир — *курс на світову соціалістичну революцію*. Однак практика міжнародних відносин вже в 20-ті рр. підтвердила нездійсненність цього утопічного курсу.

З іншого боку, у світі почали зважати на реальність існування Радянського Союзу як великої за територією і впливової держави, незалежно від його внутрішнього режиму. Цим пояснюється факт визнання СРСР у 1924—1925 рр. Великою Британією, Францією, Японією та іншими країнами. СРСР налагодив стосунки і з Німеччиною й уклав з нею економічну угоду (1925 р.) і договір про нейтралітет та ненапад (1926 р.).

У світі були вкрай стурбовані підіривними діями ліворадикальних сил, керованими по каналах Комінтерну з Москви. Деякі акції Комінтерну примушували здригнутися громадськість демократичних країн. Зокрема, у квітні 1925 р. болгарські комуністи висадили у повітря кафедральний собор у Софії, переповнений людьми з нагоди Великодня. Як заявили комуністи, це було зроблено «для винищення в соборі цвіту правлячої олігархії».

В умовах загрози початку нової «великої» війни більшість європейських країн були зацікавлені в створенні системи колективної безпеки. Демонстрував свою зацікавленість і СРСР. Радянський Союз уклав договори про взаємну допомогу з Францією і Чехословаччиною, намагався укласти аналогічні угоди з іншими країнами. Але для надійності дії такої системи потрібно було чітко дотримуватись взаємних зобов'язань, а це, як показав подальший досвід, відбувалося далеко не завжди.

Зовнішньополітичні амбіції сталінського керівництва були агресивними. У Кремлі виношувалися перспективні плани ведення воєнних дій «на чужій території». За цими положеннями радянської військової доктрини приховувалися цілком реальні цілі: вторгнення радянських військ у європейські країни і силою зброї встановлення в них про-радянських режимів.

У переддень Другої світової війни військово-політичне керівництво СРСР прагнуло отримати для себе максимальні вигоди від наростаючого протистояння між Німеччиною, з одного боку, і Францією і Великою Британією — з іншого.

«Весь світ буде наш!» Радянський пропагандистський плакат, 1935 р.

2. ПІДТРИМКА РАДЯНСЬКИМ СОЮЗОМ ГІТЛЕРІВСЬКОГО РЕЖИМУ В 1933 — НА ПОЧАТКУ 1941 рр.

Прихід до влади нацистів у Німеччині в 1933 р. поклав кінець довголітньому співробітництву *СРСР і Німеччини*, визначеному Раппальським договором 1922 р. Радянсько-німецькі відносини значно погіршилися. СРСР у нових умовах дотримувався нейтралітету і невтручання в будь-які воєнні конфлікти. Встановлення дипломатичних відносин із *США* (1933) і прийняття СРСР до *Ліги Націй* (1934) дещо зміцнило становище країни на міжнародній арені.

З іншого боку, СРСР уже після 1933 р. неодноразово робив спроби нормалізувати відносини з Німеччиною, фінансові і промислові кола якої були зацікавлені в продовженні вигідного для них економічного співробітництва. Але в

Німеччині сприйняли дипломатичні кроки радянського керівництва, зокрема підписання радянсько-французького договору 1935 р., як загрозу інтересам Німеччини і проникнення більшовизму в Європу.

У 1938–1939 рр. міжнародна обстановка різко змінилася. У Москві найгіршим варіантом розвитку подій вважали можливе зближення *Великої Британії і Франції з Німеччиною, Італією і Японією*, і вирішення всіх їхніх проблем за рахунок СРСР. Загострення відносин з Японією і збройний конфлікт у районі озера Хасан між радянськими і японськими військами робили ці побоювання обґрунтованими.

В. Молотов

Важливою ознакою **змін у зовнішній політиці СРСР** стало усунення **М. Литвинова** з посади наркома закордонних справ і призначення на цю посаду **В. Молотова**. Литвинов був прихильником створення системи колективної безпеки і зміцнення відносин з Великою Британією і Францією, а його єврейське походження виключало можливість його участі в переговорах з Берліном.

Зближення з Німеччиною, як розраховували в Кремлі, виводило б СРСР із міжнародних конфліктів, допускало можливість поліпшення відносин з Японією, створювало умови для активізації радянської зовнішньої політики в країнах Балтії, Фінляндії, Румунії. Навесні і влітку 1939 р. контакти радянського і німецького керівництва значно похвалились.

3. АНГЛО-ФРАНКО-РАДЯНСЬКІ ПЕРЕГОВОРИ 1939 р.

Поряд з радянсько-німецьким зближенням, яке особливо чітко почало виявлятися з травня 1939 р., у Москві продовжували шукати можливі контакти з *Великою Британією і Францією*. Зближення СРСР із Великою Британією і Францією на спільній платформі протистояння агресивним діям *нацистської Німеччини* в Європі було останнім шансом запобігти світовій катастрофі.

Однак і в Лондоні, і в Парижі, і в Москві прагнули передусім відвести удар від себе.

У квітні 1939 р. у Москві почалися переговори. СРСР запропонував укласти тристоронній договір про взаємну допомогу, включаючи військову, у випадку нападу агресора на кожен зі сторін.

Потенційні союзники повинні були надати військову допомогу всім східноєвропейським державам — від Балтії до Румунії. Крім того, на переговорах чітко виявилось прагнення СРСР включити країни Балтії до сфери своїх стратегічних інтересів. До того ж у травні 1939 р. *Естонія і Латвія* разом з *Данією* відповіли згодою на пропозицію Німеччини укласти разом з ними пакт про ненапад.

Велика Британія і Франція погоджувалися включити балтійські країни у сферу «східної гарантії» СРСР за умови західних гарантій для *Нідерландів, Бельгії і Люксембургу*.

Радянський уряд дорікав західним країнам у затулюванні переговорів і запропонував почати переговори про укладання військової конвенції. 25 липня 1939 р. англо-французька сторона відповіла згодою, але до складу англійської і французької делегацій були включені другорядні особи, які не

мали повноважень для підписання документів.

На переговорах, що почалися, учасники не змогли вирішити **ключове питання**: пропуск Червоної армії через територію *Польщі і Румунії*. СРСР заявив, що може розгорнути для спільних дій 120 стрілецьких, 16 кавалерійських дивізій, 9–10 тис. танків, 5,5 тис. бойових літаків, але західні країни були добре інформовані про військово-технічні можливості СРСР і зустріли ці запевнення без ентузіазму.

Прибуття англо-французької військової делегації до Москви. 1939 р.

Переговори були приречені. В учасників переговорів було достатньо сил і засобів для приборкання агресора і запобігання світовій катастрофі. Але вони віддали перевагу керуватися лише своїми миттєвими інтересами.

Політика сталінської дипломатії полягала в тому, щоб спробувати лавірувати, грати на протиріччях між *Великою Британією і Францією*, з одного боку, і *Німеччиною* — з іншого, а при нагоді нейтралізувати і японську загрозу.

Проводячи таку політику, сталінське керівництво віддавало перевагу таємній дипломатії. До того ж у серпні 1939 р. відкривалися реальні перспективи для переговорів з *Німеччиною*.

4. ПАКТ МОЛОТОВА—РІББЕНТРОПА

12 серпня 1939 р. німецький уряд був сповіщений про те, що СРСР готовий обговорити з Німеччиною характер нових відносин.

Контакти між Берліном і Москвою набули інтенсивного характеру. 18 серпня в столиці Німеччини була підписана радянсько-німецька *торгово-кредитна угода* про надання СРСР позики в 200 млн марок терміном на 7 років і закупівлі Німеччиною радянських товарів на суму 180 млн марок.

Гітлер поспішав. 20 серпня він звернувся до Сталіна з особистим посланням, у якому наполягав на приїзді Ріббентропа до Москви 22 або, найпізніше, 23 серпня, на що була отримана згода. Переговори з Ріббентропом 23–24 серпня вели *Сталін і Молотов*.

Договір про ненапад між Німеччиною і СРСР був підписаний **23 серпня 1939 р.** На церемонії його підписання був присутній Сталін, який підняв тост за здоров'я фюрера. Договір, підписаний терміном на 10 років, передбачав, що СРСР і Німеччина зобов'язуються утримуватися від усякого насильства, від будь-якого агресивного впливу стосовно один одного як окремо, так і разом з іншими країнами.

До договору додавався **секретний додатковий протокол**, який відображував злочинну сутність документа. Фактично два диктатори розподілили *Європу* на сфери впливу.

- До **радянської сфери** належали *Фінляндія, Естонія, Латвія і Бессарабія*.
- До **німецької** — *Литва*.
- **Польща** була розділена між СРСР і Німеччиною по лінії *Нарев — Вісла — Сян*.

Через декілька днів договір почав реалізовуватися на практиці. **1 вересня 1939 р. німецькі**, а **17 вересня 1939 р. радянські війська вторглись у Польщу**; до кінця вересня Польська держава перестала існувати.

28 вересня 1939 р. Німеччина і СРСР підписали **договір «Про дружбу і державний кордон»**. Він уточнив розмежування сфер впливу в *Східній Європі*. СРСР уступив Німеччині деякі польські території й обмежився рубежем, який в основному збігався з «лінією Керзона». Як компенсація за це в сферу впливу СРСР повністю переходила *Литва*.

Так розпалювалось вогнище Другої світової війни.

Підписання Договору про ненапад (фото з радянської газети). 1939 р.

Карта до секретного протоколу договору, підписана Сталіним і Ріббентропом

Свідчать документи. Договір про ненапад між Німеччиною і Радянським Союзом (23 серпня 1939 р.)

Уряд СРСР і Уряд Німеччини, керовані бажанням зміцнювати справу миру між СРСР і Німеччиною, і виходячи з основних положень договору про нейтралітет, укладений між СРСР і Німеччиною в квітні 1926 року, прийшли до наступної угоди:

Стаття 1. Обидві Договірні Сторони зобов'язуються утримуватися від усякого насильства, від будь-якої агресивної дії і всякого нападу стосовно один одного як окремо, так і разом з іншими державами.

Стаття 2. У випадку, якщо одна з Договірних Сторін стане об'єктом воєнних дій з боку третьої держави, інша Договірна Сторона не буде ні в якій формі підтримувати цю державу.

Стаття 3. Уряди обох Договірних Сторін залишаться в майбутньому в контактi один з одним для консультацій, щоб інформувати один одного про питання, які стосуються їхніх спільних інтересів.

Стаття 4. Жодна з Договірних Сторін не буде брати участь у будь-якому угрупованні держав, які прямо чи побічно спрямовані проти іншої Сторони.

Стаття 5. У випадку виникнення суперечок або конфліктів між Договірними Сторонами з питань того чи іншого роду, обидві сторони будуть вирішувати ці суперечки чи конфлікти винятково мирним шляхом, у порядку дружнього обміну думками або в належних випадках шляхом створення комісії з врегулювання конфлікту.

Стаття 6. Даний договір укладений терміном на десять років з тим, що, якщо одна з Договірних Сторін не денонсує його за рік до закінчення терміну, термін дії договору буде вважатися автоматично продовженим на наступні п'ять років.

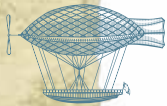
Стаття 7. Даний договір підлягає ратифікації в можливо короткий термін. Обмін ратифікаційними грамотами повинен відбутися в Берліні. Договір набирає сили негайно після його підписання. Складений у двох оригіналах, німецькою і російською мовами, у Москві.

Москва, 23 серпня 1939 р.

За уповноваженням Уряду СРСР В. Молотов

За Уряд Німеччини І. Ріббентроп

1. Які взаємні зобов'язання накладав договір на країни, що його підписали?
2. Чому до договору був підготовлений додатковий протокол? Чому він мав секретний характер?

ЗНАЮ МИКУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Назвіть території, що увійшли до радянської сфери впливу згідно з положеннями секретного додаткового протоколу до радянсько-німецького пакту про ненапад від 23 серпня 1939 р.
2. Яка подія, пов'язана з відносинами між Польщею та СРСР, відбулася 17 вересня 1939 р.?
3. За яких обставин литовське місто Мемель було передано Німеччині?
4. Як в Німеччині велася підготовка до війни проти Польщі?
5. Як відбувалося радянсько-німецьке зближення наприкінці 30-х рр.?

II. Обговоріть у групі

1. Чому переговори між представниками Великої Британії, Франції і СРСР у 1939 р. закінчилися провалом?
2. До яких наслідків на міжнародній арені привели укладені у 1939 р. радянсько-німецькі угоди і додаткові секретні протоколи до них?

III. Мислю творчо й самотійно

1. Визначте головні причини, що призвели до розв'язання Другої світової війни.
2. Які країни, на Вашу думку, несуть головну відповідальність за розв'язання Другої світової війни?
3. Як Ви вважаєте, чи можна було запобігти Другій світовій війні?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

весна–літо 1939 р. Англо-франко-радянські переговори в Москві

23 серпня 1939 р. Підписання радянсько-німецького пакту про ненапад (пакт Молотова–Ріббентропа)

28 вересня 1939 р. Підписання «Договору про дружбу і державний кордон» між СРСР і Німеччиною

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

Шановні учні, після вивчення матеріалу цього розділу Ви здобудете певні знання та навички, і кожен з Вас буде знати та розуміти:

- *зміст понять:* дивна війна, новий порядок, Рух Опору, Голокост, антигітлерівська коаліція, Другий фронт, «Велика трійка», колабораціонізм;
  - *хронологічні межі* Другої світової війни та німецько-радянської війни, *дати* ключових битв/ військових операцій Другої світової війни, Нюрнберзького і Токійського судових процесів, утворення ООН;
  - *характер, періодизацію*, головні події, політичні, економічні та соціальні наслідки Другої світової війни;
  - *внесок* держав-членів антигітлерівської коаліції у досягнення перемоги над нацистською Німеччиною і її союзниками, створення ООН;
  - *особливості* окупаційного режиму та Руху Опору на окупованих територіях;
  - *рішення* Нюрнберзького і Токійського процесів над воєнними злочинцями.
- уміти:**
- *визначити* (за допомогою історичної карти) основні театри воєнних дій, місця основних битв, зміни державних кордонів у Європі, передбачені домовленостями у межах Великої трійки;
  - *схарактеризувати* течії в Русі Опору;
  - *визначити* передумови і наслідки Голокосту, виклики, перед якими опинилося людство в умовах Другої світової війни;
  - *обґрунтувати* власні судження щодо наслідків і уроків Другої світової війни;
  - *оцінити* роль провідних представників світової політичної та військової еліти (Франкліна Рузвельта, Вінстона Черчілля, Йосифа Сталіна, Дуайта Девіда Ейзенгауера та ін.) у ключових подіях Другої світової війни.

§ 27

Причини, характер, періодизація Другої світової війни. Характеристика основних періодів війни. Воєнні дії на першому етапі війни (вересень 1939 — червень 1941 рр.)

1. ПЕРЕДУМОВИ, ХАРАКТЕР І ПЕРІОДИЗАЦІЯ ВІЙНИ

1.1. ПЕРЕДУМОВИ ВІЙНИ

Головною передумовою війни був несправедливий світовий порядок, що встановився внаслідок *Версальсько-Вашингтонської системи*.

Німеччина після поразки в Першій світовій війні та національного приниження, якого вона зазнала, виношувала плани повернення втрачених позицій світової держави. Нацистські лідери прагнули розширити «життєвий простір» і встановити панування Німеччини над усім світом.

Італія прагнула закріпити своє панування на Балканах, у Північній і Східній Африці, перетворити Середземне море на «Італійське озеро».

Японія зорієнтувала свою політику на територіальну експансію в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні, здійснення на практиці гасла «Азія для азіатів». Важливу роль у підштовхуванні світу до війни відіграло підписання **27 вересня 1940 р.** Троїстого пакту між Німеччиною, Італією та Японією.

Велика Британія та **Франція**, намагаючись захистити свою геополітичну перевагу, виступали за утвердження принципів ліберальної демократії. *Політика «умиротворення»*, за задумом лідерів Британії та Франції, мала позбавити нацистів політичної ініціативи і, зрештою, влади. Однак ця політика зазнала поразки.

Керівництво **США** відразу після закінчення Першої світової війни оголосило, що повертається до традиційної політики *ізоляціонізму*.

Керівництво **СРСР**, з одного боку, декларувало незгоду із перекроюванням політичної карти Європи і пропонувало зміцнення системи колективної безпеки. З іншого — Кремль розраховував використати протиріччя між західноєвропейськими країнами і Німеччиною. Сталінське керівництво прагнуло встановити у підконтрольних країнах прорадянські комуністичні режими.

Отже, передумови Другої світової війни увібрали в себе весь комплекс протиріч, що нагромадилися у світі наприкінці 1930-х років.

1.2. ХАРАКТЕР ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Характер Другої світової війни був неоднозначним. Для народів і країн, які стали жертвою агресії, війна мала *справедливий, визвольний характер* (Польща, Югославія та ін.). Німеччина, Італія, Японія та деякі інші країни вели *війну з метою загарбання чужих територій*.

«Мюнхенська змова». Радянська карикатура, 1938 р.

«Цікаво, скільки триватиме медовий місяць?»
Карикатура американського художника
Кліффорда Беррімена (газета «The Washington
Star», жовтень 1939 р.)

Поясніть сенс обох карикатур. Що Ви думаєте про справедливість зображеного?

1.3 ПЕРІОДИЗАЦІЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1-й етап (1 вересня 1939 р. — 21 червня 1941 р.). Після нападу Німеччини на Польщу основними подіями цього періоду були «дивна війна» між британськими та французькими військами, з одного боку, і гітлерівцями — з іншого; окупація Німеччиною Данії, Норвегії, Люксембургу, Бельгії, Нідерландів, Югославії, Греції (Грецію також окупувала й італійська армія); капітуляція Франції 22 червня 1940 р. Під контролем Німеччини опинилася значна частина Європи. СРСР з вересня 1939 до червня 1941 р., як і нацистська Німеччина, вів загарбницьку війну проти народів Східної Європи. 17 вересня 1939 р. радянські війська встановили контроль над територіями Західної України та Західної Білорусії; згодом були анексовані країни Балтії. У листопаді 1939 р. СРСР здійснив агресію проти Фінляндії.

2-й етап (22 червня 1941 р. — листопад 1942 р.). Його події — напад Німеччини на СРСР, відступ Червоної армії та перша її перемога під Москвою. 8 грудня 1941 р. США оголосили війну Японії. 11 грудня Німеччина та Італія оголосили війну США. З грудня 1941 р. до червня 1942 р. Японія окупувала Сингапур, Таїланд, Індонезію, Бірму, Філіппіни. 1 січня 1942 р. 26 держав, що перебували у стані війни з Німеччиною, Італією і Японією, підписали Декларацію Об'єднаних Націй.

3-й етап (листопад 1942 р. — грудень 1943 р.) ознаменувався докорінним переломом у ході Другої світової війни. Червона армія здобула найважливіші перемоги під Сталінградом і Курськом. Англо-американські війська звільнили Єгипет, Кіренайку, Триполітанію, Туніс. У вересні 1943 р. союзники країн антигітлерівської коаліції висадилися в Італії.

4-й етап (січень 1944 р. — травень 1945 р.). У цей період війська Червоної армії звільнили від нацистів західні території СРСР, вигнали гітлерівські війська з Польщі, Румунії, Югославії, Угорщини, Чехословаччини. 6 червня 1944 р. на півночі Франції англо-американські війська відкрили Другий фронт. 8 травня 1945 р. Німеччина підписала Акт про капітуляцію.

5-й етап (травень — вересень 1945 р.) — бойові дії на Далекому Сході й у Південно-Східній Азії. Ядерне бомбардування США японських міст Хіросіма і Нагасакі. 2 вересня 1945 р. — капітуляція Японії.

2. ПОДІЇ ВЕРЕСНЯ 1939 — ЛЮТОГО 1940 Р.

2.1. НАПАД НІМЕЧЧИНИ НА ПОЛЬЩУ

Приводом для агресії стала провокація, організована нацистами. Увечері 31 серпня 1939 р. група озброєних есесівців, перевдягнених у польську військову форму, увірвалася в будинок радіостанції прикордонного містечка **Глейвіць**. Зробивши кілька пострілів перед мікрофоном, гітлерівці зачитали складений польською мовою текст, що нібито містив заклик польського уряду до війни проти Німеччини. Цей інцидент повинен був показати, що нову війну в Європі розпочала не Німеччина, а Польща.

1 вересня 1939 р. авіація Німеччини завдала удари по аеродромах, вузлах комунікацій, економічних і адміністративних центрах Польщі. Сухопутні сили Вермахту вдерлися до Польщі з півночі — зі Східної Пруссії, із заходу — зі Східної Німеччини і з півдня — зі Словаччини.

Польський уряд оголосив напад Німеччини агресією, звернувся по допомогу до Британії та Франції. **3 вересня** уряди Великої Британії та Франції оголосили війну Німеччині. Вступ у війну з Німеччиною великих держав — Великої Британії та Франції — означав, що розпочалася світова війна. Незважаючи на оголошення війни, Британія обмежилася морською блокадою Німеччини.

Див. відео «День в історії. Початок Другої світової війни» (24 канал, 31.08.2014)

Посилання: <https://drive.google.com/open?id=1rxmhhdvHqcpTtBt6xEqTft1616U1rF>

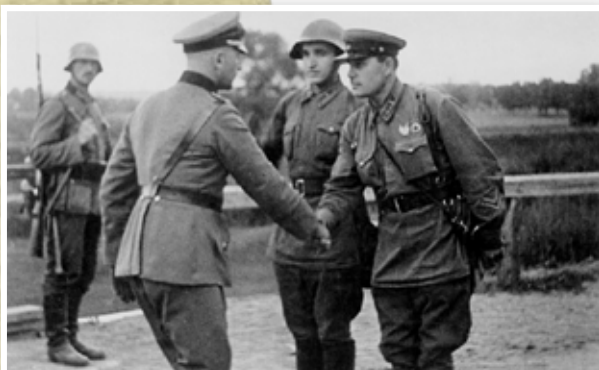

Перенесення шлагбауму. Провокація у Глейвіці була використана Німеччиною як привід для розв'язання війни

❓ Визначте спільне та відмінне у приводах до початку Першої та Другої світових війн. Чи завжди для збройного нападу має бути привід?

Пригадайте сутність поняття «світова війна».

Історичні подробиці. Більшість сучасних істориків вважає очевидним, що СРСР вступив у Другу світову війну 17 вересня 1939 р. як агресор і союзник нацистської Німеччини. Натомість радянські, частина сучасних російських істориків вбачають у подіях після 17 вересня «визвольний похід» на допомогу українцям і білорусам, які жили на підлеглих Польщі територіях, що фактично співпадає зі сталінським «обґрунтуванням» агресії.

Зустріч радянського і німецького офіцерів на демаркаційній лінії в Польщі, 20 вересня 1939 р.

Першими прийняли на себе удар агресора захисники півострова Вестерплатте в районі Гдансько-го порту, які сім днів тримали оборону. 16 вересня оточено Варшаву; 28 вересня варшавський гарнізон капітулював. 2 жовтня 1939 р. здалися в полон останні частини польської армії, що оборонялися. Польська держава перестала існувати.

2.2. ВСТУП ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ТЕРИТОРІЮ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ І ЗАХІДНОЇ БІЛОРУСІЇ

У дні оборонних боїв польської армії проти німецьких військ, 17 вересня 1939 р., відповідно до положень секретного додаткового протоколу до пакту про ненапад між СРСР і Німеччиною від 23 серпня 1939 р., Червона армія перейшла польсько-радянський кордон.

Польський уряд і головнокомандування армії віддали наказ не вступати в бойові дії з радянськими військами. Лише в ході боїв під Вільнюсом і Гродно польські війська кілька днів тримали оборону.

У радянському полоні опинилося багато польських військовослужбовців, доля яких склалася трагічно. Ці події отримали в історії назву **Катинської трагедії**. Офіцери в Польщі були важливою частиною інтелігенції, носіями національної ідеї і становили небезпеку для сталінського режиму. За рішенням радянського керівництва, понад 20 тис. польських офіцерів, а також мобілізованих до польської армії представників інтелігенції розстріляли у 1940 р. під Харковом, у Катинському лісі під Смоленськом та в інших місцях.

Після зайняття радянськими військами Львова (22 вересня), коли вся територія Західної України і Західної Білорусії опинилася під контролем Червоної армії, формувався **новий радянсько-німецький кордон** по річках Нарев, Вісла, Сян. У новому радянсько-німецькому «Договорі про дружбу і державний кордон» 28 вересня 1939 р. зафіксували розподіл Польщі й уточнили нову лінію радянсько-німецького кордону, який було переміщено на схід.

На цьому тлі відбувалося **подаліше радянсько-німецьке зближення**. 22 вересня 1939 р. у Бресті на честь перемоги над Польщею відбувся спільний радянсько-німецький військовий парад. Для боротьби з польським підпіллям було налагоджено зв'язки між НКВС СРСР і гестапо (державною таємною поліцією Німеччини); розвивалося торгово-економічне співробітництво.

Частина населення Західної України вітала Червону армію. Натомість прихильники ОУН сприймали її як окупаційну і вороже ставилися до неї.

Для юридичного оформлення приєднання Західної України та Західної Білорусії до СРСР 22 жовтня 1939 р. під повним контролем нової влади відбулися

Історичні подробиці. Уперше про знайдення масових поховань у Катинському лісі повідомив у 1943 р. Р.-К. фон Герсдорф, німецький офіцер (пізніше — учасник німецького Опору, учасник замаху на Гітлера). Скликана Німеччиною міжнародна комісія здійснила експертизу та встановила, що розстріли польських офіцерів були здійснені НКВС навесні 1940 р. Натомість СРСР заперечував свою причетність до цього розстрілу, звинувачуючи в цьому німецьких окупантів. Лише у 1990 р. радянське керівництво визнало відповідальність НКВС СРСР. Розслідування підтвердило винесення «трійкою НКВС» смертних вироків 14 542 польським військовополоненим, встановила смерть 1803 осіб та особи 22 із них. 26 листопада 2010 р. Держдума Росії визнала, що розстріл у Катині був здійснений за вказівкою радянських керівників і є злочином сталінського режиму.

Чому Катинська трагедія відіграє і сьогодні велику роль в історичній пам'яті та національній свідомості польського народу?

вибори до Народних зборів, що провели без альтернативних кандидатів. У жовтні Народні збори прийняли Декларацію про возз'єднання Західної України з УРСР. Аналогічне рішення ухвалили в Білорусії, де Західна Білорусія возз'єдналася з БРСР. V сесія Верховної Ради СРСР на початку листопада 1939 р. ухвалила рішення про входження Західної України і Західної Білорусії до складу СРСР і їх возз'єднання з УРСР і БРСР.

Свідчать документи. *Із листа Й. Сталіна Міністру іноземних справ Німеччини Й. фон Ріббентропу* (відповідь на вітальну телеграму Ріббентропа з нагоди 60-річчя Сталіна). — Газета «Правда», 25.12.1939 р.

«Дружба народів Німеччини і Радянського Союзу, скріплена кров'ю, має всі підстави бути тривалою і міцною».

2.3. ПРИЄДНАННЯ БУКОВИНИ І БЕССАРАБІЇ

Перед вступом Червоної армії 28 червня 1940 р. до Буковини і Бессарабії СРСР в ультимативній формі вимагав від Румунії вивести її війська із Бессарабії та тієї частини Північної Буковини, де жило переважно українське населення. Уряд Румунії, не маючи підтримки з боку Німеччини (секретний протокол не залишав Румунії жодних надій), віддав наказ своїм військам відійти. Невдовзі там встановили радянську владу. Північна Буковина увійшла до складу УРСР, як і Південна Бессарабія, а Північну Бессарабію включили до складу Молдавської АРСР, яку в 1940 р. перетворили на ще одну союзну республіку СРСР.

2.4. АНЕКСІЯ КРАЇН БАЛТІЇ

Восени 1939 р. радянське керівництво нав'язало урядам Естонії, Латвії та Литви «договори про взаємну допомогу», за умовами яких СРСР використовував їхні військово-морські бази. Підприємці, національна інтелігенція, чиновники, офіцерство негативно сприймали зближення із СРСР. На відміну від них, робітники, найбільше селянство, особливо російське, у своїй більшості **схвалювали** такий перебіг подій.

Сталінське керівництво сприяло створенню в Прибалтиці маріонеткових Народних фронтів і, спираючись на свої збройні сили і місцевих комуністів, улітку 1940 р. змусило уряди Латвії, Литви й Естонії утворити підконтрольні Москві уряди. На наступних виборах новообрані Сейми Латвії і Литви, Державна рада Естонії проголосили входження цих країн у СРСР на правах союзних республік. У серпні 1940 р. VII сесія Верховної Ради СРСР прийняла постанову про входження проголошених ЛитРСР, ЛатРСР, ЕРСР до складу Радянського Союзу.

2.5. «РАДЯНІЗАЦІЯ» НОВИХ ТЕРИТОРІЙ

На всіх територіях, що увійшли до складу СРСР у 1939–1940 рр., ліквідували стару систему управління. Замість колишніх чиновників призначали партійно-господарських працівників, які прибували з центральних районів СРСР. Багато з них не знали і не хотіли знати місцевих звичаїв, мови і традицій.

Деякі заходи нової влади місцеве населення зустріло схвально. Конфіскували землі поміщиків і заможних селян, впроваджували безплатне медичне обслуговування й освіту, націоналізували підприємства. Багато місцевих жителів поліпшили житлові умови за рахунок насильницького виселення колишніх господарів. Політика «деполонізації», спрямована на усунення поляків з органів влади, навчальних закладів, медичних установ тощо, надавала більше можливостей українцям.

Однак у більшості випадків на територіях, де господарство базувалося на приватній власності, нововведення радянської влади зустрічали відкрито вороже. У Сибір потяглися ешелони з політ'язнями — українцями, поляками, литовцями, естонцями, латишами.

Анексія (лат. *annexio* — *приєднання*) — загарбання, насильницьке приєднання державою території, що належить іншій державі, народу.

Японська карикатура на приєднання Литви та Латвії до СРСР

20 грудня 1939 р. передові частини 44-ї дивізії, посиленої 312-м окремим танковим батальйоном, почали просуватися в напрямку Суомуссалми на допомогу оточеній 163-й стрілецькій дивізії. 7 січня 1940 р. основні сили 44-ї дивізії оточили й розгромили фіни. За розгром дивізії її командира Виноградова і начальника штабу Волкова віддали під суд і розстріляли перед строем (на передньому плані — тіло загиблого червоноармійця)

2.6. РАДЯНСЬКО-ФІНЛЯНДСЬКА ВІЙНА

28 листопада 1939 р. фінський уряд відкинув ультиматум СРСР щодо «відсунення» кордонів Фінляндії від Ленінграда і передачі військово-морської бази Ханко і порту Петсамо Радянському Союзу. 30 листопада 1939 р. нальотами авіації на Гельсінкі та вступом Червоної армії на Карельський перешийок розпочалася радянсько-фінляндська війна. Червона армія була недостатньо підготовлена до війни: в умовах морозів часто виходила з ладу техніка, бракувало мінометів і стрілецької зброї, зимового одягу. Лише в лютому 1940 р. ціною величезних втрат Червоної армії вдалося прорвати лінію укріплень на Карельському перешийку між Фінською затокою і Ладозьким озером — так звану «лінію Маннергейма». 12 березня 1940 р. Фінляндія була змушена підписати мирний договір, погодившись передати СРСР Карельський перешийок з Выборгом і деякі інші території. У ході війни Фінляндія втратила понад 25 тис. осіб, а Червона армія — майже в'ятеро більше.

У грудні 1939 р. *Ліга Націй засудила СРСР як агресора* і виключила його з числа членів організації. Фінляндії вдалося зберегти свою незалежність.

3. РОЗШИРЕННЯ АГРЕСІЇ

Після поразки Польщі у вересні 1939 р. на фронті настало певне затишшя. Командування збройних сил Франції віддало наказ своїм військам зосередитися за укріпленнями «лінії Мажино», яку генерали вважали неприступною. Відсутність активних бойових дій у цей період називали «*дивною війною*».

Операцію Німеччини із завоювання *Данії* розпочали 9 квітня 1940 р. Через годину після вторгнення уряд і король цієї країни прийняли рішення не чинити опір гітлерівським військам і капітулювали. При загарбанні Данії німецькі війська втратили 2 особи вбитими і 10 пораненими.

Захоплення *Норвегії* відбувалось по-іншому, аніж Данії. Норвезькі міста, розташовані на узбережжі, мали надійну берегову оборону. Збройні сили Норвегії, особливо флот, були боєздатними. Період бойових дій з 9 по 14 квітня 1940 р. був вирішальним для країни: більшу її частину захопили німецькі війська. Британські частини, перекинуті в Норвегію, не зуміли вплинути на хід подій. Владу в окупованій гітлерівцями країні передали ватажку норвезьких фашистів В. Квіслінгу. 10 червня 1940 р. короля і уряд вивезли із залишками норвезької армії у Велику Британію.

Німецьке вторгнення до *Нідерландів* розпочалося 10 травня 1940 р. 13 травня німецькі війська прорвали фронт на річці Маас. Через день нідерландські збройні сили капітулювали. Королева Вільгельміна емігрувала у Британію.

До *бельгійського* форту Ебен-Емаель, зненацька для його захисників, на 41 планері було доставлено німецьких десантників. Форт був взятий штурмом, всі гармати та прилади спостереження були знищені за 5 годин бою. Незабаром король Бельгії Леопольд III прийняв німецькі умови капітуляції, і його армія склала зброю.

На 21 травня війська Вермахту вийшли до протоки Па-де-Кале, притиснувши до узбережжя 340-тисячне угруповання англо-французьких військ. Британське командування розпорядилося евакуювати це угруповання до Великої Британії.

Французи зустрічають німецьку армію в Парижі, 14 червня 1940 р.

Протягом 10 днів (з 26 травня по 4 червня) під вогнем і бомбардуванням, використовуючи усі судна, здатні взяти людей на борт, включаючи і прогулянкові яхти, англійці евакуювали велику частину військ із порту **Дюнкерк** (Північна Франція), залишивши на узбережжі всю військову техніку.

Бойові дії проти **Франції** розпочались у травні 1940 р. Німецька авіація завдала могутніх ударів по обороні французьких військ на річці Соммі, а 6 червня розпочався наступ танкових частин Вермахту. Незважаючи на завзятий опір, гітлерівські війська стрімко просувалися до Парижа.

Для запобігання руйнуванням головнокомандувач французьких військ генерал Вейган оголосив Париж відкритим містом і віддав наказ здати столицю без бою. 14 червня гітлерівці вступили в Париж. Майже 3/4 населення залишило столицю.

Франція зазнала жорстокої і принизливої поразки усього за шість тижнів боїв. Її армія втратила 84 тис. осіб убитими, а 1,5 млн солдатів і офіцерів опинились у німецькому полоні. 16 червня маршал А. Петен сформував новий уряд країни, а 22 червня 1940 р. французів змусили укласти угоду про перемир'я. Французькі збройні сили підлягали демобілізації та роззброєнню. Країну розділили на дві частини.

У цьому самому вагоні 11 листопада 1918 р. підписали принизливе для Німеччини Комп'єнське перемир'я після ганебної поразки у Першій світовій війні. Підписання нового Комп'єнського перемир'я на цьому ж місці, за задумом Гітлера, повинно було символізувати історичний реванш Німеччини. Для того щоб викотити вагон на галявину, німці зруйнували стіну музею, де він зберігався, та проклали рейки до історичного місця. Фото 22 червня 1940 р.

Територія, окупована німецькими військами (Північна Франція і все Атлантичне узбережжя)	Територія, підконтрольна уряду Петена (Південна і Південно-Східна Франція)
Усю повноту влади передано німецькому військовому командуванню, а французький уряд Віші зобов'язався нести витрати з утримання окупаційних військ	Диктаторський режим, тісно пов'язаний з Берліном (Петен і його оточення з 1 липня 1940 р. розташувалися в невеличкому містечку Віші, Південна Франція)

У Лондоні розгорнув свою діяльність рух «Вільна Франція» на чолі з генералом **Ш. де Голлем**, який ставив за мету повне звільнення Франції.

Після невдач **британських** військ у Норвегії уряд **Н. Чемберлена** пішов у відставку. 10 травня 1940 р. коаліційний уряд сформував **В. Черчілля**.

Німецьким планам висадки десанту на Британських островах перешкоджали ВПС **Великої Британії**, і Гітлер прийняв рішення їх знищити. 13 серпня 1940 р. 1 500 німецьких літаків завдали масованого удару по британських аеродромах. З вересня нацисти бомбардували Лондон та інші міста країни, на руїни перетворили Ковентрі. Народ Великої Британії, льотчики королівських ВПС виявляли мужність і героїзм. У цілому з серпня до грудня 1940 р. німецькі ВПС втратили 1 733 літаки, а англійські — 733. На початку 1941 р. щоденні

Вінстон Черчілля (1874–1965 рр.) — британський державний і політичний діяч. Народився у родовому замку герцогів Мальборо. Закінчив привілейовану школу Харроу і військову академію в Сендхерсті. Служив у колоніальних військах в Індії та Судані. Під час англо-бурської війни був військовим кореспондентом газети «Морнінг пост». У 1900 р. обраний у Палату общин від консерваторів. У 1904 р. перейшов у Ліберальну партію і представляв її в парламенті в 1906–1922 рр. У 1924 р. знову став членом Консервативної партії. У 1908–1921 рр. обіймав посади міністра торгівлі, внутрішніх справ, був морським міністром, міністром військового постачання, військовим міністром, міністром авіації. У 1930-ті був в опозиції до керівництва Консервативної партії. У 1939–1940 рр. — морський міністр. У 1940–1945 рр. і 1951–1955 рр. очолював британський уряд. У 1953 р. Вінстону Черчіллю присуджено Нобелівську премію з літератури (за праці з історії), а також за шеститомник мемуарів «Друга світова війна». Після відставки в 1955 р. відійшов від активної політичної діяльності. Помер у 1965 р.

бомбардування території Великої Британії припинилося. Зазнавши поразки в «Битві за Англію», Гітлер відмовився і від загарбання Британських островів.

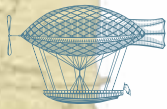
6 квітня 1941 р. німецька армія без оголошення війни розпочала одночасний наступ на **Грецію** та **Югославію**. 17 квітня югославська влада капітулювала. 10 квітня німецькі війська перейшли кордон Албанії, де вони об'єдналися зі своїми італійськими союзниками.

Нацисти розчленували територію Югославії: було утворено «незалежні» Сербію і Хорватію, Італія одержала Чорногорію, Болгарія — Македонію, Угорщина — Воєводину, а Словенію поділено між Німеччиною та Італією.

27 квітня 1941 р. німецькі війська вступили в Афіни, а через три дні всю територію Греції окупували загарбники. Британські війська спішно перебазувалися на о. Крит. 20 травня німецький десант висадився на острові. У ході цієї повітряно-десантної операції було використано 1 280 літаків люфтваффе (ВПС Німеччини). Через кілька днів гітлерівці придушили опір британських військ, більшу частину яких вдалося евакуювати в Північну Африку.

Усі балканські країни опинилися під контролем Німеччини й Італії.

Коаліція агресорів захопила стратегічну ініціативу.

ЗНАЮ МИКУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інфортацію

1. Назвіть основні передумови Другої світової війни.
2. Які були головні пріоритети і цілі провідних країн світу в майбутній війні?
3. Назвіть основні етапи Другої світової війни.
4. Розкажіть про хід та значення радянсько-фінляндської війни.
5. Як Ви розумієте термін «дивна війна»?
6. Назвіть держави, окуповані Німеччиною у вересні 1939 — травні 1941 р.
7. Назвіть та покажіть на карті європейські країни, які були союзниками Німеччини в роки Другої світової війни.
8. Поясніть терміни і поняття: *геноцид, анексія, світова війна, Вермахт, лінія Маннергейма, лінія Мажино*.
9. Визначте за картою, які території були приєднані до СРСР у 1939–1940 рр.
10. Визначте за картою, які країни Європи стали жертвами агресії нацистської Німеччини.

II. Обговоріть у групі

1. Багато істориків вважають, що змова сталінського керівництва і лідерів нацистської Німеччини багато в чому визначила розв'язання Другої світової війни. Чи поділяєте Ви таку точку зору?
2. Як Ви вважаєте, чи був вступ Червоної армії на територію республік Прибалтики агресією?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Використовуючи матеріал підручника та додаткову історичну літературу, визначте позитивні та негативні наслідки приєднання територій Західної України, Західної Білорусії, Північної Буковини, Бессарабії, Прибалтики для населення цих територій; для обороноздатності СРСР; для міжнародної обстановки.
2. Які чинники сприяли воєнним перемогам Німеччини на першому етапі війни?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

1 вересня 1939 р.	напад Німеччини на Польщу, початок Другої світової війни
17 вересня 1939 р.	вступ Червоної армії на територію Західної України і Західної Білорусії
30 листопада 1939 р. — 12 березня 1940 р.	радянсько-фінляндська війна
22 червня 1940 р.	капітуляція Франції
серпень — грудень 1940 р.	«Битва за Англію»

Воєнні дії з червня 1941 до кінця 1942 рр.

1. ПЛАН «БАРБАРОССА»

18 грудня 1940 р. Гітлер підписав директиву №21 про ведення воєнних дій проти СРСР — «план «Барбаросса»». План передбачав розгромлення СРСР у ході «блискавичної війни», що мала тривати сім-вісім тижнів.

Для нападу на СРСР Німеччина зосередила три групи армій.

Група армій «Північ» мала наступати зі Східної Пруссії на Даугавпілс, Псков, Ленінград для захоплення Прибалтики та портів на Балтиці.

Група армій «Центр» мала завдати удари по флангах радянських військ у районі Белостока, об'єднатися в районі Мінська і наступати на Москву.

Група армій «Південь» повинна була знищити основні сили Червоної армії в Західній Україні і продовжити наступ на Київ, Харків, Донбас, Крим, Кавказ.

За підрахунками американського дослідника Б. Вейлі, радянський уряд одержав 84 попередження про напад, що готувався. Однак Сталін був переконаний, що все це — інтриги британського уряду, мета яких — посварити СРСР і Німеччину.

2. НАПАД НІМЕЧЧИНИ НА СРСР

2.1. ВОЄННА КАТАСТРОФА ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ПОЧАТКУ ВІЙНИ

22 червня 1941 р. гітлерівська Німеччина розпочала воєнні дії проти СРСР. Разом із Німеччиною у війну проти Радянського Союзу вступили Італія, Румунія, через кілька днів — Угорщина, Фінляндія і Словаччина.

За кількісними показниками Червоної армії не було рівних — лише за танками й літаками вона переважала майже вдвічі Німеччину, Японію, Італію, Румунію та Фінляндію, разом узятих. Проте наступ Вермахту і бомбові удари німецької авіації завдали величезної шкоди радянським військам. У перший день війни гітлерівська авіація розбомбила 66 радянських аеродромів, знищивши 1200 літаків на землі, так і не давши їм піднятися в повітря.

Високий ступінь моторизованості німецької армії дозволяв їй ударним угрупованням стрімко наступати. Щодоби гітлерівські війська просувалися в середньому на 30 км. *За перші три тижні війни армія*

Історичні подробиці. Лише за перші три тижні війни радянські втрати становили 815 700 бійців, 4013 літаків, 11783 танки, 21500 гармат і мінометів.

Історичні подробиці. На червень 1941 р. в сухопутних військах бракувало за штатом 66900 командирів, а некомплект в авіаційних підрозділах становив 33 %. Із 733 вищих командирів — від комбрига до Маршала Радянського Союзу — репресовано 579. На початок війни в результаті репресій тільки 7 % командирів мали вищу військову освіту, а 37 % не пройшли повного курсу навчання навіть у середніх військових навчальних закладах. Тільки в Київському особливому військовому окрузі репресовано 96 % командування дивізій та укріплених районів і 100 % командирів корпусів.

Німецькі танки в районі м. Ржев, 1941 р.

Червоноармійці, що здалися в полон німецькому солдату, 1941 р.

Свідчать документи. З наказу Ставки Верховного Головного Командування РСЧА № 270 від 16.08.1941 р.

«1) Командирів і політпрацівників, хто зриває під час бою знаки відмінності і здається в полон, вважати... дезертирами, їхні сім'ї заарештовувати... Розстрілювати на місці таких дезертирів. 2) Тим, хто потрапив в оточення, — битися до останньої можливості, пробиватися до своїх... Сім'ї червоноармійців, які здались у полон, позбавляти державної допомоги».

Історичні подробиці. Деякі дослідники звертають увагу на те, що СРСР готувався до наступальної, агресивної війни. Масове виробництво планерів, легких швидкохідних та автострадных танків (хоча на території СРСР не було автострад), танків-амфібій, нечуване за розмахом залучення молоді країни до парашутних військово-спортивних тренувань тощо — усе це навряд чи є підготовкою до оборонної війни. Крім цього, треба ще згадати демонтаж міцної системи укріплень на «старому кордоні» 1939 р., розміщення на прикордонній території аеродромів, складів боєприпасів та військової амуніції. Однак у разі нападу противника військова машина, налагоджена для наступу, не спроможна швидко перебудуватися для оборони, і тоді невідворотною є воєнна катастрофа...

самостійних рішень тощо.

2) Низький морально-психологічний стан радянських військ і частини цивільного населення. В армії почастишали випадки дезертирства та кількість тих, хто добровільно переходив до німців.

Воєнні невдачі, помножені на складні умови життя та жорстокість сталінського режиму, глибокий слід від колективізації та репресій посилили антирадянські настрої серед населення.

Історичні подробиці. На 16 жовтня 1941 р. у Ворошиловграді (нині Луганськ) на призовних пунктах явка військовозобов'язаних виявилась незадовільною: на Артемівський пункт з'явилося лише 10 %, на Клімівський — 18 %. Станом на 23 жовтня 1941 р. по Харківському Військовому Округу з'явилося лише 43 % від загальної кількості призованих. За повідомленнями військкоматів Харківської та Сталінської (нині Донецької) областей, наприкінці жовтня 1941 р. відсоток дезертирів серед новобранців по Сталінському райвійськкомату становив до 35 %, по Ізюмському — 45 %, по Дергачівському — 50 %.

Вітчизняна війна — справедлива, оборонна війна на захист своєї Вітчизни проти агресора; така війна супроводжується консолідацією суспільства.

Думка історика. З роботи В. Гриневича «Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939 — 1945 рр.)». — К., 2007.

«Значною мірою армійські частини вдавалося утримувати на передовій лише за допомогою військ НКВС... Лише за перший місяць війни НКВС затримали через «безладний відступ» і повернули на фронт 203 867 червоноармійців... Командувач Ленінградського фронту генерал армії Г. Жуков надіслав у вересні 1941 р. у війська фронту та на Балтійський флот шифрограму, в якій, значно виходячи за межі наказу № 270..., пропонував розстрілювати не лише тих, хто здався в полон, а й їхні сім'ї!»

агресора просунулася вглиб країни на 350–600 км. На середину липня 1941 р. німецькі війська окупували Литву і Латвію, значну частину України, Білорусії й Естонії, вторглися у західні області Російської Федерації, вийшли на підступи до Ленінграда, загрожували Смоленську і Києву.

2.2. ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ НА ПЕРШОМУ ЕТАПІ ВІЙНИ

1) Погане управління військами, зумовлене, зокрема, тим, що командні кадри Червоної армії були репресовані сталінським режимом. Руйнівними виявилися морально-психологічні наслідки сталінських репресій. Вони позначились низькою ініціативою, нерішучістю командирів за складних обставин брати на себе відповідальність у прийнятті

перших днів війни біля військкоматів збиралися натовпи громадян, які вимагали відправити їх на фронт, то в міру стрімкого німецького наступу патріотичне піднесення, що охопило міську молодь, почало сходити нанівець. Приміром, на заході України мобілізацію до Червоної армії було фактично зірвано. Однак і на сході мобілізація відбувалася з ускладненнями.

3) Вище керівництво країни припустилось стратегічних прорахунків. Радянська військова доктрина передбачала, що майбутня війна вестиметься на ворожій території; Кремль не мав реального плану на випадок оборонної війни.

3. ХАРАКТЕР НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

Чи була німецько-радянська війна 1941–1945 рр. «Великою Вітчизняною війною»? Це питання є і науковим, і світоглядним. Воно важливе не

тільки для розуміння характеру війни, а й визначальне для усвідомлення сутності історичних подій у XX і XXI ст., і розуміння характеру агресії Росії проти України та інших сучасних проблем: імперських амбіцій — чи боротьби за незалежність, ностальгії по СРСР — чи долучення до європейських цінностей.

Уперше термін «вітчизняна війна» щодо війни Німеччини і СРСР з'явився в тексті виступу В'ячеслава Молотова по радіо 23 червня 1941 року.

Історичні подробиці. Ще у 1914–1917 рр. офіційна російська пропаганда намагалася назвати Першу світову війну з боку Росії великою і вітчизняною.

Очевидно, що, якими не були б плани радянського керівництва, напад Німеччини на СРСР визначив характер війни. Війна з боку СРСР мала оборонний характер — коли йшлося про звільнення своєї землі від окупантів. Для радянських патріотів вона стала Великою Вітчизняною війною.

Але вона не була такою для багатьох учасників Другої світової, і не є такою для наших сучасників, які розрізняють справедливість війни проти агресора та «радянізацію» країн Європи після вигнання німецьких військ Червоною армією.

4. ХІД ВОЄННИХ ДІЙ У ЛИПНІ–ЖОВТНІ 1941 р.

22 червня 1941 р. прийнято Указ Верховної Ради СРСР «Про военний стан». 23 червня 1941 р. утворено надзвичайний орган вищого військового управління, який з 8 серпня отримав остаточну назву — **Ставка Верховного Главнокомандування**. З 10 липня 1941 р. її головою став Й. Сталін. До складу Ставки, яка здійснювала стратегічне командування військами, входили вищі військові, партійні та державні діячі СРСР. 30 червня 1941 р. утворено Державний Комітет Оборони (ДКО). До нього увійшли Й. Сталін (голова), В. Молотов, К. Ворошилов, Г. Маленков, Л. Берія, Л. Каганович та ін. У руках ДКО зосередилася вся повнота державної, військової та політичної влади в країні.

Війська німецької групи армій «Північ» окупували Естонію і наблизилися до **Ленінграда**. 8 вересня 1941 р. гітлерівські війська прорвалися до Ладозького озера і перерізали сухопутні комунікації, що зв'язували Ленінград з країною. З вересня розпочалася драматична 900-денна оборона міста.

10 липня 1941 р. німецька група армій «Центр» розпочала наступ на Смоленськ. Їй протистояли сили Західного фронту (командувач С. Тимошенко). Танкові угруповання супротивника форсували Дніпро і захопили **Смоленськ**.

Проте контрудари Червоної армії під Оршею, Рогачовим, Вітебськом, Смоленськом змусили **гітлерівські війська вперше в ході Другої світової війни перейти до оборони**. Наступ групи армій «Центр» зупинено на підступах до Москви. Смоленська битва тривала два місяці.

Оборона **Києва** розпочалася 11 липня 1941 р. і продовжувалась 71 день. До складу військ Південно-Західного фронту, що обороняли Київ, влилося 200 тис. жителів столиці, 90 тис. добровольців поповнили народне ополчення і винищувальні батальйони, 160 тис. працювали на будівництві оборонних споруджень.

Командування Вермахту перекинуло 2-гу польову армію і 2-гу танкову групу Гудеріана з групи армій «Центр» на допомогу групі армій «Південь». 10 вересня

Думка історика. З роботи С. Кульчицького «Велика Вітчизняна війна (походження і суть терміна)»

Жителі західних областей мають свою точку зору на урочисто-піднесений термін — Велика Вітчизняна війна. Для них Радянський Союз не став Вітчизною. Радянізація 1939–1941 рр. і 1945–1953 рр. виявилася не менш важкою, ніж нацистська окупація 1941–1944 рр.

Думка історика. З роботи Я. Грицака «Життя, смерть та інші неприємності». — К., 2008.

«Досить глянути на карту, щоб зрозуміти: це не була наша війна, це була війна за контроль над нами. Чи, точніше, над нашими предками, що мали «щастя» опинитися між Берліном і Москвою. Досить подивитися на статистику втрат, щоб переконатися: найбільше від війни постраждали не німці чи росіяни, а білоруси, місцеві євреї, кримські татари, поляки й українці».

❓ Чи погоджуєтесь Ви з думкою історика?

Див. фрагмент відео «Міфи про Другу світову. Спростування» (Радіо Свобода, 09.05.2017)

Посилання: <https://drive.google.com/open?id=1eWXqXrggFGbfyRUY-luzPs7FcO7kALhZ>

Червоноармійці з 82-м мінометом на позиціях під Києвом, липень 1941 р.

війська Гудеріана захопили Чернігів. Одночасно в районі Кременчука німецькі війська прорвали оборону радянських військ на Дніпрі і захопили на лівому березі плацдарм, з якого 1-ша танкова група Клейста почала рухатися на північ для об'єднання з військами Гудеріана. 15 вересня танкові частини супротивника об'єдналися в районі Лохвиці на Полтавщині. Чотири армії Південно-Західного фронту опинилися в оточенні.

19 вересня Ставка прийняла рішення залишити Київ. Розрізненими групами частини Червоної армії виходили з оточення, однак **від 400 до 600 тис. солдатів і командирів потрапили у полон.**

Оборона **Одеси** розпочалася 5 серпня. Наступ разом із німецькими військами вели 18 румунських дивізій. 16 жовтня 1941 р. захисників Одеси разом із бойовою технікою морським шляхом евакуювали в Крим.

5. ФОРМУВАННЯ АНТИГІТЛЕРІВСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ

Ленд-ліз (англ. lend — давати в борг, lease — здавати в оренду) — система передачі Сполученими Штатами Америки і Великою Британією в борг чи в оренду за оплату озброєння, боеприпасів, продовольства тощо країнам антифашистської коаліції в період Другої світової війни. США розпочали поставки по ленд-лізу Британії в 1940 р.

Другий фронт («перший фронт» — між Німеччиною та СРСР) — відкриття бойових дій проти Німеччини США та Великою Британією. Сутність Другого фронту полягала у створенні критичної для Німеччини ситуації, коли вона змушена була б воювати на два фронти — на сході та заході. СРСР наполягав на відкритті другого фронту на території окупованої Франції.

1 січня 1942 р. у Вашингтоні представники чотирьох великих держав — СРСР, США, Великої Британії та Китаю, а також 22 інших країни підписали Декларацію Об'єднаних Націй. У Декларації містилося зобов'язання залучити всі сили та ресурси проти тих країн фашистсько-мілітаристського блоку, з якими країни, що підписали Декларацію, перебували в стані війни.

У перший період війни СРСР мав гостру потребу в одержанні допомоги від США і Великої Британії. Особливо великі були потреби в танках, протитанкових гарматах, середніх бомбардувальниках, винищувачах, автомобілях тощо.

Питання відкриття Другого фронту обговорювали в британському парламенті у липні 1941 р. Однак великі втрати союзних караванів під час переходу до радянських портів, складна **Битва за Атлантику** з німецьким флотом ускладнювали вирішення цього питання.

Історичні подробиці.

США і Велика Британія зобов'язалися поставляти за ленд-лізом щомісяця 100 бомбардувальників, 300 винищувачів, 800 танків та іншу військову техніку. Спочатку оплату цих поставок СРСР здійснював золотом, але невдовзі США надали Радянському Союзу безвідсоткову позику 1 млрд дол. для фінансування допомоги.

6. РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКИЙ ФРОНТ ВОСЕНИ 1941 — У 1942 рр.

Наступ німецьких військ на Москву розпочався 30 вересня — 2 жовтня 1941 р. До 7 жовтня на захід від Вязьми їм вдалося оточити велике угруповання радянських військ. Дві армії Брянського фронту оточили в районі Брянська.

Оборона Москви мала стратегічне значення. Населення Москви рило протитанкові рови та долучалось до зведення інших оборонних споруд. З числа літніх людей та тих, кого за станом здоров'я не призвали до армії, формували підрозділи «народного ополчення», людські втрати яких на полі бою були величезними через погане озброєння та недостатню підготовку бійців.

15 жовтня прийнято рішення про евакуацію на схід країни значної частини урядових закладів

Контрнаступ радянських військ під Москвою

і підприємств міста. 16 жовтня загін гітлерівської мотопіхоти, котрий прорвався до Москви, зустріли радянські воїни лише за 15 км від Кремля. 20 жовтня в Москві ввели облоговий стан.

Контрнаступ радянських військ розпочався **5 грудня 1941 р.** Армії Калінінського, Західного і Південно-Західного фронтів відкинули гітлерівців від Москви на 100–250 км. Радянські війська звільнили Калінін, Калугу та інші міста.

Московська битва відіграла величезну роль. **Це була перша велика поразка гітлерівців з початку Другої світової війни, що означало крах плану «блискавичної війни».**

У січні 1942 р. розпочався наступ частин Червоної армії. Але гітлерівське командування до весни 1942 р. зуміло збільшити чисельність своїх військ. Крім цього, Вермахту вдалося ввести в оману радянське керівництво. Ставка очікувала новий наступ не на півдні, де його реально готували німецькі війська, а на московському напрямку.

Важкою трагедією обернулися бої під Харковом у травні 1942 р., де були оточені війська Південно-Західного фронту під командуванням маршала С. Тимошенка. У полон потрапило 240 тис. радянських бійців і командирів.

Колони радянських військовополонених ведуть у табір, літо 1942 р.

Підходила до своєї трагічної розв'язки **оборона Севастополя** (30 жовтня 1941 р. — 4 липня 1942 р.). У травні 1942 р. німецькі війська зайняли Керч, захопивши військову техніку радянських військ, які евакуювалися з великими втратами на Таманський півострів. Крим був окупований.

Вермахт розгорнув наступ у напрямку **Кавказу** і **Сталінграда**. Стратегічна ініціатива знову перейшла до німецьких військ.

7. НАПАД ЯПОНІЇ НА ПЕРЛ-ХАРБОР І ПОЧАТОК ВІЙНИ НА ТИХОМУ ОКЕАНІ

У листопаді 1941 р. керівництво Японії вирішило розпочати воєнні дії проти США. Головну роль у веденні операцій на просторах Тихого океану і Південно-Східної Азії повинен був відіграти військово-морський флот Японії.

Катастрофа флоту в Перл-Харборі вразила Сполучені Штати. «Ізоляціоністи» втратили вплив у країні. **8 грудня 1941 р.** США офіційно оголосили війну Японії. У війну з Японією вступили також Велика Британія та її домініони, низка держав Латинської Америки. 11 грудня 1941 р. Німеччина й Італія оголосили війну США, звинувативши їх у «порушенні нейтралітету». Так само вчинили Румунія, Угорщина, Словаччина, Болгарія і Хорватія.

Таким чином, у війну вступили всі великі держави та їхні союзники.

У грудні 1941 р. масований наступ розгорнула Японія. Її авіація завдала могутнього удару по англо-американських базах на Філіппінах, у Малайї. Японські війська з Індокитаю вступили на територію Таїланду. З Таїланду

Історичні подробиці.

7 грудня 1941 р., після 10-денного переходу, японські кораблі наблизилися до **Перл-Харбору** — великої американської військово-морської бази на Гавайських островах. На 96 американських кораблях моряки готувалися до щоденної урочистої церемонії — підняття прапора о 8-й ранку. Раптово небо над Перл-Харбором загуло сотнями моторів. Страшний вибух струснув гавань, на триста метрів зметнувся стовп диму. Бомба потрапила в лінкор «Аризона». Від корабля залишилася купа понівеченого металу, загинули 1 102 члени екіпажу. Ще чотири лінкори, вражені торпедами, затонули, три інші були сильно ушкоджені. Незабаром вийшли з ладу ще 10 бойових кораблів різних класів. Одночасно японці розбомбили з повітря аеродроми на Гавайях, знищивши понад 250 американських літаків.

Американський лінкор «Вест Вірджинія» горить після нальоту японської авіації у гавані Перл-Харбора. Моторний човен підбирає уцілілих моряків

Див. відео «День в історії. Перл-Харбор» (Viasat History, 06.12.2014)

Посилання: <https://drive.google.com/open?id=115FrTnzcba964pCuMzMMW5wmfbQ7XDJ>

розпочався наступ на Бірму і Малайю. Японський флот висадив десанти в Індонезії та на Філіппінах. За шість місяців війни Японія завоювала панування на морі й у повітрі, захопила величезні території з населенням понад 150 млн осіб, найбагатші джерела нафти, олова, каучуку та іншої стратегічної сировини. Японські збройні сили взяли під свій контроль всю західну зону Тихого океану, впритул підійшовши до лінії зовнішньої оборони Австралії.

США і Велика Британія спішно перекидали свої сили з Атлантики в Тихий океан. У травні 1942 р. у морському бою між кораблями США і Японії в Кораловому морі, біля узбережжя Австралії, жодна зі сторін не змогла домогтися переваги. Ця битва стала першою, у ході якої вирішальну роль відіграли авіаносці. А в червні 1942 р. у морському бою біля острова **Мідвей** американський флот завдав японцям нищівної поразки, що означало **корінний перелом у війні на Тихому океані на користь союзників**.

8. ВІЙНА В АФРИЦІ

У плани **Німеччини** входило створення на основі колишніх володінь Німеччини і Бельгійського Конго величезної колоніальної імперії. До її складу повинні були також увійти Французька Екваторіальна Африка, Нігерія і Кенія. **Італія** розраховувала розширити свої володіння в Африці за рахунок Єгипту, Судану, Французького і Британського Сомалі.

У вересні 1940 — січні 1941 р. зірвався італійський наступ, розпочатий з метою захоплення порту Олександрія в Єгипті та Суецького каналу. Перейшовши в контрнаступ, британська армія «Ніл» завдала італійцям нищівної поразки на території Лівії. У січні—березні 1941 р. англійські війська розгромили італійське угруповання в Сомалі. У квітні 1941 р. англійські та південноафриканські війська ввійшли до столиці Ефіопії Аддіс-Абеби. **Італійці були повністю деморалізовані й розбиті**.

Поразка італійців змусила німецьке командування в лютому 1941 р. перекинути в Північну Африку, у Тріполі, експедиційний корпус **Е. Роммеля**. Наприкінці березня 1941 р. війська Роммеля перейшли в наступ та через два тижні досягли єгипетського кордону. Англійці втратили багато опорних пунктів, зберігши за собою лише фортецю Тобрук.

У ході важких боїв на початку 1942 р. англійцям вдалося зняти облогу з Тобрука. Однак Роммель перейшов у наступ, і в червні 1942 р. фортеця припинила опір, а 33 тис. її захисників потрапили в полон.

У Єгипет терміново перекидали резерви для британської армії. 8-ма армія під командуванням генерала **Б. Монтгомері 23 жовтня 1942 р.** перейшла в наступ під Ель-Аламейном та розгромила угруповання Роммеля. Таким чином відбувся **перелом у війні в Африці на користь союзників**.

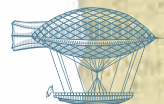

8 листопада 1942 р. союзний флот висадив у портах Марокко й Алжиру десант під командуванням американського генерала *Д. Ейзенхауера*. Італійсько-німецькі війська навесні 1943 р. втратили майже всю територію Лівії, а 13 травня після шести місяців боїв італійсько-німецькі частини капітулювали в Тунісі. *Північна Африка була відвоєвана союзниками.*

Е. Роммель з офіцерами свого корпусу

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Яку назву мала гітлерівська директива про ведення воєнних дій проти СРСР?
2. Назвіть групи армій німецьких військ, що наступали на СРСР. Які завдання поставило перед ними гітлерівське командування?
3. Яка воєнна катастрофа переконала уряд США у необхідності оголосити війну Японії?
4. Назвіть найважливіші центри оборонних боїв Червоної армії на території України у 1942 р.
5. Яка країна — союзниця нацистської Німеччини — вела у 1940–1941 рр. активні бойові дії на півночі Африки?
6. Визначте основні події воєнних дій на німецько-радянському фронті у липні-грудні 1941 р.
7. Проаналізуйте бойові дії на Тихому океані і в Африці та їхній вплив на хід Другої світової війни.
8. Поясніть терміни і поняття: *Вітчизняна війна, антигітлерівська коаліція, ленд-ліз, Другий фронт.*
9. Покажіть на карті основні театри воєнних дій у Тихому океані.

II. Обговоріть у групі

1. Проаналізуйте причини невдач Червоної армії на початковому етапі війни.
2. Чому, на Ваш погляд, Японія розпочала воєнні дії саме проти США, а не проти СРСР?
3. Які театри воєнних дій у 1941–1942 рр. були визначальними для ходу Другої світової війни?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Як Ви вважаєте, чи могла Червона армія уникнути воєнної катастрофи на початку війни?
2. Як Ви думаєте, коли СРСР вступив у Другу світову війну — 23 серпня 1939 р., 1 вересня 1939 р., 17 вересня 1939 р. чи 22 червня 1941 р.? Свою відповідь обґрунтуйте.

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ІХ:

22 червня 1941 р.	напад Німеччини на СРСР
5 грудня 1941 р.	початок контрнаступу Червоної армії під Москвою
7 грудня 1941 р.	напад японців на Перл-Харбор
8 грудня 1941 р.	вступ у Другу світову війну США
1 січня 1942 р.	підписання Декларації Об'єднаних Націй

Особливості окупаційного режиму і руху опору. Голокост

1. НАЦИСТСЬКИЙ «НОВИЙ ПОРЯДОК» У ЄВРОПІ

1.1. «НОВИЙ ПОРЯДОК»

Головний зміст «нацистського нового порядку» (так окупанти називали свій режим) полягав у повному зламі базових цінностей людської цивілізації — відмові мільйонам людей та цілим народам у праві на життя, розподілі людства на «повноцінні» та «неповноцінні раси»; надання німцям — «справжнім арійцям» — права на панування над іншими народами.

Уперше в історії людства геноцид, намагання знищити цілі народи стали засобом реалізації ідеології великої держави, якою була нацистська Німеччина.

Нацистський «новий порядок» на окупованій території України означав геноцид щодо українців, росіян та інших *слов'янських народів*.

1.2. ПЛАН «ОСТ»

Злочинні плани нацистів щодо народів Центральної та Східної Європи викладені у плані «Ост», інструкціях про ставлення до радянських військовополонених та інших документах. У директиві Гітлера цинічно наголошувалося, що за дії, спрямовані проти «ворожих осіб» на радянській території, не буде жодного покарання, «навіть якщо ці дії є військовим злочином...». Нацисти вважали слов'ян «нижчою расою», щодо них розробили програму поневолення, знищення національної еліти, онімечення та депортації.

Документи нацистського рейху свідчать, що СРСР підлягав розподілу і ліквідації. На його території передбачалося утворити чотири рейхскомісаріати — німецькі колоніальні провінції: «Остланд», «Україна», «Москва» та «Кавказ», управління якими повинно було здійснюватися спеціальним «східним міністерством» на чолі з *А. Розенбергом*.

На загарбаних територіях нацисти вчиняли масові розправи над місцевим населенням. Тільки в *Бабиному Яру* в Києві окупанти знищили близько 100 тис. осіб. Більша частина з них були євреями, але тут розстрілювали також радянських військовополонених, українських патріотів, ромів та інших людей. *Бабин Яр* став велетенською братською могилою — символом злочинів нацистів на українській землі. Своя трагедія *Бабиного Яру* відбулася в усіх захоплених нацистами містах України.

1.3. ГЕНОЦИД РОМІВ І СІНТИ

Цей геноцид є одним із найжахливіших злочинів нацистів. Затаврованих і переслідуваних як злодіїв, «ворожитів та викрадачів дітей», понад 13000 ромів депортували до Аушвіцу. 5000 австрійських ромів депортували до Лодзі й замордували в Хелмно, 3000 направили до концтаборів, 2500 депортували до

Історичні подробиці. Можливо, саме те, що нацистський «новий порядок» не тільки відкидав демократичні цінності суспільства, а й руйнував основи людської цивілізації, спонукало лідерів США та Великої Британії піти на союз із СРСР проти нацистської Німеччини, незважаючи на відразу до сталінської моделі тоталітаризму...

Свідчать документи. З щоденника Й. Геббельса, запис після розмови з Гітлером

«І коли ми переможемо, то хто спитає нас про методи?.. На нашій совісті стільки всього, що ми повинні перемогти, інакше весь наш народ і ми на чолі всього, що є для нас дорогим, будемо знищені».

❓ Які принципи, відомі з стародавніх часів, сповідували нацистські керівники?

Історичні подробиці. План «Ост» передбачав «виселення» протягом 30 років 65 % населення України, 75 % населення Білорусії, 80–85 % населення Польщі, значної частини населення Латвії, Литви, Естонії — усього 31 млн осіб. На «звільнені» землі планувалося переселити 10 млн німців, а місцевих жителів поступово «онімечити».

Жінки та діти біля Бабиного Яру. Порядок підтримують поліцаї, жовтень 1941 р.

Польщі, здебільшого до єврейських гетто; більшість із них загинули. Дві третини німецьких ромів замордували, багато хто загинув у газових камерах табору смерті Аушвіц-Біркенау.

В останній період війни уцілілих змушували в німецькій уніформі воювати у штрафних батальйонах. Інші потрапили в рабське становище на німецьких заводах. На території України айнзацгрупою D замордували всіх ромів, виявлених нею в зоні своєї дії. Загальна кількість знищених нацистами ромів становить близько 810 тис. осіб.

1.4. ЗЛОЧИНИ НАЦИСТІВ У ЄВРОПІ

У Німеччині та на всіх територіях, окупованих нацистами, діяли **концентраційні табори** Дахау, Бухенвальд, Заксенхаузен, Равенсбрюк (у Німеччині), Маутхаузен (у Австрії) та **табори смерті** — **центри знищення** Аушвіц-Біркенау (Освенцім), Белжець, Майданек, Собібор, Трєблінка, Хелмно (на території окупованої Польщі). В'язнів змушували виконувати каторжні роботи, морили голодом, катували. У багатьох таборах нацистські лікарі проводили «медичні» експерименти, садистськи піддаючи свої жертви тортурам. У цілому в концтаборах і таборах смерті опинилося 18 млн осіб, 12 млн з яких загинули.

Мільйони жителів Європи — «остарбайтерів» — насильно вивезли в Німеччину для робіт на заводах, у сільському господарстві.

Для утримання населення в покірності застосовували систему заручництва і екзекуцій. Символами цієї політики було повне знищення жителів сіл **Хатинь** у Білорусії, **Орадур** у Франції, **Лідице** в Чехословаччині, **Корюківка** в Україні..

1.5. КОЛАБОРАЦІОНІЗМ

У роки Другої світової війни для багатьох народів Європи та Азії, позбавлених власної державності, з'явилась надія на створення власних держав через участь у складі збройних сил воюючих країн — чи то Німеччини, чи то СРСР або Британії. Крім цього, певні політичні сили в країнах Європи вважали привабливими ідеї нацизму, були прибічниками тоталітарних моделей побудови суспільства. Та й воєнні успіхи нацистської Німеччини в Європі схилили деяких «національних лідерів» і пересічних громадян до «співробітництва з переможцями». Ці та інші чинники були передумовами **колабораціонізму** — співпраці з окупантами.

Історики виділяють різні **типи колабораціонізму**:

Воєнний — сприяння противнику зі зброєю у руках: служба у військових формуваннях, поліцейських структурах, в органах розвідки та контррозвідки.

Адміністративний — співробітництво в окупаційних органах влади.

Побутовий колабораціонізм пов'язаний із встановленням дружніх відносин між окупантами та населенням.

Культурний (духовний) колабораціонізм — сприяння поширенню серед населення віроповіданських почуттів, пропаганди винятковості «арійської раси», підвищенню психологічного настрою окупантів.

Економічний — співробітництво в будь-яких галузях економіки.

Айнзацгрупи — спеціальні підрозділи СС, надані німецьким арміям після їхнього вторгнення до СРСР і призначені для знищення «ворожих елементів» рейху (євреїв, ромів, комуністів тощо). Айнзацгрупи здійснювали масові розстріли населення. Загальна кількість особового складу чотирьох айнзацгруп — А, В, С і D — становила приблизно 3000 осіб. На території України діяли групи С і D.

Колона ромів і синті, яких депортують з Німеччини до Польщі, 1940 р.

Пам'ятний знак Російського корпусу, включеного до складу Вермахту в 1942 р.

Генерал Власов з бійцями Російської визвольної армії

У низці країн Європи були сформовані колабораціоністські уряди:

- у Франції — режим Віші на чолі з Анрі Петеном;
- у Норвегії — уряд міністра-президента Відкуна Квіслінга;
- у Нідерландах — уряд голови фашистської партії та «лейдера» (вождя) нідерландського народу Антона Адріана Мюссерта;
- у Сербії — уряд генерала, прем'єр-міністра Мілана Недіча;
- у Хорватії — режим лідера усташів, «поглавника» Анте Павеліча;
- у Словаччині — уряд Йозефа Тисо та ін.

Колабораціонізм на окупованій території СРСР був зумовлений тим, що в умовах сталінського тоталітарного режиму створено жорстоку систему економічного, політичного, ідеологічного та морального тиску на людину, аж до її повного знищення. Тож деякі представники народів СРСР схильні були вбачати в Німеччині, з її високою культурою, організованістю, порядком, союзника в боротьбі проти більшовицької політики.

Навіть після Сталінградської та Курської битв, коли вже був очевидним воєнний крах Німеччини, на боці вермахту воювали близько 1,2 млн бійців — представників народів СРСР.

Після війни колаборантів карали як злочинців, зрадників Батьківщини.

Думка історика. З роботи В. Гриневича «Міт війни та війна мітів»

«Рівень лояльності українського населення до сталінської влади виявився невисоким: це промовисто засвідчили й масова здача червоноармійців у полон на початковому етапі війни, й те, що понад 90 % місцевого населення (з них 5,6 млн — військовозобов'язані) залишилися на окупованій німцями території, й украй низький рівень спротиву новому окупантові. Чимало киян танцювали та співали, радіючи із приводу падіння сталінського режиму. Багато де населення зустрічало німецьких солдатів хлібом-сіллю, і, за іронією долі, одним із таких місць була майбутня площа Слави...»

❓ Які з наведених фактів, на Вашу думку, можна віднести до виявів колабораціонізму?

Історичні подробиці.

За підрахунками історика К. Александрова, у збройних силах Німеччини перебували до 400 тис. росіян, 250 тис. українців, 180 тис. представників Середньої Азії, 90 тис. латишів, 70 тис. естонців, 40 тис. представників народів Поволжя, 38 тис. азербайджанців, 37 тис. литовців, 28 тис. представників Північного Кавказу, приблизно по 20 тис. білорусів, грузинів, кримських татар, 18 тис. вірмен та ін.

2. ГОЛОКОСТ

2.1. ПЕРЕДУМОВИ ГОЛОКОСТУ. РАСИЗМ І АНТИСЕМІТИЗМ

За словами Гітлера, «тільки німець, арієць є тим, кого ми називаємо людиною». Отже, за нацистською ідеологією, усі «неарійці» були «нелюдьми», і до них мало бути відповідне, нелюдське ставлення.

На початку свого правління нацисти організували фізичне знищення психічно хворих, розумово відсталих і спадково хворих людей. Згодом до кола тих, хто підлягав знищенню, включили непрацездатних інвалідів та осіб, які хворіли понад п'ять років. За німецькою статистикою, ці вбивства мали дати рейху великий економічний ефект.

Нацистська теорія визначала й долю «неарійців»: слов'яни як «нижча раса» мали бути поневолені, а євреї як «недолюди» — винищені в першу чергу.

Антисемітизм був однією з найважливіших складових нацистської ідеології, яка «обґрунтувала» здійснення Голокосту.

Нацисти звинувачували євреїв у підриві німецьких національних традицій, німецької державності й основ економічного життя німецької нації. Вороже ставлення до євреїв з боку НСДАП посилювалося ще

Голокост, **Катастрофа** (англ. Holocaust — всеспалення; іврит Шоа — катастрофа, нещастя) — загибель значної частини єврейського населення Європи (близько 6 млн осіб) унаслідок організованого знищення євреїв нацистами та їхніми поплічниками у Німеччині та на окупованих нею територіях у 1933–1945 рр. (в нацистській фразеології — «остаточне вирішення єврейського питання»).

й тим, що єврейський капітал становив конкуренцію німецькому національному капіталу, представники якого, як і праві політичні кола Німеччини, були зацікавлені в усуненні суперників. Крім цього, підприємці й політики єврейського походження мали міжнародні зв'язки з економічними партнерами країн, оголошених нацистами ворогами Німеччини.

2.2. ЕТАПИ АНТИЄВРЕЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ НАЦИСТІВ

Перший етап (1933–1939 рр.). З установленням нацистської диктатури в Німеччині антисемітизм став державною політикою «третього рейху». Євреїв виключали з державного і громадського життя країни, їхню економічну і політичну діяльність забороняли законами. Антиєврейська кампанія досягла апогею після ухвалення в 1935 р. Нюрнберзьких законів. Підставою для масових антиєврейських акцій послужив замах на життя радника німецького посольства в Парижі Е. фон Рата, здійснений 17-річним польським євреєм Г. Гриншпаном, який прагнув у такий спосіб помститися за зло, заподіяне нацистами його батькам. За наказом міністра пропаганди Й. Геббельса і керівництва НСДАП 9–10 листопада 1938 р. у Німеччині організували єврейські погроми, що ввійшли в історію як «*Кришталева ніч*». Загони есесівців і групи нацистів нападали на єврейські будинки, грабували, калічили й убивали. «Кришталева ніч» була початком катастрофи європейського єврейства.

Другий етап (1939–1941 рр.) антиєврейської політики розпочався із завоювання Німеччиною Польщі. Нацисти змушували євреїв носити особливі знаки. Спеціальними наказами євреїв позбавили джерел прибутку, почали відправляти на примусові роботи, у трудові табори.

Третій етап (з 22 червня 1941 р.) розпочався разом з нападом гітлерівської Німеччини на СРСР. 20 січня 1942 р. у Берліні під головуванням шефа Головної канцелярії імперської безпеки Р. Гейдріха відбулася конференція з «остаточного вирішення єврейського питання». Учасники домовилися про виселення всіх євреїв з Європи на Схід. Виняток становили тільки євреї старші 65 років, тяжкопоранені, інваліди війни і євреї з бойовими нагородами.

Хоча в протоколі конференції не зустрічалося слово «ліквідація», документ не залишав жодних сумнівів у тому, що «остаточне вирішення» означає повне знищення євреїв у Європі.

2.3. «ОСТАТОЧНЕ ВИРІШЕННЯ ЄВРЕЙСЬКОГО ПИТАННЯ»

Розстріли. Криваві розправи здійснювали айнзацгрупи. Їм надавали підтримку СС, а також місцеві поліцаї. Масові вбивства вчиняли за визначеним планом: у встановленому місці заздалегідь копали великий рів (часто це робили приречені на смерть), на краю якого гітлерівці вишикували групи євреїв, змушували їх роздягнутися і потім розстрілювали кулеметними чергами. Поранених і вцілілих закидали землею разом із мертвими.

Антисемітизм — вороже ставлення до євреїв, відповідна ідеологія та політика.

Історичні подробиці. Лідери ряду партій і рухів Німеччини прагнули використовувати антисемітизм для створення в особі євреїв образу «**внутрішнього ворога**», зображуючи їх джерелом усіх лих. Партії, що пропонували розв'язання всіх проблем у країні через знищення «внутрішнього ворога», домагалися зростання своєї популярності.

Розстріл євреїв айнзацгрупою А в Каунасі

Думка історика. З роботи Є. Бауера «Місце Голокосту в сучасній історії». — У книзі: *Поза межами розуміння...* — К., 2005.

«Нацистська Німеччина шукала «життєвий простір» для германських народів..., щоб вони могли панувати над Європою та світом; із цією метою необхідно було вести війну проти ворогів, об'єднаних довкола єврея-архіворога, який приховувався за всіма іншими... Майбуття людства залежало від... перемоги над єврейством. Із моменту прийняття рішення про знищення євреїв для їх убивства не існувало винятків... Кожен, хто мав у дідівському поколінні трьох предків єврейської крові, був приречений на смерть, а тому, хто мав двох таких предків, загрозувала, як правило, або смерть, або стерилізація. Винятковість Голокосту полягає в тоталітарному характері його ідеології та у втіленні абстрактної ідеї у сплановане, методично впроваджуване масове вбивство...»

Див. фрагмент відео
«Друга світова війна:
Апокаліпсис. Ч. 1 Агресія»
(Аркадій Чемерис,
06.12.2014)

Посилання: <https://drive.google.com/open?id=1R0GGhwjx2S0S3oRqhXf-izgbvk0i6JJu>

Гетто. У деяких містах після першої хвилі вбивств влаштували гетто, куди на місце вбитих євреїв привозили інших. У гетто була величезна скупченість населення. Приміром, у Варшавському гетто в кожній кімнаті мешкали в середньому по 13 осіб, але багато тисяч зовсім не мали даху. В ізольованих від усього світу гетто панували безробіття, голод і хвороби. Найдовше існувало гетто в Лодзі — із квітня 1940 р. до його ліквідації гітлерівцями в серпні 1944 р.

Табори смерті. Табори смерті Аушвіц-Біркенау (біля м. Освенцім), Белжець, Майданек, Трєблінка, Собібор, Хелмно на території Польщі створили спеціально для знищення в'язнів. Першими жертвами «фабрики смерті» в Аушвіці були польські патріоти, пізніше — радянські військовополонені, а згодом тут знищували євреїв, циган. Аушвіц-Біркенау став страшним символом Голокосту: тільки тут загинули більш ніж мільйон євреїв.

2.4. ЄВРЕЙСЬКИЙ ОПІР ГОЛОКОСТУ

Євреї не були покірливою масою та чинили опір. Повстання євреїв спалахували в Аушвіці, Трєблінці, Заксенхаузені, Собіборі. В останньому повстанні знищили 16 нацистів. За підрахунками істориків, з гетто, трудових таборів і ешелонів, направлених у табори смерті, втекли майже 160 тис. осіб. Більшість із них загинули — до партизанських загонів добрався в середньому один із п'яти втікачів. Тисячі євреїв боролися в партизанських загонах, у тому числі й окремих єврейських, на території від України та Росії до Італії та Франції.

Символом єврейського Опору стало **повстання у Варшавському гетто**. Створена тут Єврейська бойова організація придбала невелику кількість зброї, організувала підпільне виготовлення ручних гранат і бомб. **18 січня 1943 р.** підпільники зчинили гітлерівцям відкритий збройний опір і не дозволили відправити на знищення чергову партію в'язнів гетто. 19 квітня, застосовуючи артилерію і бронемашини, нацисти розпочали планомірну ліквідацію гетто. У ході повстання, що тривало до **16 травня 1943 р.**, загинули 7 тис. єврейських бійців, які віддали перевагу смерті, а не покірності. Разом із ними брали участь у повстанні і загинули представники польського народу.

Ліквідація Варшавського гетто

2.5. РЕАКЦІЯ КРАЇН І НАРОДІВ НА ГОЛОКОСТ

Більшість держав світу не надавали допомоги євреям, які намагалися втекти з нацистського пекла. Винятку не було зроблено навіть для дітей. Та проти геноциду повстало багато чесних людей з різних країн. Шведський дипломат **Рауль Валленберг** у 1944 р. врятував життя 100 тис. угорських євреїв. **Януш Корчак** опікувався своїми вихованцями з Дому сиріт у Варшавському гетто, добував для них їжу, медикаменти. Під час депортації євреїв до табору смерті Корчак відмовився від можливості врятувати своє життя, до останнього залишався з дітьми і загинув з ними в газовій камері Трєблінки. **Митрополит Андрей Шептицький** організував рятування понад 150 євреїв у греко-католицьких монастирях в Західній Україні. Багатоох євреїв врятували уряди і населення Данії, Швеції. Данці не тільки попередили 7 тис. данських євреїв про арешти, що готувалися, а й допомогли їм врятуватися, переправивши морем у нейтральну Швецію. У Голландії на знак солідарності з євреями оголосили загальний страйк, що переріс в антинацистське повстання, придушене гітлерівськими військами.

Незгода з нацистським геноцидом була навіть у **країнах-союзницях** Німеччини. Фінляндія не виконала вимоги гітлерівців видати євреїв — жителів країни. Фашистська Італія не перешкоджала в'їзду біженців у

Оскар Шиндлер

Історичні подробиці.

Рада допомоги євреям «Жегота» в Польщі була єдиною в окупованій нацистами Європі державною організацією порятунку євреїв, що підпільно діяла у 1942–1945 рр. як орган Польського уряду у вигнанні. «Жегота» була організована письменницею Зофією Коссак-Щуцькою і складалася з демократично настроєних активістів-католиків. Згодом в її складі були як поляки, так і євреї, які належали до різних політичних рухів. До літа 1944 р. «Жегота» надавала допомогу 4 тис. євреїв. Організація постачала підроблені документи і гроші, а також допомагала євреям ховатися в безпечних місцях.

країну, вживала заходів з порятунку не тільки італійських, а й болгарських євреїв. Навіть іспанський диктатор Франко наказав надавати право на іспанське громадянство багатьом євреям Європи, що врятувало їх від смерті.

Громадяни Польщі, Голландії, Франції, України та багатьох інших країн, ризикуючи своїм життям, врятували життя багатьом євреям. У сучасному Ізраїлі їх називають *Праведниками народів світу*.

3. РУХ ОПОРУ В ОКУПОВАНИХ КРАЇНАХ

На окупованій території СРСР розгорнувся партизанський рух. Радянські партизани пускали під укіс ешелони з німецькою військовою технікою, руйнували комунікації, нападали на німецькі підрозділи. Згодом утворилися цілі звільнені райони, очищені від окупантів. Партизанські й повстанські загони були й на території України, зокрема на Волині.

У 1940 р. Ш. де Голль заснував організацію «Вільна Франція» (з 1942 р. — «Франція, що бореться»), яка очолила французький рух Опору. У 1942 р. патріотичні організації об'єдналися в армію на чолі з генералом Ш. де Голлем. На всій території Франції діяли загони партизанів. У 1943 р. у Франції сформували Національну раду Опору, що об'єднала всі антифашистські сили країни.

Італійський Рух Опору розгорнувся в Північній і Центральній Італії, окупованій у 1943 р. німецькими військами. Деякі гірські райони Італії звільнили від окупантів і перетворили на «партизанські республіки», де вся повнота влади належала партизанським бригадам імені Дж. Гарібальді. Уперше гарібальдійці вступили в бої з гітлерівцями ще восени 1943 р. на півночі Італії.

У вересні 1939 р. у Парижі був сформований польський уряд в еміграції (з 1940 р. він перебував у Лондоні), який став організатором польського руху Опору. У лютому 1942 р. була сформована керована емігрантським урядом *Армія Крайова (АК)*. На відміну від партійних боївок (Батальйонів хлопських, Армії Людової), АК мала загальнонаціональний, загальнодержавний характер і була єдиною спадкоємицею довоєнного Війська Польського.

Радянське керівництво, намагаючись встановити свій контроль над рухом Опору в Польщі і над всією країною, створило прокомуністичну Польську робітничу партію. У 1943 р. на території СРСР було сформоване підконтрольне Москві Військо Польське. Незабаром розкол руху Опору було перенесено і на територію самої Польщі.

Ще одним чинником, що ускладнював антинацистську боротьбу на території Галичини, Волині та ін., був *українсько-польський конфлікт*, який мав довгу передісторію. Його жакливою кульмінацією стала *Волинська трагедія 1943 р.*

Рух Опору в Югославії очолили комуністи. З ініціативи КПЮ в 1941 р. утворили Народно-визвольний фронт (НВФ). Створена і керована комуністами Народно-визвольна армія Югославії (НВАЮ) на початок 1943 р. звільнила 2/5 території країни. Головні сили НВАЮ під командуванням Й. Броз Тіто з

Рух Опору — визвольний рух проти фашизму та інших тоталітарних режимів і окупації, за відновлення або встановлення національної незалежності та державного суверенітету окупованих країн.

Генерал Ш. де Голль інспектує частини французького Опору

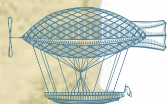

Історичні подробиці. Українсько-польське збройне протистояння відбувалось на території спільного проживання українців і поляків – у Східній Галичині, на Волині, Холмщині, Підляшші, Надсянні, Лемківщині. Його проявом були, зокрема, вбивства польськими партизанами українських громадських діячів на Холмщині. Конфлікт загострився після того, як навесні 1943 р. Крайовий провід ОУН(б) на Волині вирішив вигнати з Волині місцевих поляків. Це обґрунтовувалося необхідністю перешкодити планам повернення повоєнній Польщі західноукраїнських земель та «покаранням» частини місцевих поляків за співпрацю з гітлерівцями. 11–13 липня 1943 р. загони УПА атакували понад 100 польських поселень; у масових вбивствах брали участь місцеві українці. З іншого боку, вояки АК нападали на українські села. Жертвами братовбивчої війни стали десятки тисяч поляків і тисячі українців.

Усташі — хорватські праворадикальні націоналісти, прихильники моноетнічної хорватської держави; під час Другої світової війни були союзниками нацистської Німеччини, сприяли політиці терору щодо сербів, євреїв і циган.

боями пробралися в долину річки Неретва. Тут відбулася одна з вирішальних битв народно-визвольної війни в Югославії, що закінчилася перемогою над окупантами.

Боротьбу із загарбниками вели також **четники** (від слова «чета» — *загін*) — сербські націонал-патріоти. Вони встановили контакти з лондонським емігрантським урядом і були прихильниками конституційної монархії. Протистояння усташів і четників набували рис національно-релігійної війни між православними і католиками, у якій постраждало і мусульманське населення. Ці події супроводжувались масовими вбивствами цивільного населення, воєнними злочинами з боку всіх воюючих у країні.

ЗНАЮ МИКУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інфортацію

1. У чому полягала сутність нацистського «нового порядку»?
2. Якими були основні завдання плану «Ост»?
3. Якою була доля слов'янського населення на окупованих нацистами територіях?
4. Назвіть категорії населення окупованих територій, що були приречені нацистами на тотальне знищення.
5. Кого називають Праведниками народів світу?
6. Як здійснювався геноцид щодо циганського народу (ромів і синті)?
7. Назвіть етапи антиєврейської політики нацистів.
8. Які були форми реалізації нацистської політики «остаточного вирішення єврейського питання»?
9. Проаналізуйте основні форми руху Опору в різних країнах.
10. Поясніть терміни і поняття: *айнзацгрупи, антисемітизм, Голокост, рух Опору, колабораціонізм, усташі*.
11. Покажіть на карті країни та регіони, де рух Опору набув найбільших масштабів.

II. Обговоріть у групі

1. Чому нацистський «новий порядок» поставив під загрозу основи людської цивілізації?
2. Як Ви вважаєте, які були історичні передумови Голокосту?
3. У сучасній історіографії вживають поняття «фізичного спротиву» та «духовного спротиву» нацистському геноциду. Які явища, на Вашу думку, підпадають під ці поняття?

III. Мислю творчо й самостійно

1. У чому полягають історичні уроки Голокосту для народів світу? Як Ви вважаєте, чи можливе повторення трагедії Голокосту в інших країнах, проти інших народів?
2. Чимало робітників, селян, адміністративних службовців, лікарів, учителів та інших спеціалістів за умов окупації своєї країни працювали, щоб отримати можливості для виживання. Чи можна, на Ваш погляд, таких людей вважати колаборантами?

Хід війни в 1943 – 1944 рр. Дипломатія часів війни. Людина під час війни

1. СТАЛІНГРАДСЬКА БИТВА

У 1942 р. гітлерівські війська почали новий стратегічний наступ з метою загарбання *Кавказу, Кубані, Нижнього Поволжя*. Радянське командування припустилося прорахунку у визначенні ймовірного головного напрямку наступу Вермахту (таким вважався московський). Крім того, воєнні операції радянських військ у Криму й у районі Харкова були невдалими. У липні 1942 р. ударні сили німецьких військ прорвалися в низов'я Дону. За цих умов був виданий наказ Наркома оборони №227, що одержав назву «*Ні кроку назад!*».

Супротивник почав наступ великими силами за участі італійських, румунських і угорських частин і досяг окраїн Сталінграда.

14 вересня гітлерівці зуміли прорватися до Волги, де оборону тримала 62-га армія генерал-лейтенанта **В. Чуйкова**. Бої розгорнулися на вулицях Сталінграда. Через Волгу була перекинута 13-та гвардійська стрілецька дивізія генерала **О. Родимцева**, яка з ходу атакувала німецькі війська і відбила Мамаїв курган — найбільшу висоту над містом. Запеклий бій точився за вокзал, що 13 разів переходив із рук у руки. Гітлерівцям здавалося, що місто от-от буде захоплене, але воно встояло.

Контрнаступ розпочався після могутньої арпідготовки вранці **19 листопада 1942 р.** 23 листопада частини Південно-Західного і Сталінградського фронтів замкнули кільце оточення сталінградського угруповання супротивника в межиріччі Дону і Волги.

В оточенні опинилися 22 дивізії та 160 окремих частин супротивника загальною чисельністю 330 тис. чоловік. На кінець січня війська Донського фронту прорвали оборону і зуміли розділити війська супротивника на дві частини. 31 січня було ліквідовано південне угруповання. Його залишки на чолі з командувачем 6-ї армії **Ф. Паулюсом** здалися в полон. **2 лютого** здалися і залишки північного угруповання. Сталінградська битва завершилася.

Битва поклала початок корінному перелому в ході всієї Другої світової війни. Червона армія захопила стратегічну ініціативу і вже не втрачала її до повного розгрому нацистської Німеччини. Розгром румунських та італійських армій спричинив внутрішньополітичну кризу в цих країнах. Перемога під Сталінградом активізувала рух Опору в країнах Європи. Туреччина і Японія відмовилися починати воєнні дії проти СРСР. Зміцнилася антигітлерівська коаліція.

Поступово змінювалися настрої населення СРСР. Жорстокі репресії нацистського режиму на окупованих територіях, національне приниження та економічна експлуатація, збереження системи колгоспів на селі тощо спонукали громадян СРСР до збройного опору гітлерівським загарбникам.

2. РОЗГРОМ НІМЕЦЬКИХ ВІЙСЬК НА КУРСЬКІЙ ДУЗІ

Для повернення собі стратегічної ініціативи гітлерівське командування обрало Курський виступ, що утворився в ході зимово-весняного наступу радянських військ. Тут супротивник зосередив близько 900 тис. солдатів і офіцерів, до 10 тис. гармат і мінометів, близько 2,7 тис. танків, понад 2 тис. літаків.

Червона армія на цей час вже мала перевагу над військами Вермахту, але радянське командування вирішило застосувати тактику навмисної оборони. Використовуючи дані розвідки, по гітлерівських військах, зосереджених для атаки, був завданий могутній упереджувальний ракетно-артилерійський удар.

Незважаючи на великі втрати після артобстрілу, **5 липня 1943 р.** розпочався наступ головних сил гітлерівців на орловському напрямку.

Зруйнований Сталінград

Радянський танк поруч із підбитим німецьким танком Т-IV

Висадка союзних військ у Сицилії

23 липня радянські війська, виснаживши обороною супротивника, перейшли до контрнаступу. 5 серпня 1943 р. були звільнені *Орел і Белгород*, яким уперше салютувала Москва, а 23 серпня було звільнено місто *Харків*. Курська битва знаменувала собою завершення корінного перелому в ході Другої світової війни. *Війська Німеччини та її союзників змушені були перейти до оборони.*

Розвиваючи наступ, радянські війська вийшли до Дніпра. Тут німецьке командування створило так званий «*Східний вал*», який було наказано утримувати до останньої людини. У результаті форсування Дніпра, що супроводжувалося величезними людськими втратами, війська Червоної армії звільнили Запоріжжя, Дніпропетровськ, а 6 листопада — Київ.

3. КАПУТУЛЯЦІЯ ІТАЛІЇ

10 липня 1943 р., під час битви на Курській дузі, англо-американські війська, які базувалися в Північній Африці, здійснили висадку в Сицилії. Через два тижні союзники заволоділи всім островом.

Муссоліні на той час був заарештований та перебував у в'язниці. Главою уряду і міністром закордонних справ був призначений маршал Італії *П. Бадольо*. 8 вересня 1943 р. союзники уклали угоду про перемир'я з урядом Бадольо. Англо-американські війська висадилися на півдні Апеннінського півострова і не зустріли опору з боку італійських військ. Через кілька днів Італія капітулювала. У відповідь німецькі війська, які перебували в цій країні, роззброїли італійську армію й окупували Північну і

Центральну Італію та перекрили подальший шлях англо-американським військам. Виник Італійський фронт, що розділив Італію північніше Неаполя на дві нерівні частини. У *Північній і Центральній Італії* діяв сформований гітлерівськими окупантами італійський фашистський уряд. Його очолив Муссоліні, звільнений німецькими десантниками. *Південною частиною Італії*, що займала менш ніж 1/3 її території, керував уряд Бадольо, який оголосив війну Німеччині і діяв під контролем англо-американської військової адміністрації.

4. ТЕГЕРАНСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ

25 серпня 1941 р. СРСР і Британія ввели свої війська до Ірану. З **28 листопада по 1 грудня 1943 р.** у Тегерані, столиці Ірану, проходила перша конференція керівників провідних держав антигітлерівської коаліції. У ній брали участь голова Раднаркому СРСР *Й. Сталін*, президент США *Ф. Рузвельт* і прем'єр-міністр Великої Британії *В. Черчілль*. На конференції розглядалися питання координації подальших дій трьох держав у війні проти нацистської Німеччини та її союзників. Лідери СРСР, США і Великої Британії вирішили, що *Другий фронт у Європі* буде відкритий у результаті висадки англо-американських військ у Північній Франції протягом травня 1944 р.

У ході переговорів *про післявоєнні кордони Польщі і передачу ряду територій СРСР* Британія та США погодилися з побажаннями СРСР передати йому частину Східної Пруссії з Кенігсбергом (тепер —

Лідери союзних держав на Тегеранській конференції

Калінінград), а також Мемель (Клайпеда), що входили до складу Німеччини.

На конференції було *ухвалено вступ СРСР у війну проти Японії* через два-три місяці після капітуляції Німеччини.

5. ВОЄННІ ДІЇ В 1944 РОЦІ

5.1. ВИГНАННЯ НАЦИСТІВ З ТЕРИТОРІЇ СРСР

Наступ під Ленінградом розпочався в січні 1944 р. 27 січня остаточно *звільнили Ленінград від блокади*. У ході наступальної операції були звільнені Новгород, Ленінградська і Калінінська області, радянські війська вступили на територію Естонії.

Одночасно розвивалася операція з *вигнання нацистів із Правобережної України*. Війська 1-го і 2-го Українських фронтів оточили й у лютому 1944 р. розгромили Корсунь-Шевченківське угруповання супротивника. **26 березня 1944 р.** війська 2-го Українського фронту вперше після червня 1941 р. вийшли до державного кордону СРСР і вступили на територію Румунії. У березні 1944 р. з'єднання 3-го Українського фронту на підручних засобах форсували Південний Буг, прорвали оборону і 28 березня звільнили від нацистів *Миколаїв*, а 10 квітня — *Одесу*.

У квітні 1944 р. війська 4-го Українського фронту почали наступ з метою *звільнення від нацистів Криму*. 13 квітня був звільнений Сімферополь. 9 травня 1944 р. військами 4-го Українського фронту і моряками Чорноморського флоту від гітлерівців був очищений *Севастополь*.

Бої на Карельському перешийку розгорнулися у червні 1944 р. «Лінія Маннергейма» була прорвана. Ставка, навчена досвідом війни 1939–1940 рр., зупинила наступ Червоної армії на фінському кордоні. 19 вересня в Москві була укладена угода про перемир'я. *Фінляндія* вийшла з гітлерівської коаліції.

Великомасштабна операція з вигнання нацистів із *Білорусії* під кодовою назвою «Багратіон» почалась 23 червня 1944 р. Радянські війська оточили і знищили в районах Вітебська і Бобруйська 10 дивізій вермахту. 3 липня 1944 р. нацисти були вигнані зі столиці Білорусії — *Мінськ*. Одночасно почалося звільнення від гітлерівців території *Прибалтики*.

5.2. ВІДКРИТТЯ ДРУГОГО ФРОНТУ В ЄВРОПІ

У січні 1944 р. почалася підготовка вторгнення англо-американських військ у Північну Францію (операція «Оверлорд») і допоміжного удару в Південній Франції (операція «Енвіл»). Командувачем союзних експедиційних військ був призначений американський генерал *Д. Ейзенхауер*. У ніч проти

Висадка в Нормандії

Див. відео
«День в історії. Найбільша
в історії десантна
операція «Оверлорд»»
(24 канал, 05.06.2015)

Посилання: <https://drive.google.com/open?id=1nu7x4X9y6LnGSZlr4PCg9JZDaFrPaQl>

6 червня 1944 р. Другий фронт у Європі був відкритий. Союзні війська, що висадилися на узбережжі **Нормандії**, до 20 липня 1944 р. вели бої за створення стратегічного плацдарму.

Історичні подробиці. Збереглося інтерв'ю з капітаном Червоної армії Ніколаєм Серовом — він і його колеги не розуміли, чому «переможна армія» зупинилася перед містом. — Наш командир, полковник Погорелий, пояснив: у Варшаві відбувається буржуазно-націоналістичне повстання, організоване підпільною Армією Крайовою, у зв'язку з чим не можемо підтримувати повстання. Наш майбутній польський соціалістичний уряд знаходиться в Люблині, тому наше завдання — звільнити Варшаву власними силами і ввести до столиці Польщі люблінський комітет, — говорив капітан.

Польські бійці під час Варшавського повстання, серпень-жовтень 1944 р.

5.3. ВИГНАННЯ НАЦИСТІВ З ЦЕНТРАЛЬНОЇ І СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У 1944 р. Червона армія вступила на територію Польщі, Румунії, Болгарії, Югославії, Угорщини, Чехословаччини. Кремль підтримував прорадянськи настроєних політиків у цих країнах.

22 липня 1944 р. зусиллями сталінського керівництва на території **Польщі** було створено прорадянський уряд — Польський комітет національного визволення (ПКНВ). Таким чином, у країні встановилося двовладдя, бо законна влада належала емігрантському уряду Польщі, визнаному більшістю держав світу. Радянський уряд підтримав ПКНВ у його прагненні створити нову польську адміністрацію на звільненій території, виступив за роззброєння Армії Крайової, підпорядкованої лондонському уряду.

Командування Армії Крайової вирішило почати повстання проти гітлерівських окупантів у Варшаві, прагнучи звільнити столицю Польщі й установити там владу лондонського уряду. **Варшавське повстання** почалося **1 серпня 1944 р.** Керівники повстання усвідомлювали те, що визначальною може стати лише участь у боях Червоної армії. Сподівання підживлювало радянське керівництво, що через радіо закликала варшав'ян до збройного опору ще у вересні 1944 року.

Рузвельт і Черчілль просили Сталіна почати наступ і підтримати варшав'ян, але він відмовив.

Гітлерівці за допомогою авіації і бронетехніки до початку жовтня придушили повстання, перетворивши столицю Польщі на руїни. У ході повстання загинуло понад 200 тис. поляків. Лише 17 січня 1945 р. війська Червоної армії вступили в майже повністю зруйновану Варшаву. Незабаром від нацистів була звільнена вся територія країни.

20 серпня 1944 р. війська Червоної армії перейшли в новий наступ на території **Румунії**. 23 серпня король Михайл I віддав наказ про арешт маршала Антонеску і сформував антифашистський коаліційний уряд. Наступного дня новий уряд оголосив війну Німеччині і приєднався до антигітлерівської коаліції.

5 вересня 1944 р. Радянський Союз оголосив війну **Болгарії**, і радянські війська, не зустрівши опору, увійшли в її межі. При звістці про появу радянських військ партизанські загони разом з армійськими частинами, які приєдналися до них, 9 вересня 1944 р. захопили столицю Софію. Новий уряд, що прийшов до влади, підписав перемир'я із союзниками й оголосив війну Німеччині. Радянські і болгарські війська вийшли до югославського кордону.

Наприкінці вересня 1944 р. був розроблений спільний план дій частин 3-го Українського фронту і частин Народно-визвольної армії **Югославії**. При штурмі столиці Югославії **Белграда** командування фронту виконало прохання югославів: частини НВАЮ увірвалися до міста першими. Після звільнення Белграда югославська армія звільнила територію Сербії, Чорногорії, Македонії (за участі болгарської армії), однак бої в країні завершилися тільки 15 травня 1945 р.

У вересні 1943 р. уряд **М. Каллаї** підписав з американськими і британськими представниками попередню угоду про перемир'я. У відповідь на це війська Вермахту були введені на територію **Угорщини**. Однак у жовтні 1944 р. **М. Гопті**

Див. фрагмент відео «Dawna Warszawa Kroniki Powstania Warszawskie w kolorze (Хроніки Варшавського повстання 1944 р.)» (Dawna Warszawa, 02.09.2016) Складіть текст, що описує події хроніки, та «озвучте» її

Посилання: <https://drive.google.com/open?id=1re-Mr-m0Kp3duteS1PqQKjIRPBQF-3uiH>

заявив про вихід країни з війни. Проти цього виступило вище військове керівництво, пов'язане з Німеччиною. Хорті був змушений віддати владу ставленику Гітлера **Ф. Салаші**. Новий режим підтримував нацистську Німеччину і залишався вірним своїм союзницьким зобов'язанням.

На долю бійців 2-го Українського фронту, що вступив у жовтні 1944 р. у східні та центральні райони Угорщини, випали суворі випробування. Війська Вермахту за підтримки свого останнього воєнного союзника — угорської армії — чинили запеклий опір. У листопаді, форсувавши Дунай, з Югославії в Угорщину ввійшли частини 3-го Українського фронту. Фронти з'єдналися, оточивши угруповання Вермахту в районі Будапешта. Лише 13 лютого 1945 р. ціною величезних втрат Червоної армії вдалося заволодіти угорською столицею.

У другій половині 1944 р. нові уряди Румунії й Болгарії порвали з Німеччиною і перейшли на бік союзників. З війни вийшла Фінляндія. Румунія й Болгарія оголосили війну Німеччині. Частини Червоної армії ввійшли на територію країн Центральної та Південно-Східної Європи. У цих країнах встановлювалися тоталітарні режими сталінського зразка, але це відбулося не з вини радянських воїнів, які звільняли народи Європи від фашизму. Адже солдати й офіцери Червоної армії з честю і до кінця виконали свій військовий обов'язок, і багато хто з них назавжди залишився біля берегів Вісли і Дунаю.

5.4. УСПІХИ АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКИХ ВІЙСЬК

25 липня 1944 р. союзники почали **новий наступ в Нормандії** і завдали поразки Вермахту у Північній Франції. На південному узбережжі Франції відбулася висадка англо-американсько-французьких військ.

З наближенням союзних військ до Парижа рух Опору у **Франції** набирав усе більшого розмаху. На вулицях міста з'явилися барикади, 19 серпня почалися перші вуличні бої. До вечора **22 серпня** повстанці оволоділи більшістю кварталів столиці. 23 серпня союзні війська підійшли до Парижа. Прорвавши оборону супротивника, передові частини 2-ї французької бронетанкової дивізії генерала **Ф. Леклерка** ввечері 24 серпня вступили до столиці, де ширилося повстання парижан. 25 серпня до кінця дня гітлерівці склали зброю. У день, коли повстання остаточно перемогло, у столицю Франції прибув генерал **Ш. де Голль**. Франція знову здобула свободу.

Наступ союзницьких військ успішно розвивався в напрямку до кордонів «третього рейху». 21 жовтня 1944 р. союзники зайняли Ахен, перше місто на території Німеччини.

В **Азіатсько-Тихоокеанському регіоні** почалося повернення загарбаних японцями величезних територій в Азії, островів у Тихому океані. Відвоювання американцями Маріанських островів у квітні-червні 1944 р. відкрило шлях до звільнення Філіппін та Індонезії. Вирішальним у боротьбі за Філіппіни був морський бій біля **острова Лейте** в жовтні 1944 р. Американці потопили 3 японські лінкори з 9, усі чотири авіаносці та 6 крейсерів з 19, серйозно пошкодивши інші бойові судна. У бою біля о. Лейте вперше брали участь японські льотчики-«смертники» — камікадзе. Вони потопили 1 і пошкодили 4 американські авіаносці.

Звільнення Парижа

6. ОСТАННІЙ ПЕРІОД ВІЙНИ

На початку 1945 р. нацистське керівництво провело серію «тотальних» мобілізацій. У ході однієї з них, влітку 1944 р., призовний вік був знижений з 17,5 до 16 років, почалося формування ополчення з людей похилого віку і підлітків.

Остання хвиля мобілізації. Німеччина, 1945 р.

У грудні 1944 р. німецьке командування організувало останній контрудар проти союзників в Арденнах. Їм удалося вклинитися вглиб оборони англо-американських військ на 100 км, однак наступ захлинувся.

Радянські війська почали наступ на території Польщі в січні 1945 р. — раніше від запланованого терміну, з огляду на важке становище союзників в Арденнах. У ході Вісло-Одерської операції вони вступили на територію Німеччини і зупинилися на відстані 60 км від Берліна. На тлі цього наступу відбулася нова зустріч лідерів СРСР, США і Британії.

Кримська (Ялтинська) конференція відбулася **4–11 лютого 1945 р.** у Лівадійському палаці в Ялті.

У ній взяли участь **Й. Сталін, Ф. Рузвельт, В. Черчілль**, міністри закордонних справ трьох держав. Основною метою конференції була координація дій союзників на заключному етапі війни. Обговорювалися питання про післявоєнний устрій світу, у тому числі — про повоєнний устрій **Польщі** та її кордони, про владу в **Югославії** після війни. Було вирішено скликати 25 квітня 1945 р. у м. Сан-Франциско (США) установчу конференцію, на якій планувалось виробити статут **Організації Об'єднаних Націй**.

7. ЛЮДИНА ПІД ЧАС ВІЙНИ

7.1. ЧОЛОВІКИ ТА ЖІНКИ ПІД ЧАС ВІЙНИ В СРСР

Значна частина найбільш продуктивного населення перебувала в лавах Червоної армії, чисельність якої зросла в ході війни з 5 млн до 11,3 млн чоловік. Отже, більшість чоловіків «призовного віку» знаходилась в армії. Але й жінки служили в бойових частинах, брали участь у партизанському русі.

У другому півріччі 1941 р. на виробництва країни прийшли понад 500 тис. домогосподарок, що замінили чоловіків. Крім того, тисячі жінок, які вже вийшли на пенсію, знову повернулися у народне господарство.

Колосальні втрати радянських військ призвели до того, що у 1942 р. в СРСР була проведена **масова мобілізація жінок на службу в діючу армію і тилові з'єднання**. На військову службу було призвано близько 500 000 дівчат, 70% яких служили в діючій армії. Жінки виконувати роботу зв'язківців, водіїв автомашин та тракторів, телефоністок, розвідниць, кулеметників, кухарів тощо. Багато жінок працювали медсестрами. Сотні тисяч жінок і дівчат вивчали військову справу у військових училищах, на курсах. Там проходили навчання льотчиці, танкістки, зв'язківці, розвідниці.

7.2. ЖІНКИ ПІД ЧАС ВІЙНИ В НІМЕЧЧИНІ

Вже на самому початку війни до збройних сил почали все частіше залучати жінок, які працювали в канцелярській службі і службі зв'язку, у метеослужбі. Жінки служили в штабах на посадах

Відомою жінкою-снайперкою стала Людмила Павличенко, уродженка Білої Церкви. За радянськими джерелами, від її рук загинуло 309 німецьких солдат і офіцерів. В історії життя Л. Павличенко переплетені правда і міфи

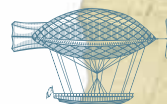
Жінки на навчаннях з чоловіками з Люфтваффе, Німеччина, 7 грудня 1944 року.

писарів і діловодів, працювали на вузлах зв'язку телеграфістками і радистками. Багато жінок було і в авіації, на поштах і пунктах збору донесень. Вони стежили за рухом літаків супротивника, передавали повідомлення про помічені літаки і попереджали про повітряні нальоти. Жінки працювали телефоністками, обчислювачами і друкарками. Були й такі німецькі жінки, які стали жорстокими катями в нацистських концтаборах.

Жінки розділили з чоловіками всі тяготи війни, і славу переможців, і ганьбу переможених. *Втім, найбільшою мрією для більшості жінок і чоловіків було закінчення війни.*

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Визначте міжнародне значення Сталінградської битви і битви на Курській дузі.
2. Як Ви думаєте, чому Другий фронт у Європі був відкритий тільки в червні 1944 р.?
3. Розкажіть про наступальні операції Червоної армії в 1944 р.
4. До яких справ залучались жінки країн-учасниць війни?
5. Які фактори сприяли успішним діям союзницьких військ на території Франції?
6. Стисло розкажіть про звільнення Польщі, Угорщини, Румунії, Болгарії, Югославії від окупантів.
7. Як змінився характер війни в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні в 1944 р.?
8. Які були основні рішення Кримської конференції?
9. Поясніть поняття «камікадзе».
10. Покажіть на карті основні театри воєнних дій у 1944 р.

II. Обговоріть у групі

1. Чому Черчилль наполягав на відкритті другого фронту на Балканському півострові? Чи було це виправдано з військової точки зору? Чи було це виправдано з огляду на політичне майбутнє післявоєнної Європи?
2. Як Ви вважаєте, чому Сталін не ухвалив надання допомоги учасникам Варшавського повстання в серпні 1944 р.?

III. Мислю творчо й самостійно

1. Використовуючи матеріали підручників з історії, інший історичний матеріал, визначте значення німецько-радянського фронту для ходу Другої світової війни.
2. Чим зміни ролі жінки в повсякденному житті під час Другої світової війни відрізнялись від подібних процесів під час Першої світової війни?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

19 листопада 1942 р.	початок контрнаступу Червоної армії під Сталінградом
5 липня 1943 р.	початок битви на Курській дузі
28 листопада — 1 грудня 1943 р.	Тегеранська конференція
6 червня 1944 р.	відкриття Другого фронту
1 серпня — 2 жовтня 1944 р.	Варшавське повстання
осінь 1944 р.	завершення визволення території СРСР від окупантів

Завершальний період війни в Європі та Азії.

Капітуляція Німеччини та її союзників. Нюрнберзький і Токійський процеси

1. ВОЄННА ПОРАЗКА І КАПІТУЛЯЦІЯ НІМЕЧЧИНИ

8 лютого 1945 р. англо-американські війська під командуванням Д. Ейзенхауера і Б. Монтгомері форсували Рейн і оточили велике угруповання гітлерівських військ у районі Руру. У квітні союзники розгорнули наступ в *Північній Італії*. Після боїв за підтримки італійських партизанів вони зайняли Болонью і форсували ріку По. 2 травня німецька група армій «С» в Італії капітулювала. Партизани захопили в полон Муссоліні і стратили його. Така ж доля спіткала найближчих сподвижників дуче.

Розстріляного Беніто Муссоліні та його соратників повісили догори ногами в Мілані

Історичні подробиці. Німецьке угруповання під Берліном нараховувало близько 1 млн чоловік, понад 10 тис. гармат і мінометів, 1,5 тис. танків і штурмових гармат, 3,3 тис. бойових літаків.

Головною метою радянської армії було взяття столиці Німеччини. У ході *Берлінської операції*, що почалася 16 квітня 1945 р., війська 1-го Білоруського фронту (командувач — *Г. Жуков*), 2-го Білоруського (*К. Рокосовський*), 1-го Українського (*І. Конєв*) зломали опір Вермахту. Особливо запеклі бої точилися за Зеєловські висоти. На 25 квітня столичне угруповання супротивника було оточене.

У цей же день на річці *Ельба*, у районі м. Торгау, відбулася історична зустріч союзних армій — частин 5-ї гвардійської армії 1-го Українського фронту і частин 1-ї американської армії, що наступали із заходу. Гітлерівські армії в Північній і Південній Німеччині опинилися відрізнаними одна від одної.

Бої в Берліні велися за кожен будинок. 30 квітня зневірений Гітлер покінчив життя самогубством у своєму бункері. 1 травня почалася масова капітуляція столичного гарнізону, а вдень 2 травня битва за Берлін закінчилася.

На Заході капітуляція набула масового характеру, а на багатьох ділянках радянсько-німецького фронту німецькі війська продовжували чинити опір. Розгромом німецьких військ і вигнанням нацистів із Праги (9 травня) частинами Червоної армії разом із чехословацькими військами та партизанами завершилася *Празька операція — остання операція у Європі у Другій світовій війні*.

7 травня 1945 р. генерал А. Йодль від імені німецького командування підписав у ставці Ейзенхауера в Реймсі (Франція) умови капітуляції. Однак радянський уряд висловив протест проти цього одностороннього акта, тому союзники погодилися вважати його попереднім протоколом капітуляції. Було вирішено провести підписання Акта про беззаперечну капітуляцію в Берліні за участю СРСР.

Опівночі **8 травня 1945 р.** в передмісті Берліна Карлсхорсті, зайнятому радянськими військами, представники німецького верховного командування на чолі з В. Кейтелем підписали *Акт про беззаперечну капітуляцію* збройних сил нацистської

Підписання Акта про капітуляцію Німеччини

Німеччини. Капітуляція була прийнята маршалом **Г. Жуковим** разом із представниками США, Великої Британії та Франції.

2. БЕРЛІНСЬКА (ПОТСДАМСЬКА) КОНФЕРЕНЦІЯ (17 ЛИПНЯ — 2 СЕРПНЯ 1945 р.)

У Потсдамі, біля Берліна, відкрилася конференція керівників СРСР, США і Великої Британії. СРСР представляв глава уряду **Й. Сталін**, США — **Г. Трумен**, який став президентом країни після смерті у квітні 1945 р. **Ф. Рузвельта**, Велику Британію — прем'єр-міністр **В. Черчілль**, якого 28 липня (після поразки консерваторів на виборах) змінив новий прем'єр-міністр **К. Еттли**.

Головне місце в роботі конференції зайняла **програма «трьох Д» — денацифікація, демілітаризація та демократизація** Німеччини:

- **денацифікація політичного життя** — розпуск нацистської партії та її філій, СС, гестапо, усіх нацистських військових і напіввійськових організацій; активні члени НСДАП знімалися з відповідальних посад у громадських організаціях і на підприємствах; передача суду всіх військових злочинців;
- **демілітаризація** — повне роззброєння Німеччини, ліквідація всієї військової промисловості чи встановлення контролю над нею;
- **демократизація** системи правосуддя і місцевого самоврядування; скасування всіх нацистських законів; німецькому народу надавалася можливість здійснити реконструкцію життя на демократичній основі.

Й. Сталін, **Г. Трумен** і **К. Еттли** підтвердили право народів, які постраждали від німецької агресії, на одержання **репарацій**. Було вирішено розділити весь флот Німеччини нарівно між СРСР, США і Великою Британією.

Лідери трьох країн розглянули **територіальні питання**. Польщі передавалася частина Східної Пруссії та територія колишнього «вільного міста Данциг» (Гданськ). Радянському Союзу передавалися місто Кенігсберг (Калінінград) і суміжна з ним територія Східної Пруссії.

На конференції в Потсдамі був підтверджений намір віддати під **суд Міжнародного військового трибуналу** головних військових злочинців.

У ході конференції була опублікована Декларація урядів США, Британії та Китаю з **вимогою про беззаперечну капітуляцію Японії**.

3. РОЗГРОМ ЯПОНІЇ

На початку 1945 р. флот США мав грандіозну перевагу, але Японія володіла 7-мільйонною сухопутною армією, яка вирізнялася високим бойовим духом. З квітня 1945 р. запеклі бої йшли за **Окінаву**. Півмільйонному угрупованню збройних сил США протистояли 140 тис. японських солдатів і офіцерів, залишки японського флоту і сотні камікадзе. Кровопротитні бої на Окінаві закінчилися тільки в середині червня.

26 липня 1945 р. США, Велика Британія та Китай пред'явили Японії ультиматум, вимагаючи негайної беззаперечної капітуляції; однак його було відхилено. Це послужило формальним приводом для атомного бомбардування японських міст. Існує точка зору, що використанням потужної зброї США прагнули здійснити тиск на СРСР, який поширював свій вплив у світі.

Вранці **6 серпня 1945 р.** американський бомбардувальник Б-29 скинув атомну бомбу на японське місто Хіросіму.

Див. відео
«День в історії.
Капітуляція Німеччини»
(24 канал, 08.05.2015)

Посилання: https://drive.google.com/open?id=1RwZbW-X_G5PLDI9YIVyTCreDRnTYAkGL

На Потсдамській конференції

Згадайте визначення поняття «репарації». Чим репарації відрізняються від контрибуції?

Історичні подробиці. Жертвами атомного бомбардування стали 80 тис. убитих і приблизно 40 тис. поранених. Було зруйновано 2/3 будинків міста, включаючи 52 з 55 лікарень. У наступні два тижні померли ще 12 тис. чоловік. А радіація, вплив якої не змогли передбачити і самі автори атомного проекту, продовжувала вбивати людей протягом наступних поколінь. Меморіал у Хіросімі містить список з 138 890 імен...

8 серпня 1945 р. Радянський Союз почав наступ на позиції японських військ в Маньчжурії. У ніч проти 9 серпня Червона армія почала воєнні дії на Далекому Сході.

Після жахливого руйнування Хіросіми США знову закликали Японію капітулювати. Відповіді не надійшло, і **9 серпня** була скинута друга американська атомна бомба на місто *Нагасакі*. У результаті загинуло близько 25 тис. чоловік.

Уряд Японії дійшов висновку про неможливість подальшого продовження війни. 14 серпня 1945 р. японське керівництво повідомило США, Велику Британію та СРСР, що приймає умови Потсдамської конференції. Однак наказу скласти зброю уряд ще не давав, і тому радянські війська продовжували наступ. Розгромивши Квантунську армію, вони звільнили від японських окупантів Північно-Східний Китай і Північну Корею, оволоділи Південним Сахаліном і Курильськими островами. Наприкінці серпня в бухту Сагамі ввійшли кораблі американського флоту, з яких на територію Японії висадилися перші окупаційні частини.

2 вересня 1945 р. у Токійській затоці на борту американського лінкора «Міссурі» під головуванням генерала *Д. Макартура* відбулося підписання Акта про капітуляцію Японії представниками цієї країни, США, Китаєм, Великою Британією та СРСР. Від радянської сторони його підписав українець з Уманщини генерал-лейтенант Кузьма Дерев'яноко.

Південний Сахалін і Курильські острови передавалися СРСР. Його війська окупували Маньчжурію і Північну Корею. Японські острови переходили під контроль армії США. Британія, Франція і Нідерланди повернули собі колонії, захоплені японцями.

З капітуляцією Японії закінчилася Друга світова війна.

4. ПІДСУМКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Головним підсумком Другої світової війни був *воєнний розгром агресивного блоку Німеччини, Італії та Японії*. Нацизм і фашизм як суспільні системи, альтернативні демократії, були знищені.

Друга світова війна стала найбільш масштабною, руйнівною і спустошливою війною у світовій історії.

Полум'я війни палахкотіло довгі 6 років. Аrenoю збройної боротьби стали території 40 країн Європи, Азії й Африки. У війну було втягнуто понад 60 держав світу з населенням близько 2 млрд чоловік. Урядах протиборчих збройних сил перебували 110 млн чоловік. Дані про людські втрати досі є неповними. За останніми підрахунками, найбільші втрати населення внаслідок війни поніс СРСР — близько 42 мільйони чоловік. Величезні втрати зазнав Китай, у Європі — Німеччина, Польща.

5. НЮРНБЕРЗЬКИЙ ПРОЦЕС

Судовий процес над головними гітлерівськими воєнними злочинцями відбувся у Нюрнберзі (Німеччина) **з 20 листопада 1945 по 1 жовтня 1946 рр.** Міжнародний військовий трибунал став судом народів над клікою воєнних злочинців, які перебували при владі в Німеччині протягом 1933–1945 рр.

Підсудних визнали винними у вчиненні злочинів проти миру, а також воєнних злочинів і злочинів проти людства. Трибунал засудив Герінга, Ріббентропа, Кейтеля, Кальтенбруннера, Розенберга, Франка, Фріка, Штрейхера, Заукеля, Йодля, Зейс-Інкварт і Бормана (останнього — заочно) до страти

Генерал Кузьма Дерев'яноко підписує акт про беззастережну капітуляцію Японії, 2 вересня 1945 р.

На Нюрнберзькому процесі

на шибениці, Гесса, Функа і Редера — до довічного ув'язнення, Шираха, Шпеера — до 20 років, Нейрата — до 15 років, Деніца — до 10 років тюремного ув'язнення. Фріче, Шахт і Папен були виправдані. Трибунал визнав злочинними організаціями: керівний склад націонал-соціалістичної партії, охоронні загони цієї партії (СС), таємну поліцію (гестапо) та службу безпеки (СД).

Вперше в історії людства як кримінальні злочинці були покарані державні діячі, винні у підготовці, розв'язанні й веденні агресивної війни.

6. ТОКІЙСЬКИЙ ПРОЦЕС

Судовий процес над головними японськими військовими злочинцями відбувався в Токіо **з 3 травня 1946 по 12 листопада 1948 р.** у Міжнародному військовому трибуналі для Далекого Сходу. Суду було віддано 28 чоловік. Трибунал засудив до страти через повішення Годзію, Ітагаки, Хирота, Мацуї, Доїхара, Кимура і Муто; Того — до 20 і Сигеміцу — до 7 років позбавлення волі; інших 16 підсудних — до довічного ув'язнення. Вирок був приведений у виконання в ніч на 23 грудня 1948 р. у Токіо.

Нюрнберзький та Токійський процеси мали велике значення для затвердження принципів міжнародного права, що розглядають агресію як тяжкий злочин.

7. ЗМІНИ У СВІТІ ВНАСЛІДОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

США стали найпотужнішою в економічному відношенні державою світу, політичним лідером Західного світу.

У **СРСР** перемога у війні, досягнута стійкістю і мужністю всього народу, призвела до зміцнення позицій сталінського тоталітарного режиму. Народ-переможець опинився за «залізною завісою».

Послабились у світі позиції **Великої Британії** й особливо **Франції**, яку до великих держав у післявоєнний час зараховували більше за традицією.

До числа великих держав почали відносити й **Китай**.

У той же час у **Німеччині, Італії та Японії**, що зазнали нищівної воєнно-політичної поразки в роки війни, досить швидкими темпами почав здійснюватися перехід від тоталітаризму до демократії, що стала політичною передумовою для модернізації й економічного процвітання в майбутньому.

Після закінчення війни у відносинах між державами-переможцями відбулися кардинальні зміни. **СРСР і США стали «наддержавами»** (з огляду на наявність величезного військового потенціалу, у тому числі ядерної зброї), навколо яких почали об'єднуватися їхні союзники. США підтримували країни, що поділяли демократичні цінності і принципи ринкової економіки. Прорадянської політики дотримувалися країни Центральної і Південно-Східної Європи, а також деякі країни Азії, де затверджувалися економічна і політична моделі радянського зразка, засновані на пануванні компартій.

8. СТВОРЕННЯ ООН

У 1943 р. представники США, СРСР, Великої Британії та Китаю домовилися в Москві повернутися до ідеї створення **Організації Об'єднаних Націй (ООН)**. Через рік на конференції в Думбартон-Оксі (США) представники цих держав сформулювали основні принципи діяльності нової міжнародної організації. Незабаром до них приєдналася Франція.

Установча конференція ООН відкрилася **25 квітня 1945 р.** у м. Сан-Франциско (США). 26 червня 1945 р. учасники конференції підписали **Статут ООН**. Спочатку до складу ООН увійшла 51 держава. З огляду на величезний внесок народів України і Білорусії в розгром фашизму та нацизму, Українська РСР і Білоруська РСР увійшли до складу ООН як держави-засновниці. Поступово склад ООН розширився, її членами ставали і країни, що

Див. відео
«День в історії.
Завершився
Нюрнберзький процес»
(24 канал, 29.09.2014)

Посилання: <https://drive.google.com/open?id=1ubeoDUjx6mEPKpyvAin6kKxnXldJ8HtH>

Установча конференція ООН в Сан-Франциско,
26 червня 1945 р.

знали поразки в Другій світовій війні, і нові незалежні держави. На 2018 р. членами Організації Об'єднаних Націй є **193 держави світу**.

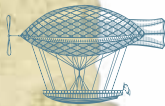
Цілями ООН були оголошені: підтримка миру і безпеки; розвиток дружніх відносин між країнами; здійснення міжнародного співробітництва у вирішенні проблем економічного, соціального і гуманітарного характеру.

10 грудня 1948 р. була прийнята **Загальна декларація прав людини**. Вона проголошувала право людини на життя, житло, працю, волю; рівність усіх людей перед законом; виключала будь-які форми дискримінації. Положення Декларації лягли в основу всіх конституцій демократичних держав.

Генеральна Асамблея є вищим органом ООН. У ній представлені всі держави-члени ООН. Кожен представник окремої держави має тільки один голос. Щорічні сесії ГА розглядають найважливіші міжнародні проблеми і виносять за ними рекомендації.

Рада Безпеки (РБ), за Статутом ООН, несе головну відповідальність за підтримку миру і безпеки. Рішення РБ є обов'язковими для виконання всіма державами-членами ООН. На сьогодні членами РБ є 15 держав: 5 постійних (Китай, Франція, Росія (до 1991 р. — СРСР), Велика Британія і США), і 10 членів РБ обираються на кожні два роки Генеральною Асамблеєю ООН.

До системи ООН входять також Секретаріат (з січня 2017 р. Генеральним секретарем ООН є представник Португалії **Антоніу Гутерреш**), Суд, Міжнародний валютний фонд (МВФ), Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) та інші.

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Хто в квітні 1945 р. став новим Президентом США?
2. Що мали на меті США, розпочавши атомне бомбардування Хіросіми і Нагасаки?
3. З якою метою створювалась ООН?
4. Який орган ООН несе головну відповідальність за підтримання міжнародного миру та безпеки?
5. Які були основні рішення Потсдамської конференції?
6. Назвіть основні битви Другої світової війни наприкінці 1944 — на початку 1945 р.
7. Проаналізуйте політичні зміни, що відбулися у світі в перші повоєнні роки.

II. Обговоріть у групі

1. Перед падінням Варшавського повстання 1944 р. польський поет Юзеф Щепанський писав: «Чекаємо на тебе, червона заразо, аби ти нас визволила від чорної смерті». Як Ви розумієте ці слова?
2. У Декларації про поразку Німеччини, підписаній представниками командування союзних держав, йшлося, що їхні уряди «беруть на себе верховну владу в Німеччині». Що це означало на практиці?

III. Мислю творчо й самотійно

1. Назвіть основні підсумки Другої світової війни.
2. Яку роль відіграє ООН в сучасному світі?

ЦІ ДАТИ ДОПОМОЖУТЬ ЗРОЗУМІТИ ІСТОРІЮ. ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ЇХ:

8 травня 1945 р.	підписання Акта про капітуляцію Німеччини
26 червня 1945 р.	підписання Статуту ООН
6 і 9 серпня 1945 р.	атомні бомбардування японських міст Хіросіми і Нагасаки
2 вересня 1945 р.	підписання Акта про капітуляцію Японії

Узагальнення до розділу 7. Друга світова війна

1. ДЕРЖАВИ ЄВРОПИ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Держави, окуповані Німеччиною у вересні 1939 — травні 1941 рр.	Європейські союзники Німеччини в роки Другої світової війни	Нейтральні країни Європи в роки Другої світової війни
Польща, Данія, Норвегія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург, Франція, Югославія, Греція	Італія, Румунія, Угорщина, Фінляндія, Словаччина, Хорватія	Швеція, Швейцарія, Ірландія

2. ЗАВДАННЯ ДО ПРАКТИЧНИХ РОБІТ

1. Проаналізуйте таблицю. Як Ви вважаєте, які чинники визначили кількість Праведників народів світу в різних країнах? Чому саме в Польщі, Голландії, Франції та Україні кількість рятівників найбільша?

**Праведники народів світу за країнами та національною належністю рятівників
Відповідно до статистики Меморіалу Яд Вашем
(станом на 1 січня 2018 р.)**

Австрія	109	Македонія	10
Албанія	75	Молдова	79
Білорусь	650	Нідерланди (2)	5,669
Бельгія	1,742	Німеччина	616
Боснія та Герцеговина	47	Норвегія	67
Болгарія	20	Перу	2
Бразилія	2	Польща (1)	6,863
Велика Британія	22	Португалія	3
Вірменія	24	Росія	206
В'єтнам	1	Румунія	65
Греція	347	Сербія	139
Грузія	1	Словаччина	592
Данія	22	Словенія	15
Еквадор	1	США	5
Ель-Сальвадор	1	Туреччина	1
Естонія	3	Угорщина	861
Єгипет	1	Україна (4)	2,619
Індонезія	2	Франція (3)	4,056
Ірландія	1	Хорватія	117
Іспанія	9	Чехія	118
Італія	694	Чилі	2
Китай	2	Чорногорія	1
Куба	1	Швейцарія	49
Латвія	136	Швеція	10
Литва	893	Японія	1
Люксембург	1		
РАЗОМ		26,973	

Див. фрагмент відео
«Кількість загиблих
у Другій світовій війні»
(«The Fallen
of World War II», 2015)

Посилання: https://drive.google.com/open?id=19EFxnMopUyKpswdbYMyrC4ou3FLJ-gS_

Ярослав Грицак

Кай Струве

2. Прочитайте фрагмент тексту, знайдіть додатковий матеріал та підготуйте есе на тему «Моральні уроки Корчака».

Великий гуманіст, лікар і педагог Януш Корчак у страшні роки Голокосту опікувався єврейськими дітьми, намагаючись врятувати їх у жахливих умовах Варшавського гетто. Один із друзів запитав Корчака незадовго до його загибелі: Якщо Ви виживете у цій війні, що Ви будете робити після її закінчення? Корчак відповів: Я буду рятувати німецьких дітей.

3. Уважно перегляньте відео та підготуйте відповіді на запитання.

- Які країни зазнали найбільших втрат у Другій світовій війні, і чим це було обумовлено?
- Чим Друга світова війна відрізняється від інших війн в історії людства?

3. ІСТОРИЧНЕ ІНТЕРВ'Ю

Уважно прочитайте інтерв'ю відомих істориків, які погодились відповісти на запитання, визначені Програмою вивчення історії в 10 класі. Тут учні аналізують **Передумови і наслідки Голокосту**.

Пропонуємо проаналізувати тексти або провести дебати.

ЯРОСЛАВ ГРИЦАК, доктор історичних наук, професор, м. Львів

Голокост є, мабуть, найбільшою катастрофою у світовій історії. Відповідно, він є найкраще вивченим. Попри це, немає згоди щодо більшості пов'язаних з ним питань.

Ці суперечки пов'язані з вивченням **причин Голокосту**. Існує одна група істориків — т.зв. інтенціоналісти — які вважають, що Голокост був задуманий Гітлером задовго до початку війни. Натомість інша група — т.зв. функціоналісти — твердять, що Голокост виник внаслідок переплетіння різних обставин, продиктованих логікою війни і специфікою нацистської влади.

Яка би не була точка зору, важливо є одне: *Східна Європа взагалі й Україна зокрема була однією з головних, якщо не найголовнішою територією, де відбувся Голокост*. Тому дослідження історії Голокосту на наших землях — дослідження, які до недавнього часу були заборонені або обмежені — можуть відіграти важливу роль у цій суперечці.

Наслідки Голокосту дуже різні. Тут виділю лише один: *пам'ять про Голокост і визнання відповідальності за причетність до нього стали одним з головних ідеологічних стрижнів об'єднаної Європи.*

КАЙ СТРУВЕ, професор, науковий співробітник Галле-Віттенберзького університету ім. Мартіна Лютера, Німеччина

Масове знищення шести мільйонів євреїв німцями стало **наслідком расистських та антисемітських ідей**, які не ґрунтувалися на реальному конфлікті, ворожнечі або німецьких інтересах під час Другої світової війни. Воно виявило фундаментальний та безпрецедентний «розрив у цивілізації». Саме так назвав Голокост історик Дан Дінер.

Протягом другої половини ХХ століття **Голокост швидко перетворився на один із центральних аспектів пам'яті про Другу світову війну**. Цей процес виявився суперечливим не тільки для Німеччини, а й для багатьох інших країн, оскільки пам'ять про Голокост піднімала гострі питання щодо участі місцевого населення й місцевої поліції в арештах, депортаціях чи навіть вбивствах євреїв.

Однак, принаймні до кінця ХХ століття, Голокост став негативним прикладом для міжнародної моралі у глобальному масштабі. **Пам'ять про Голокост є попередженням усім видам расової дискримінації** та зобов'язує міжнародне співтовариство вжити рішучих заходів для запобігання масовому насильству, етнічним чисткам та геноциду у майбутньому.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА

В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Шановні учні, після вивчення матеріалу цього розділу Ви здобудете певні знання та навички, і кожен з Вас буде

знати та розуміти:

- *зміст понять:* модерн, авангардизм, втрачене покоління, масова культура, джаз, мюзикл, олімпійський рух;
- *провідні наукові ідеї* міжвоєнного періоду,
- *мистецькі здобутки та напрями (течії)* модернізму;
- *передумови* виникнення масової культури, олімпійського руху;
- *вплив* кінематографу на розвиток культури;

уміти:

- *характеризувати зміни* в повсякденному житті населення в першій половині ХХ ст.;
- *визначати* тенденції в розвитку культури;
- *розповідати* про досягнення науки і техніки періоду, *пояснювати* їхній вплив на повсякденне життя людей;
- *висловити аргументовані судження* про наукову/мистецьку діяльність Сальвадора Далі, Альберта Ейнштейна, Чарлі Чапліна.

Досягнення науки і техніки, їхній вплив на повсякденне життя

1. НАЙВАЖЛИВІШІ ДОСЯГНЕННЯ НАУКИ

1920–1930-ті роки були етапними в розвитку багатьох наук і насамперед **фізики**. У 1897 р. англійський фізик *Дж. Томсон* відкрив першу елементарну частку, яка входить до складу атома — *електрон*. У 1901 р. німецький фізик *М. Планк* встановив, що енергія виділяється не суцільним потоком, а окремими *пучками* — *квантами*. За розробку квантової теорії відомого вченого у 1918 р. удостоїли *Нобелівської премії*.

Величезний внесок у розвиток ядерної фізики зробив данський учений *Н. Бор*, який за заслуги у вивченні будови атома отримав у 1922 р. Нобелівську премію.

У 1905 р. німецький фізик *А. Ейнштейн* закрив основи теорії відносності, яка змусила переглянути багато традиційних уявлень про простір, час і рух.

Значний внесок у розвиток сучасної теоретичної й експериментальної фізики зробив видатний італійський фізик *Е. Фермі*.

Розглянувши закони мікросвіту з позицій теорії відносності, відомий англійський учений *П. Дірак* у 1926–1927 рр. розробив новий напрямок фізичного знання — *релятивістську квантову механіку*.

Англійський фізик *Дж. Чедвік* відкрив ще одну елементарну частку — *нейтрон*, — що не мала електричного заряду. Завдяки цьому відкриттю фізична інтерпретація періодичної системи елементів була в цілому завершена.

Досягнення теоретичної й експериментальної фізики мали вплив і на інші науки. Поняття і методи, вироблені при вивченні мікросвіту, засвоювали та застосовували в *біології, хімії та медицині*, збагачували всі галузі природознавства.

Найбільших успіхів досягли **математичні** школи в *Німеччині, Франції, СРСР, США*. Широкої популярності набули праці відомих математиків *Д. Гільберта (Німеччина), Ж. Адамара (Франція), І. Виноградова (СРСР), Дж. Бірґгофа (США)*.

Значних успіхів досягла **астрономія**. Було відкрито безліч інших *Галактик*, що до цього здавалися скупченням первинної матерії. Те, що ці «скупчення» є саме «позагалактичними» (тобто, розташованими за межами нашої Галактики) зоряними системами, вперше довів *К. Лундмарк* у 1920 р.

Широке застосування фізичних і хімічних методів у біологічних дослідженнях привело до створення **біофізики** і **біохімії**. Учені проникли в таємниці будови *білка*, розпочали вивчення процесів *обміну*

Нобелівські премії — міжнародні премії, названі на честь їхнього засновника шведського інженера-хіміка А. Нобеля. Присуджують щорічно (з 1901 р.) за видатні роботи в галузі фізики, хімії, медицини і фізіології, економіки (з 1969 р.), літератури, за діяльність у зміцненні миру.

Марія Склодовська-Кюрі одержала дві Нобелівські премії в галузі фізики і хімії, увійшовши в історію як єдина жінка, яка двічі була удостоєна вищої нагороди в науковому світі.

Ця польська дослідниця мала понад 20 почесних учених ступенів, була членом 85 наукових товариств з усього світу. Геніальний учений, Склодовська-Кюрі підірвала своє здоров'я за роки роботи з радіоактивними елементами, і в 1934 р. померла від хронічної променевої хвороби.

Альберт Ейнштейн (1879–1955 рр.) — видатний фізик-теоретик, один із засновників сучасної фізики. Народився у Німеччині в м. Ульм, жив у Швейцарії (з 1893 р.), Німеччині (з 1914 р.) і США (з 1933 р.). Створив спеціальну і загальну теорію відносності. Відкрив закон взаємодії маси й енергії. Автор основних праць з квантової теорії; впровадив поняття фотона (1905 р.), встановив закон фотоэффекта, основний закон фотохімії. З 1933 р. працював над проблемами космології і єдиної теорії поля. У 1930-ті роки активно виступав проти фашизму і війни; у 1940-ві роки — проти застосування ядерної зброї. У 1940 р. підписав лист президенту США про небезпеку створення ядерної зброї в Німеччині. У 1921 р. удостоєний Нобелівської премії.

речовин, знайшли, а потім і отримали штучно *перші вітаміни й антибіотики* (стрептоміцин, пеніцилін).

В **медицині** почали використовувати *електрокардіографи і електроенцефалографи* — апарати для дослідження діяльності серцевого м'язу і головного мозку.

Величезне значення як для фізіології, так і для медицини мало вивчення *вищої нервової діяльності* академіком **І. Павловим** та його школою.

Австрійський вчений **З. Фрейд** розробив теорію психосексуального розвитку індивіда. Фрейд був ініціатором практичного застосування методу психоаналізу при лікуванні певних захворювань.

2. ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС

Характерною рисою науково-технічного прогресу в 1920-х роках стало *масове виробництво і використання електроенергії*. Електрика перетворилася у *вирішальний чинник* становлення нових енергоємних галузей промисловості та здійснення різних систем механізації й автоматизації технологічних процесів. Інтенсивно створювали енергетичні системи із спільними електротехнічними мережами, що дозволили регулювати розподіл енергії між споживачами. З 1920-х років у *США*, а потім і в інших країнах розпочався пришвидшений розвиток засобів автоматизації в управлінні електростанціями.

Значний вплив на розвиток науково-технічного прогресу мало *двигунобудування*. На початку 1920-х років провідне місце належало *двигунам внутрішнього згорання*, сумарна потужність яких становила 75 % загальної потужності всіх первинних двигунів у світі (1920 р.).

Реактивні двигуни конструювали на основі теоретичних робіт **К. Ціолковського** (Росія) **Р. Есно-Пельтро** (Франція), **Р. Годдара** (США), **Г. Оберта** (Німеччина) та ін. У 1926 р. у *США*, а в 1930-ті роки в *Німеччині* і *СРСР* відбувся запуск *перших ракет на рідкому паливі*.

На жаль, тривалий час лишалися маловідомими на батьківщині розробки в галузі ракетобудування *талановитого українського вченого Ю. Кондратюка*. Його праці й винаходи, перекладені англійською мовою, широко використовували в *США* для підготовки космічних експедицій на Місяць.

Найважливішим нововведенням у техніці *машинобудування* було спеціалізоване *потокowo-масове (конвеєрне) виробництво*.

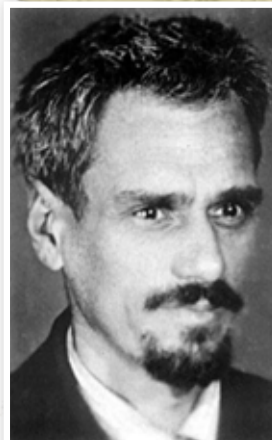
Лідером *автомобільної промисловості* були *США*, де фордівська модель у 1908 р. поклала початок масовому виробництву автомобілів. У 1929 р. на 100 жителів *США* припадало 21,7 автомобілів; у *Великій Британії* і *Франції* — 3,2; а в *Німеччині* — 1. Центром автомобільної промисловості США був *Детройт*.

Видатна роль у розвитку світового автомобілебудування належить відомим інженерам і організаторам виробництва **К. Бенцу**, **В. Майбаху**, **Г. Даймлеру**, **Ф. Порше** (Німеччина), **П. д'Левассору** (Франція), **Д. Дуранту**, **Г. Форду** (США).

Надзвичайно швидко зростали темпи розвитку *авіації*. У 1903 р. брати **Райт** здійснили перший керований політ на своєму «*Флайер-1*», виготовленому з дерева, дроту і тканини. Вивчення та раціональний вибір аеродинамічних форм літаючих машин з поступовим переходом до багатопланових, суцільнометалевих конструкцій (**Г. Юнкерс** у *Німеччині*, **А. Туполєв** у *СРСР*), підвищення потужності двигунів визначило наростання швидкості польотів — від 300 км/год. у 1922 р. до 750 км/год. у 1939 р.

У міжвоєнний період розпочали широко застосувати авіацію як один з *основних засобів транспорту*.

У червні 1919 р. британські авіатори **Д. Еллок** і **А. Браун** вперше перетнули *Атлантичний океан*. Політ загалом тривав 16 год і 27 хв. У 1926 р. англійський пілот **А. Кобем** здійснив авіапереліт з *Південної Англії в м. Кейптаун (Південна Африка)* і назад з метою перевірити можливості відкриття далеких авіамаршрутів. У 1927 р. американець **Ч. Ліндберг** за 33 год. і 30 хв. зробив безпересадочний переліт з *Нью-Йорка до Парижа*. Величезний внесок у розвиток світової авіації зробили льотчики *СРСР*, які здійснили рекордні польоти в 1930-ті роки.

Ю. Кондратюк

Див. відео
«НАШІ. ТОП-5
відкриттів українців,
які змінили світ»
(24 канал, 27.08.2015)
Посилання: <https://drive.google.com/open?id=1rDvyuKG5bHeRISFYyWyJTfyz-N1fFzZJ>

Із середини 1920-х років почали виходити **телевізійні передачі**. Першу систему телепередач продемонстрував у *Великій Британії* **Дж. Берд**. Телевізійна картинка являла собою чергування рухомих чорних і білих смуг. У 1926 р. встановлено трансатлантичний телефонний зв'язок між *Лондоном* і *Нью-Йорком*, заснований на використанні досягнень радіотехніки.

Так само швидко удосконалювалася в цей період **техніка кінематографії**. У 1920-ті роки після багатьох невдалих спроб окремо відтворити зображення і супроводжуючий його звук, записаний на грамофонних дисках, у *Німеччині*, *США*, *СРСР* удалося розробити оптичні методи звукозапису на плівці, що поклали початок поширенню **звукового кіно**.

3. ВІНАХОДИ УКРАЇНЦІВ, ЩО ЗМІНИЛИ СВІТ

Винахідником **гелікоптеру** є київський авіаконструктор, який емігрував до США, Ігор Сікорський. У 1931 р. він запатентував проект машини з двома пропелерами — горизонтальним на даху і вертикальним на хвості. У вересні 1939 р. розпочалися випробовування гелікоптера VS-300 спочатку. Їхній успіх сприяв отриманню першого замовлення від американської армії. Понад півстоліття всі президенти США користуються послугами гелікоптерів Сікорського.

Гелікоптер Сікорського

Уродженець Житомира Сергій Корольов є конструктором радянської **ракетно-космічної техніки** і засновником космонавтики. У 1931 р. він разом з московським колегою Фрідріхом Цандером домігся створення громадської організації з вивчення реактивного руху, яка згодом стала державною науково-конструкторською лабораторією з розробки ракетних літальних апаратів.

4. ВПЛИВ ДОСЯГНЕНЬ НАУКИ І ТЕХНІКИ НА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ЛЮДЕЙ

XX ст. змінило роботу та дозволило людям, устрій їхнього життя та побут. 1920-ті роки були роками піднесення, Європа одужувала від воєнних труднощів. Економічне зростання, розвиток промисловості — все формувало стиль «золотих двадцятих років».

У 1921 р. відбувся перший в історії конкурс краси. Небаченої популярності набули польоти на аеропланах і гонки на автомобілях.

На ринку споживчих товарів індустріально розвинених країн з'явилися **радіоприймачі**, **пилососи**, **холодильники**, **пральні машини** й інша електропобутова техніка. Звичайно, це суттєво змінило побут людей, звільнило більше часу для дозвілля.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. популярності набули **патефони**, які отримали назву від компанії виробника кіноапаратури і звукозаписувальної техніки «Брати Пате», і **грамофони** (патент на винахід був виданий ще в 1887 р. німецькому винахіднику Е. Берлінеру). Ці пристрої були досить компактними, і хоча якість звучання не завжди задовольняла цінителів музики, гучність музики була достатньою і для влаштування прослуховування музичних новинок, і для організації танців.

У 1920 р. створено перший у світі електронний музичний інструмент, названий ім'ям його творця **«терменвокс»** — «голос Термена». Висота звуку інструмента змінювалася під час наближення руки до електроємного електроду. Для публіки було справжнім дивом,

Л. Термен і «терменвокс»

коли людина, не торкаючись до предметів, проводила руками то ближче, то далі від терменвоксу, і звучала дивна музика — «музика ХХ століття», як тоді її називали.

Серед найвідоміших зірок «німого кіно» була геніальна **Віра Холодна**. Заради того, щоб подивитись на велику акторку, люди вишуквалися в довгезелзні черги. У Харкові, наприклад, під час стовпотворіння в кінотеатрі «Ампір» розбили всі вікна, двері зірвали з петель, і для того, щоб приборкати натовп, який штурмував залу, викликали загін кінних драгун. Такий успіх у актриси був по всій Росії. І мало хто знав, що недосяжна для мільйонів прихильників «Раба кохання» народилась в Україні, і за гарний апетит мати називала доньку «полтавською галушкою».

Для зйомок нових кіножанрів — пригод і фантастики — використовували нові технології, покадрову зйомку. Перший ляльковий фільм «Прекрасна Люканида», створений у Росії режисером **Старевичем** у 1911 р., зробив фурор не менший, ніж фільми Льюїс'єрів. Глядачі були переконані, що бачать на екрані дресированих комах! У 1925 р. створено перший кіноваріант «Загубленого світу», глядачів якого вражали екранні динозаври (для фільму знімали ляльок динозаврів розміром 60 см).

Ще не з'явилися професійні кінокаскадери, але цирковий артист **Гленн Морріс** уже демонстрував на екрані карколомні трюки у ролі Тарзана (1924 р.). А у 1929 р. свою першу роль в кіно зіграв **Джонні Вайсмюллер**, який з початку 1930-х років був неперевершеним виконавцем ролі Тарзана. Йому ця роль вдавалася краще, ніж іншим, бо він був талановитим спортсменом — 3-разовим Олімпійським чемпіоном, 52-разовим чемпіоном США і 67-разовим рекордсменом світу з плавання.

На зміну «великому німому» прийшло **звукове кіно**. Першим звуковим фільмом у прокаті була американська кінострічка «Співак джазу» («The Jazz Singer», 1927 р.). З 1929 р. звукове кіно почало переважати на екранах США.

Мода найбільш сміливою, розкутою, екстремальною стала саме в ХХ ст. Звичайно, передусім вона цікавила жінок.

Під час Першої світової війни і після неї модно було виглядати «як хлопчик», популярними були короткі жіночі зачіски. Цю тенденцію підтримала славнозвісна **Коко Шанель**: вона нарядила жінок у чоловічий одяг, доповнивши дамський гардероб піджаками, брюками і строгими сорочками з краватками.

У 1921 р. з'явилися духи «Шанель № 5», які стали ознакою жіночності та смаку, а в 1926 р. — маленька чорна сукня, найвідоміша модель ХХ ст.

У цей період модниць Європи захопила мода на екзотику. Розкопки гробниці фараона Тутанхамона викликали хвилю «єгиптоманії». Всюди були малюнки лотосу, скарабея, Клеопатри.

Не менш екзотичною для західної людини модою був «російський стиль». Емігранти з більшовицької Росії шили і вишивали сукні й білизну, робили біжутерію і сумки, розписували шарфи і шалі.

УСРСР, з одного боку, втомлені від війн та революцій люди прагнули нормального життя, відносного комфорту, слідування світовій моді тощо. З іншого боку, багатьох захопили «революційні ідеї», які вони поширювали на повсякдення. Такі «революціонери» відмовлялись від «старої та міщанської звички» приготування смачної домашньої їжі, пропагуючи обіди в «комуністичних»

Кадр із фільму «Тарзан»: Морін О'Салліван, Джонні Вайсмюллер і Чіта

Див. відео «Одна історія. Як Коко Шанель стала іконою стилю» (24 канал, 13.08.2018)

Посилання: https://drive.google.com/open?id=1_TRCF2lyhOrRz22nH-NpNpGo2mPT-QW9

Коко Шанель

громадських їдальнях, бажано — вегетаріанські. Опікування побутом, зручним одягом теж вважалось «міщанством».

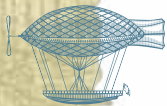
У 1921 р. в радянській Росії набув популярності рух «Геть сором», члени якого ходили по містах оголеними або прикриваючись вузьким шарфом на стегнах із написом «Геть сором!». Але ця спроба відмовитись від «буржуазних пережитків» (одягу) в холодній Росії не вдалася.

Основні акценти в боротьбі за «новий побут» більшовики робили на антирелігійній роботі, розкріпаченні жінок, поширенні комуністичних ідей через мережу культурно-освітніх закладів. Більшовицьке керівництво майже не звертало уваги на матеріальний бік життя селян.

Організацію дозвілля дітей підпорядкували завданням «комуністичного виховання». Більшу частину дітей у радянських республіках залучали до вселяючих **клубів**, гуртків, майстерень, спортивних секцій тощо. Найпоширенішими гуртками були: громадсько-політичний, юннатів, літературний, драматичний (театральний), образотворчого мистецтва, музичний, фізкультурний. У школах силами дітей створювали інформаційно-пропагандистські так звані «кутки» (оформлені стенди): Леніна, піонерів, безбожників, санітарної просвіти, «Геть неписьменність!» та ін.

Будь-яке дійство, виставу політгурток мав перетворити на «політичну доповідь-інсценізацію», яку аудиторія сприймала б як «цікаве, яскраве, звучне і барвисте видовище». Серед таких «видовищ» популярними були, наприклад, «живі газети» про останні суспільно-політичні події чи «інсценовані суди», наприклад, над матір'ю, яка не дозволяла своїй дитині вступати до піонерської організації, чи політичні суди над капіталістами-фабрикантами або Р. Пуанкаре і В. Вільсоном, які «допомагають білогвардійцям розстрілювати та вішати робітників».

Ідеологічне навантаження мали навіть заняття фізичною культурою. Серед зразків «тем занять» не дивною, як на той час, виглядає така тема: «Принципова відмінність радянського спорту від спорту буржуазного».

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: ЗАПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

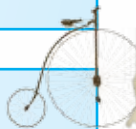
I. Знаю й систематизую нову інфорлацію

1. Який внесок зробили в розвиток науки А. Ейнштейн, Н. Бор, Е. Фермі?
2. Розкажіть про прогрес автомобілебудування в міжвоєнний період.
3. Якими були основні передумови переходу до масового виробництва і розширення застосування електроенергії?
4. Що нового з'явилося у повсякденному житті людей у 1920-х роках?
5. Якими були основні тенденції моди у 1900–1920-х роках?
6. Опишіть повсякденне життя радянських людей.
7. Як називався перший у світі електронний музичний інструмент?
8. Який внесок у моду ХХ ст. зробила Коко Шанель?

II. Обговоріть у групі

1. У чому полягає практичне значення основних досягнень науки і техніки в першій половині ХІХ ст.?
2. Як розвиток науки стимулював процес розвитку виробництва і як розвиток виробництва стимулював розвиток науки? У чому полягав взаємозв'язок цих процесів?
3. Які, на Вашу думку, були позитивні та негативні сторони організації дозвілля радянських дітей?

III. Мислю творчо й самотійно

1. Як Ви вважаєте, наскільки нові відкриття в науці визначали загальний прогрес людства?

1. ОСНОВНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ МИСТЕЦТВА

У першій половині ХХ ст., *попри існування «класичного» реалізму*, — нові, *модерні ідеї* знайшли своє втілення у *символізмі, абстракціонізмі, конструктивізмі, сюрреалізмі та інших напрямках мистецтва*.

Реалізм. Соціальні теми, критика й аналіз дійсності лишилися визначальними для цього напрямку розвитку мистецтва, однак життя бачиться «новому реалізму» різноманітнішим, що підлягає не тільки критиці.

У реалістичному руслі розвиваються й такі жанри, як портрет і пейзаж у живописі — портрети *В. Серова*, пейзажі *І. Грабаря*, *К. Коровіна* (Росія), *А. Марке* (Франція), *Ф. Ходлера* (Швейцарія).

Символізм одухотворяв дійсність, додавав їй особливої глибини. Символісти продовжували прагнення романтиків до пошуків Вічної Краси, яку неможливо знайти в реальному «зримому» житті. Приміром, у творах російського композитора *О. Скрябіна* й у прелюдіях литовського художника і композитора *М. Чорленіса* зустрічаються образи зірки, весни, нудьги і творчості. Вони стають символами світлої краси та гармонії людини і світобудови.

Завданням **абстракціонізму** був «прорив» у нову духовну реальність, тому що все зриме і матеріальне, на думку його представників, — оманливе. У цьому переконували й відкриття в науці, які поставили під сумнів багато колишніх уявлень про світ. Твори абстракціоністів часто мають лише узагальнені назви, наприклад, знамениті «Імпровізації» і «Композиції» *В. Кандінського* — російського абстракціоніста, який працював у Німеччині.

У роботах *К. Малевича*, *П. Мондріана*, які розвивали *безпредметне мистецтво*, зображення повністю позбавлені зримих зв'язків з будь-якими життєвими формами. Відомий «Чорний квадрат» К. Малевича — образ універсальної структури світобудови, новий вимір простору і часу. Невипадково свій варіант абстракціонізму Малевич назвав «супрематизмом» (від лат. «вищий»).

Кубізм — напрям у мистецтві на початку століття, який спирався на геометричний аналіз форм реальності. Предмет для кубіста мислився ніби в кількох вимірах — звідси знамениті й характерні «зрушення» на площині, сполучення кількох точок зору на предмет.

Фовізм (від фр. *fauve* — *дикий*) — живопис «без правил», без урахування світла і тіні, обсягу і перспективи. Це пропонували фовісти *А. Матісс*, *А. Дерен*, *А. Марке* й інші. Емоційно-образний аспект зосереджувався в незвичайних, «диких» сполученнях кольорних плям.

Експресіонізм (від лат. *expressio* — *вираження*) висунав принцип виразності мови і форми як ознаки «перемоги духа над матерією». Експресіонізм виражав насамперед емоційний стан людини.

Конструктивізм створює абстрактні форми з нових промислових матеріалів і тісно пов'язаний з науково-технічним прогресом, прагнув знайти компроміс мистецтва і техніки, домогтися яскравого відновлення предметної реальності. Конструктивізм відіграв важливу роль в архітектурному мистецтві, дизайні та промислового будівництва.

Жовто-червоно-синій.
Картина художника В. Кандінського

Танок. Картина художника А. Матісса

Історичні подробиці.

Внесок українських митців у світову культуру

У 2009 р. британська газета «Таймс» (The Times) складала рейтинг 200 найкращих художників світу, які жили в період з початку ХХ ст. до наших днів. Перші місця в цьому рейтингу посіли іспанець Пабло Пікассо, французькі імпресіоністи Поль Сезанн і Клод Моне, основоположник австрійського модернізму Густав Клімт.

До «списку двохсот» увійшли чотири художники, життя яких пов'язане з Україною:

- Олександр Архипенко, геніальний український художник і скульптор, засновник кубізму;
- Енді Воргол, засновник поп-арту, народився у США в родині лемків (української етнічної групи), емігрантів із Австро-Угорщини;
- Василь Кандінський, російський художник, зростав в Одесі;
- Казимир Малевич, польський художник, народився в Києві.

Сон, викликаний польотом бджоли навколо граната за секунду до пробудження

Сталість пам'яті. Картина художника С. Далі, 1931 р.

Сюрреалізм (від франц. *surrealisme* — *надреалізм*) спирається на людську підсвідомість як єдину справжню реальність. Його представники вважали джерелом мистецтва сферу підсвідомого (інстинкти, сновидіння, галюцинації). Сюрреалісти на чолі з всесвітньо відомим художником **С. Далі** намагалися зобразити ірраціональний світ. На картинах сюрреалістів, на відміну від абстракціоністів, присутні пізнавані предмети, але часом вони дивні на вигляд і зображені в незвичайних композиціях, як у сновидіннях.

2. ТЕАТР

Різноманітні течії в західноєвропейському й американському театрі цих років зводилися здебільшого до двох великих шкіл — *реалістичної* й *умовної*.

Театральне мистецтво в СРСР. Торжество реалізму виявилось передусім у визнанні системи **К. Станіславського**, який заснував *Московський Художній Академічний театр (МХАТ, 1898 р.)*. Його творчість базувалася на глибокій психологізації образу, досягненні максимального «вживання» у роль.

Розвиток умовного, чи експресіоністського, напряму був багато в чому зобов'язаний впливу режисерської школи **В. Мейсргольда**. Свою систему підготовки актора він назвав «біомеханікою». Вона поєднувала в собі елементи спорту, циркового мистецтва та наукових досліджень у галузі руху і часу. Доля талановитого новатора трагічно обірвалася в 1940 р., коли він став черговою жертвою сталінських репресій.

Німецький режисер **М. Рейнгардт** прославився мистецтвом постановки масових сцен і епізодів. Світову славу німецькому театру принесла постановка п'єси **Б. Брехта** «*Трьохгрошова опера*» (1928 р.).

У **Франції** в 1930-ті роки популярність здобуло новаторське творче об'єднання — театр «*Картель*». Його естетичною особливістю був пошук гармонії та краси, витончений інтелектуальний стиль.

Герой **італійського** драматурга **Л. Піранделло** — «*маленька людина*», змушена грати нав'язану їй роль. Страждання і співчуття, що звучать у п'єсах

Див. відео
«Одна історія.

Як Сальвадор Далі став геніальним художником»
(24 канал, 09.01.2018)

Посилання: <https://drive.google.com/open?id=1FOsMRC6hgrq5K74b5ZGLSMYd2a6r1KLU>

Піранделло, не відповідали ідеям фашистської держави. Сам драматург вийшов з фашистської партії, членом якої він був, і відмовився співробітничати з режимом Муссоліні.

3. МУЗИКА

Найвидатніші композитори **Німеччини** *П. Гіндеміт, К. Вайль* через свою творчість пропагували гуманістичні ідеї. Всесвітню славу здобули *Берлінський філармонічний оркестр, Лейпцизький симфонічний оркестр, Дрезденський і Берлінський оперні театри*.

Всесвітню славу здобули **італійські** оперні співаки *Е. Карузо, Т. Руффо, Б. Джильї*. Центрами світового оперного мистецтва були театри «*Ла Скала*» (Мілан), «*Сан-Карло*» (Неаполь), *Римська опера*.

У **США** на основі національного фольклору розвивалися **блюз** (музика афроамериканців, стиль, що виник із сільської церковної негритянської музики XIX ст.), **джаз** (вид музики, для якого характерна імпровізація і свобода ритму) та інші стилі й напрями. Під впливом джазової музики американський композитор *Дж. Гершвін* створив свою знамениту оперу «*Поргі і Бесс*».

Джазовий оркестр

Джаз (англ. Jazz) — форма музичного мистецтва, що виникла на межі XIX — XX ст. в США як синтез африканської та європейської культур та отримала згодом повсюдне поширення.

Джаз характеризується низкою особливостей, серед яких можна виділити такі:

- ▶ особливості ритму, поліритмія;
- ▶ характерні гармонічні послідовності, акорди, а також ладові особливості;
- ▶ особливості тембрової палітри, що стосуються як інструментального, так і вокального виконання;
- ▶ імпровізаційність, чим особливо славились видатні джазові музиканти.

У США виступали великі музиканти з усього світу: композитор і піаніст *С. Рахманінов*, диригенти *А. Тосканіні* і *Л. Стоковський*, піаністи *Я. Хейфіц* і *А. Рубінштейн*. Світову славу здобули американські симфонічні оркестри — *Бостонський* і *Філадельфійський*.

З появою радіо починається епоха **масової естрадної музичної культури**. Пісні буквально відразу, завдяки їх виконанню по радіо і тиражуванню на грамплатівках, ставали надбанням мільйонів слухачів, а їхні виконавці — «зірками». Найпопулярнішими серед них були *М. Дитріх* (Німеччина), *М. Шевальє* (Франція), *В. Козін, І. Юр'єва* (СРСР).

Радянська пісня *І. Дунаєвського, М. Блантера, Д. Шостаковича* та інших композиторів, з одного боку, відображала радість праці та сподівання на краще майбутнє, а з іншого — прославляла «звершення соціалістичного суспільства».

4. КІНО

З **1908 р.** у передмісті *Лос-Анджелеса* **Голлівуді** (штат *Каліфорнія*) розпочинається масове виробництво кінофільмів. У 1920-ті роки кіно стає найпопулярнішим, масовим і доступним видом мистецтва. У 1927 р. компанія «*Фокс*» починає випуск новин зі звуковим супроводом, звук при цьому вперше у світі записували безпосередньо на плівку. У 1928 р. *В. Дісней* випустив перший мультфільм з *Міккі Маусом*. А вже у другій половині 1930-х років кіно стає кольоровим.

Голлівуд — місце, де народжується американське кіно

Афіша до фільму С. Ейзенштейна «Броненосець Потьомкін»

Див. відео «Одна історія. Як 5-річний Чарлі Чаплін завоював славу до кінця життя» (24 канал, 05.02.2018)

Посилання: <https://drive.google.com/open?id=1UkOV33k6wXFeyRUXSpPMBsRgv38XMApB>

«Масова культура» — культура, що є популярною й переважає серед широких верств населення в конкретному суспільстві.

Мюзикл (від англ. musical play — музичний спектакль) — музично-сценічна вистава, в якій поєднуються різноманітні жанри і виражальні засоби естрадної та побутової музики, хореографічного, драматичного і оперного мистецтва.

Мюзикл як жанр виник у США в 1920-х роках. До найкращих зразків мюзиклу належать «Оклахома» Р. Роджерса, «Співаючи під дощем» Джина Келлі, «Вестсайдська історія» Л. Бернстайна, «Моя чарівна леді» Ф. Лоу, «Привид опери» Е. Вебера.

Величезний внесок у розвиток радянського і світового кіномистецтва зробили **С. Ейзенштейн**, **В. Пудовкін**, **Д. Ветров**, **О. Довженко**, **Г. Александров**. Всенародну славу здобули в ці роки блискучі актори **Л. Орлова** і **Л. Утьосов**. З іншого боку, деякі кінострічки С. Ейзенштейна були призначені для пропагандистських завдань більшовицького режиму, хоча були створені з високою професійною майстерністю.

Зірками **американського кіно** міжвоєнного періоду були **Д. Фербенкс**, **М. Пікфорд**, **К. Гейбл**, **Г. Ллойд** та ін.

Справжню епоху в світовому кінематографі становила творчість **Ч. Чапліна**. Він виступав як сценарист, режисер-новатор і неперевершений актор. У фільмах «Малюк» (1921 р.), «Пілігрим» (1923 р.) Чаплін створив

своєрідний образ «маленької людини», яка загубилась у ворожому для неї світі. В інших роботах Чапліна з'являються трагічні мотиви (фільми «Золота лихоманка» 1925 р., «Вогні великого міста» 1931 р., «Нові часи» 1936 р.). Фільм «Великий диктатор» (1940 р.) мав яскраву антифашистську спрямованість.

5. МАСОВА КУЛЬТУРА

«Масова культура» виникла в ХХ ст. завдяки розвитку демократії. Важливою передумовою «масової культури» була поява можливостей її поширення завдяки *розвитку засобів масової комунікації*. Не тільки газети, а й радіо, кіно тиражували та швидко переносили зразки масової культури з міста до міста, з країни до країни, з континенту на континент. І ось вже італійська пісня стає популярною в США, а американський джаз швидко захоплює європейців; *мюзикл*, поставлений у Парижі, вітають глядачі на Бродвеї в Нью-Йорку.

Ознакою «масової культури» є те, що її продукти мають бути цікавими, нехай і досить простими, але «гарно зробленими» — з чітким сюжетом, захопливими перипетіями, відповідного жанру. Серед таких жанрів у кіно, яке бурхливо розвивалось у 1920-х роках — комедія, мелодрама. Пізніше з'явилися фільми жахів, фантастика тощо.

«Масова культура» є *комерційною*, її зразки мають добре продаватися, стоїть це книжок чи фільмів, театральних вистав чи музики. Тому, з одного боку, творці «маскульту» орієнтуються на смаки пересічної людини, особливо не переймаючись її культурним чи інтелектуальним розвитком. З іншого боку, твори «масової культури» мають бути якісними, інакше вони просто не матимуть попит.

«Масова культура» не є синонімом поганого смаку, а користування її плодами не є ознакою низького культурного рівня. Люди ХХІ ст., як і ХХ ст., користуються творами масової культури, серед яких є і справжні шедеври: мюзикли, популярні пісні, кінострічки, мультиплікаційні фільми, кращі комікси, детективні та пригодницькі романи тощо.

«Масова культура» стала важливою частиною культурного світу людини в ХХ ст., і її повсякденного життя.

6. СПОРТ. ОЛІМПІЙСЬКИЙ РУХ

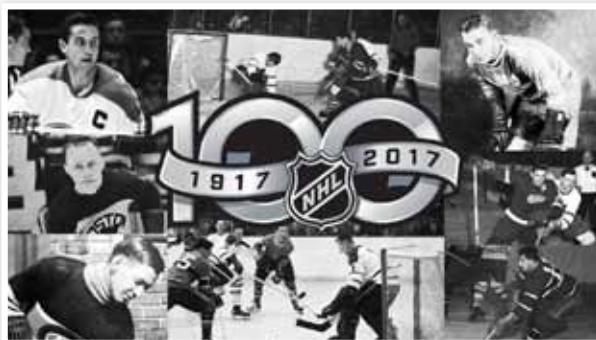
Олімпійський рух покликаний сприяти розвитку спорту і зміцненню миру між народами й країнами. Переможцями перших Олімпійських ігор сучасності ставали, як правило, атлети США, Великої Британії, Франції, Німеччини, Швеції. У цих країнах заняття фізкультурою і спортом мали масовий характер,

для спортсменів були створені відповідні умови для тренувань. З 1924 р. регулярно почали проводити й зимові Олімпійські ігри.

Після приходу нацистів до влади відбулась Олімпіада 1936 р. у Берліні, яку Гітлер оголосив «великим успіхом арійців» та використовував для нацистської пропаганди.

Поряд з аматорським спортом, коли спортсмени тренувалися і змагалися у вільний від навчання і роботи час і не одержували за це фінансових винагород, у ці роки відбувався розвиток професійного спорту. У 1917 р. у Канаді виникла одна з перших професійних спортивних організацій — **Національна хокейна ліга (НХЛ)**, що поєднувала у своїх лавах хокейні команди США і Канади. Вони грали за Кубок Стенлі, заснований ще в 1893 р. генерал-губернатором Канади лордом Стенлі.

Листівка до 100-річчя НХЛ

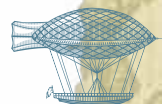
Найпопулярнішими видами спорту в ці роки були легка атлетика, футбол, плавання, баскетбол, гімнастика та ін.

Див. відео хроніки відкриття Олімпіади 1936 р. у Берліні. Складіть текст, що описує події хроніки, та «озвучте» її. Зверніть увагу на те, які представники спортивних делегацій піднімали вгору руки у нацистському вітанні. Спробуйте впізнати тих, хто вітав спортсменів з трибуни.

Посилання: <https://drive.google.com/open?id=1UAInlePr7A4Onypz9os5UqjfJeBGo9sD>

ЗНАЮ МИНУЛЕ – ОСМИСЛЮЮ СЬОГОДЕННЯ – ПРОГНОЗУЮ МАЙБУТНЄ: запитання та завдання

I. Знаю й систематизую нову інформацію

1. Коротко схарактеризуйте особливості нових напрямів у розвитку мистецтва.
2. Розкажіть про основні досягнення музичного мистецтва.
3. Назвіть передмістя Лос-Анджелеса (штат Каліфорнія), де в 1908 р. почали вперше в масовому порядку виробляти кінофільми.
4. Назвіть кілька відомих Вам акторів і режисерів світового кінематографа у 1920-ті роки.
5. Назвіть ім'я всесвітньо відомого американського режисера і актора кіно, що створив фільми «Малюк», «Вогні великого міста», «Золота лихоманка» та інші, де він виконав головні ролі.
6. Схарактеризуйте основні напрями розвитку світового кіномистецтва.
7. Дайте загальну характеристику «масовій культурі».
8. У якій країні виникла Національна хокейна ліга (НХЛ)?
9. Як змінилася роль спорту в громадському житті? З чим була пов'язана його комерціалізація?
10. Поясніть значення понять: *реалізм, символізм, абстракціонізм, джаз, масова культура, мюзикл, олімпійський рух.*

II. Обговоріть у групі

1. Визначте основні течії модернізму в мистецтві 1920-х років.
2. Якими були передумови розвитку «масової культури» в 1920-ті роки? Яке було її призначення у суспільстві?

III. Мислю творчо й самотійно

1. У чому, на Вашу думку, полягала суспільна значимість мистецтва у 1920-ті роки?
2. Що є спільного і відмінного в масовій культурі 1920-х років і сьогодення?

Узагальнення до розділу 8. Повсякденне життя та культура в міжвоєнний період

1. ПИТАННЯ ДО ПРАКТИЧНИХ РОБІТ

1. Використовуючи підручник та додатковий матеріал, підготуйте короткі повідомлення (історичні есе) на одну із запропонованих тем:

1.1. Моральний вимір наукових досягнень.

1.2. Реальність нереального: творчість Сальвадора Далі.

1.3. Масова культура: деградація смаку чи демократизація мистецтва.

1.4. Спорт і політика: від літніх Олімпійських ігор 1936 р. у Берліні до зимової Олімпіади 2014 р. у Сочі.

2. Оберіть тему для дебатів, сформулюйте аргументи для ствердження та заперечення та організуйте дебати. Пропонуємо теми:

2.1. Дмитро Менделєєв: Наука є засобом для досягнення блага.

2.2. Нікола Тесла: Ми будемо, щоб руйнувати... Наш поступ уперед відзначено спустошенням.

2. ІСТОРИЧНЕ ІНТЕРВ'Ю

Прочитайте інтерв'ю відомих істориків, які аналізують **передумови виникнення масової культури**. Пропонуємо проаналізувати тексти або провести дебати.

ВЛОДЖІМЕЖ МЕНДЖЕЦЬКИЙ, доктор історичних наук, професор, м. Варшава, Польща

Поява і розвиток масової культури нерозривно пов'язані із процесами суспільної демократизації, загального росту рівня освіченості та матеріальної забезпеченості одночасно з технологічним прогресом. Вищезгадані чинники сприяли тому, що індивід дедалі частіше обирає вишукані форми проведення дозвілля, розваг, мав більші споживацькі потреби. Відповіддю на це був розвиток засобів масової комунікації — спочатку багатотиражних накладів, потім радіо, телебачення, зараз Інтернету. Творці комунікації (наприклад власники телебачення) намагаються формувати установки (політичні, споживацькі) аудиторії, але водночас мусять дбати про те, аби утримати її довіру. Адже аудиторія може легко змінити телевізійний канал чи інтернет-сторінку.

ЙОХАНАН ПЕТРОВСЬКИЙ-ШТЕРН, професор, Північно-західний університет, м. Чикаго, США

Формування сучасної масової культури пов'язане з трьома чинниками.

По-перше, це *урбанізація*: цирк, кабаре, оперета, кінематограф, шансон, барди на естраді, анекдот — жанри міської культури, які допомагали новоприбулим адаптуватися до умов міста. По-друге, це *емансипація з її новим ставленням до навчання*, завдяки якому мільйони колишніх безграмотних навчаються читати: вони потребують абсолютно нових форм культури. По-третє, це *технічний прогрес*, який сприяє розвитку нових форм культури — ілюстрованих часописів, коміксів, детективів. Їхні накладі перевищують мільйони примірників, а інтенсивне споживання майже повністю знищує (фізично) та виснажує (інтелектуально) сам продукт масової культури.

Саме тому *масова культура народжується як серіал* (про Ната Пінкертон, Шерлока Холмса, Тома і Джері чи Супермена), базований на самоповторі, на різноманітних літературних, музичних і візуальних штампах і кліше, на стереотипах і стереотипних ситуаціях. Тобто, *масова культура базується на всьому тому, що напівосвічений споживач легко впізнає*. Саме тому масова культура стає *найефектнішим інструментом маніпулювання масовою свідомістю* — через нацистський плакат, чи радянське кіно (голлівудського типу) про щасливе життя, чи сучасні комп'ютерні ігри, націлені на чіткий розподіл на «свого» і «справедливого» — та «чужого», «злого» і «ворожого».

Влодзімеж Менджецький

Й. Петровський-Штерн

ЗМІСТ

Розділ I. ПЕРЕДУМОВИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЇ

- § 1. Початок «Великої війни». Фронти війни в 1914–1915 рр. 6
- § 2. Міжнародні конфлікти в умовах війни. Людина на фронті й у тилу. Завершення Першої світової війни 14
- § 3. Економічна та політична кризи в Російській імперії. Російська революція 1917 р. і Громадянська війна. 21
- § 4. Революція в Угорщині. Поразка Німеччини. Розпад багатонаціональних імперій і утворення нових незалежних держав у Європі 29
- § 5. Узагальнення до розділу 1. Передумови Першої світової війни. Війна та революції 36

Розділ II. ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ

- § 6. Післявоєнна міжнародна обстановка. Паризька і Вашингтонська конференції 40
- § 7. Джерела нестабільності міждержавних відносин. Версальська система 48
- § 8. Узагальнення до розділу 2. Облаштування повоєнного світу. 55

Розділ III. ПРОВІДНІ ДЕРЖАВИ СВІТУ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

- § 9. Сполучені Штати Америки у міжвоєнний період. 58
- § 10. Велика Британія в 1920–1930-х роках. 65
- § 11. Франція в 1920 — 1930-х роках 71
- § 12. Італія після Першої світової війни. Фашистський режим Б. Муссоліні. Корпоративна держава 76
- § 13. Німеччина. Становлення Веймарської республіки. Прихід до влади нацистів 82
- § 14. Радянський Союз. Особливості комуністичного тоталітарного режиму. 90
- § 15. Виклики міжвоєнного часу. Європа перед вибором між демократією та тоталітаризмом. Громадянська війна в Іспанії 98
- § 16. Узагальнення до розділу 3. Провідні держави світу у міжвоєнний період. 105

Розділ IV. ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

- § 17. Відновлення польської державності. Становлення Другої Речі Посполитої. Чехословацька республіка 108
- § 18. Румунія та Болгарія в міжвоєнні роки. 115
- § 19. Режим Горті в Угорщині. Югославія 121

Розділ V. ДЕРЖАВИ АЗІЇ ТА ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

- § 20. Китай. Індія. 128
- § 21. Японія. 135
- § 22. Країни Передньої Азії. Розпад Османської імперії. Модернізація Туреччини та Ірану. Основні аспекти Близькосхідної проблеми. 139
- § 23. Латинська Америка у 1920–1930-х роках 144
- § 24. Узагальнення до розділу 4. Держави Центрально-Східної Європи; з розділу 5. Держави Азії та Латинської Америки 148

Розділ VI. ПЕРЕДУМОВИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

- § 25. Утворення вогнищ війни. Мюнхенська угода. Антикомінтернівський пакт 150
- § 26. Підготовчі заходи Сталіна до воєнного вторгнення в Європу. Пакт Молотова-Ріббентропа. 155

Розділ VII. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

- § 27. Причини, характер, періодизація Другої світової війни.
Характеристика основних періодів війни. Воєнні дії на першому етапі війни
(вересень 1939 — червень 1941 рр.) 160
- § 28. Воєнні дії з червня 1941 до кінця 1942 рр. 167
- § 29. Особливості окупаційного режиму і руху опору. Голокост 174
- § 30. Хід війни в 1943—1944 рр. Дипломатія часів війни. Людина під час війни 181
- § 31. Завершальний період війни в Європі та Азії.
Капітуляція Німеччини та її союзників. Нюрнберзький і Токійський процеси 188
- § 32. Узагальнення до розділу 7. Друга світова війна 193

Розділ VIII. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

- § 33. Досягнення науки і техніки, їхній вплив на повсякденне життя людей 196
- § 34. Основні ідеї й течії у розвитку культури. Масова культура. Кіно. Олімпійський рух 201
- § 35. Узагальнення до розділу 8. Повсякденне життя та культура в міжвоєнний період 206

Навчальне видання

ЩУПАК Ігор Якович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Рівень стандарту

Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Редактор Л. П. Марченко

Головний художник І. П. Медведовська

Технічний редактор Е. А. Авраменко

Філологічний редактор Н. В. Островська

Спеціальне редагування В. О. Дрібниця, В. Б. Павлов

Коректор С. В. Войтенко

Комп'ютерна обробка відео Ю. М. Матвеев, Д. С. Коновалов

У підручнику використано: кількість загиблих у Другій світовій війні / Фрагмент оригінального відео / [Переклад з англ. – І. Щупак] [00:49 – 13:25]: «The Fallen of World War II» (2015). [Відео. Трив. – 18:26] / Directed, coded, written and narrated – Neil Halloran; Original music and sound design – Andy Dollerson; Editorial feedback and technical consulting – Altered Qualiea. Точка доступу. – <http://www.fallen.io/ww2/>

На титульній сторінці використано малюнок М. І. Щупак-Кацман (М. І. Shchupak-Katsman)

Формат 60x84 1/8. Ум. друк. арк. 24, 180 + 0,465 форзац.

Обл.-вид. арк. 23,50 + 0,30 форзац.

Зам. №

Тираж 76 700 пр.

ТОВ «Український освітянський видавничий центр «Оріон»»

Свідоцтво «Про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції»

Серія ДК № 4918 від 17.06.2015 р.

Адреса видавництва: 03061, м. Київ, вул. Миколи Шепелева, 2

www.orioncentr.com.ua

Віддруковано: ТОВ «МОНОЛІТ-ДРУК» вул. Новокостянтинівська, 2А, м. Київ, 04080

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6043 від 27.02.2018 р.

